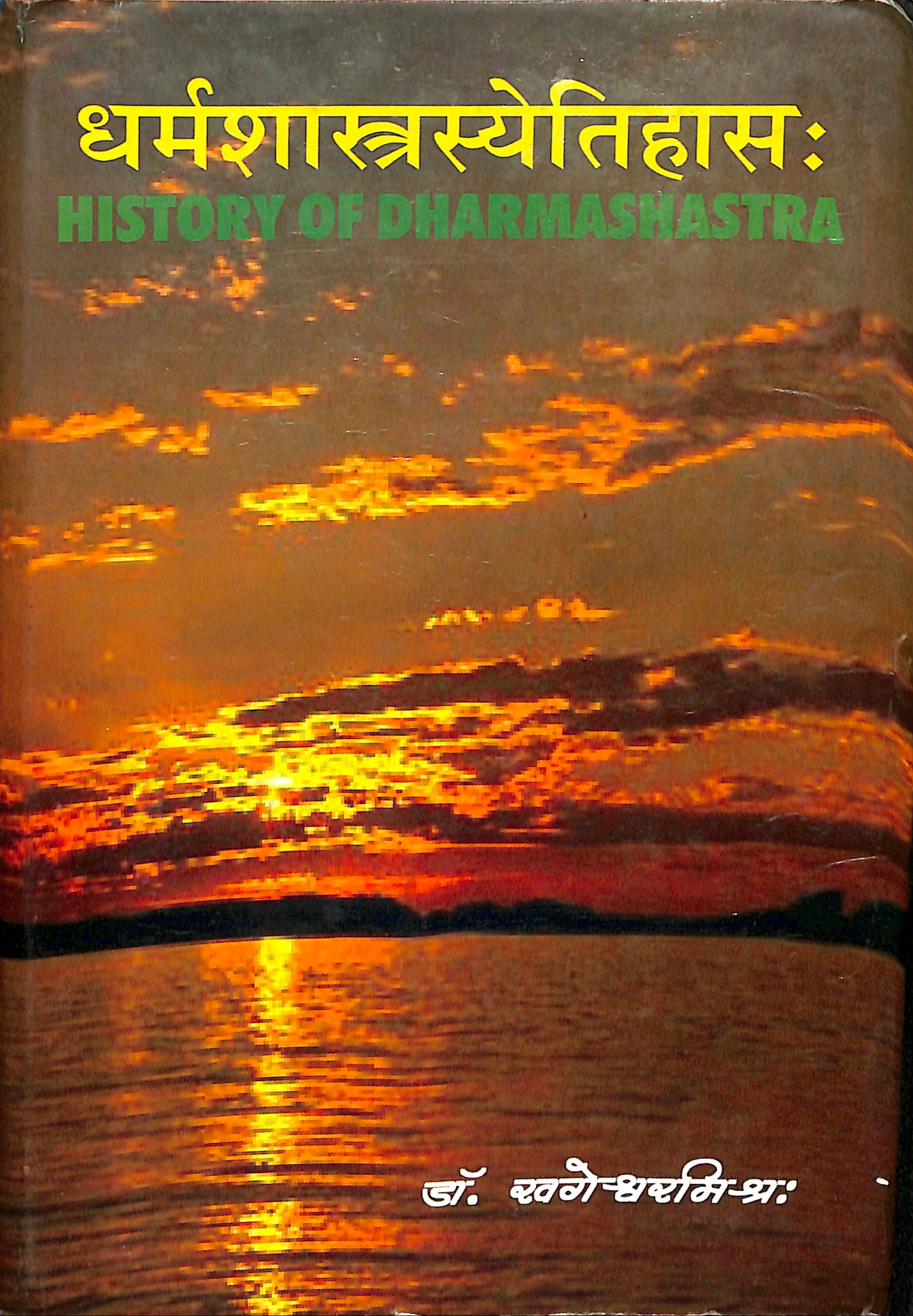

धर्मशास्त्रस्येतिहासः
HISTORY OF DHARMASHASTRA
डॉ. खगेन्धरमिश्रः

धर्मशास्त्रस्येतिहासः

(HISTORY OF DHARMASHASTRA)

Edited by :

Dr. Khageswar Mishra
Reader & Head
Deptt. of Dharmashastra
Rashtriya Sanskrit Sansthan (Deemed University)
Shree Sadashiva Campus, Puri, Orissa

Foreword by :

Prof. Vachaspati Sharma Tripathi
Ex-Dean, Faculties of Dharmashastra & Purana
Kameswar Singh Darbhanga Sanskrit Univarsity
DARBHANGA - Bihar

&

Prof. K.C. Mohaptra
Prof & Head Deptt. of Dharmashastra.
Shri Jagannath Sanskrit Visvavidyalaya
Shrivihar, Puri- 752003

With Expert opinion of

Prof. Shripati Tripathi
University Principal & Head
P.G. Deptt. of Dharmashastra
Kameswar Singh Darbhanga Sanskrit Univarsity
DARBHANGA - Bihar

धर्मशास्त्रस्येतिहासः

HISTORY OF DHARMASHASTRA

by
Dr. Khageswar Mishra
Reader & Head
Deptt. of Dharmashastra
Rashtriya Sanskrit Sansthan (Deemed University)
Shree Sadashiva Campus, Puri, Orissa

First Edition - 2008

1000 Copies

Published by
Pooja-Chandan Prakashan
Smt. Bijayalaxmi Mishra
C/o. Dr. Khageswar Mishra
Friends Club Lane, Near Gundicha Temple,
Puri- 752002 (Orissa)

Printed & Composed by :
Samvidi Prakashan
Kalia D.T.P. Centre
47, Mahodadhi Market
Mochi Sahi, Puri-1

Price :
Rs. 250/-

समर्पणम्

यो बाल्ये गृहचत्वरे सुललिते क्रोडे वहन् मां मुदा
चन्द्रं दर्शयति स्म याऽपि नितरां मज्जीवना चाभवत् ।
तं गङ्गाधरमुच्छलद्गुणधरं श्रीतातपादं दया-
मूर्त्तिं प्रेमपरायणां च जननीं तामन्नपूर्णां भजे ।। इति ।

विनीतः

खगेश्वरः

Prof. Vachaspati Sharma Tripathi
Ex-Dean, Faculties of Dharmashastra & Purana
Kameswar Singh Darbhanga Sanskrit Univarsity
DARBHANGA - Bihar

PREFACE

It is heartening to know Prof. Khageswar Mishra, Head of the Deptt. of Dharma Shastra of Srisadashiv Campus, Rashtriya Sanskrit Sansthan (DU), Puri, has written in Sanskrit a complete and comprehensive History on Dharma Shastra. It has been a gigantic effort ever undertaken by any Sanskrit Scholar specializing in Dharma Shastra, since the monumental work done on this subject by the legendary scholar, Prof. Kane.

Prof. Kane's work is scholarly one and it is difficult for even a scholar to understand. It is an exhaustive work, which is revised by him later. It is a significant landmark in the history of Indological research in this country, which is truly magnificent in its conception and construction. However, the demand of a layman to have a journey into the world of the history of Dharma Sahstra has remained unfulfilled till date. In this scenario, Prof. Mishra's work fits well into the void and serves to the ever increasing requirement of the scholars as well as laymen.

Dharma Shastra is the science codifying the laws for Hindus, which is prescribed by Manu and Yajnavalkya etc. in the ancient times. The exact period when Manu lived is still to be ascertained. The two 'Smrities' are written in 'Anustup Chhandas.' They elaborate the laws for the people to follow for better and disciplined living in the society.

The word 'Dharma' has no equivalent meaning in English. It has various synonyms and meanings in Snskrit to agree with. Some English words that come close to the meaning of Dharma are ordinance,

duty, virtue, right, justice, morality, religion, usage etc. But, these words can never suffice for the real meaning which Manu and Yajnavalkya meant.

History of Dharma Shastra can be divided into four parts, i.e. Sutra Sahitya, Smriti Sahitya, Bhasya Sahitya and Nibandha Sahitya. Sutra Sahitya originated from Kalpa Sutra of the Vedas. Kalpa Sutra is divied in two – Srauta Sutra and Smarta Sutra. The former enumerates rules of various vedic rituals of homa, yajna, etc. Smarta Sutra is further divided into two – Grihya Sutra and Dharma Sutra. Grihya Sutra contains the sutras of Paraskar and Govila. Dharma Sutra contains the contributions of the writers of Gautama, Baudhayana and Apasthamba. The rules of Geometry are given in the Vedic Sutra, i.e. Sulva Sutra, which enumerates the exact measurements of 'Vedi' and 'Yajnya/Homa Kunda' etc.

Smriti Sahitya has more than twenty contributors like Manu, Yajnavalkya and Parasara etc., who prescribed the codification of laws for the people to follow to achieve uniform and cohesive living irrespective of the castes or varnas in the Hindu society.

Bhasya Sahitya is also called Theeka, Vyakhya and Vivritti etc. It contains interpretations on all sutras and smritis to make them to be easily understood by all. Important interpreters like Asahaya, Viswaroopa and Vijnaneswara etc.

Nibandha Sahitya makes easy for the readers to understand all the Sutras and smritis in straightforward way. Because, it becomes difficult for the people to understand the highly scholastic language of the interpretations explained in Smriti Sutra and Bhasya, etc.

This writer has based his work on all the branches of Dharma Shastra enumerated as above. Before this work, Prof. Kane's work was only available. It was published in 1930 and later revised by Prof. Kane himself in 1962. It was also translated into Hindi and later fragments

of this work were published by many scholars in Englilsh and Hindi. But, Prof. Khageswar Mishra's work is the first one to be written and published in Sanskrit. It fulfills the long pending request of the Sanskrit scholars, researchers, teachers, students and laymen as well to have a History of Dharma Sahstra in Sanskrit.

Prof. P. V. Kane's work remains authentic on the History of Dharma Sahstra like Macdonell's work "India's Past". It is translated into Hindi by so many scholars. However, there is no work of this magnitude available in Sanskrit. Therefore, Prof. Mishra's work is laudable and commendable.

I wish Prof. Mishra would continue to contribute works like this to the Sanskrit Literature and I pray Lord Jagannath to shower blessings on him and his family. I also pray Lord Jagnnath to give him long life so that the Sanskrit Literature in Dharma Shastra will be immensely benefited with his scholastic works in future.

"DHARMO RAKSHATI RAKSHITAH"

(V. S. TRIPATHI)

Prof. K.C. Mohaptra
Prof & Head Deptt. of Dharmashastra.
Shri Jagannath Sanskrit Visvavidyalaya
Shrivihar, Puri- 752003

प्रास्ताविकं किञ्चित्

भगवतो नीलाद्रिनाथस्य श्रीजगन्नाथस्य परमया करुणया राष्ट्रिय-संस्कृतसंस्थानान्तर्गतपुरीस्थश्रीसदाशिवपरिसरस्य वरिष्ठोपाचार्येण डॉ. खगेश्वरमिश्रेण धर्मशास्त्रस्येतिहास इति शीर्षकः कश्चन ग्रन्थः सङ्कलितः प्रकाशितश्चेति महतः प्रमोदस्य विषयः । भारतीयधर्मशास्त्रमतीव विशालं भवति । वैदिककालानन्तरं स्मृतिग्रन्थानां रचना जातेत्यत्र सर्वेषामैकमत्यम् । धर्मसूत्राणामपि स एव रचनाकालः । अनन्तरं धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थाः विरचिताः । धर्मशास्त्रसाहित्ये स्मृतयो, धर्मसूत्राणि, तेषामुपरि कृता भाष्य-व्याख्या-टीकादयः, स्वतन्त्रनिबन्धग्रन्थाश्चान्तर्भवन्ति । धर्मशास्त्रसाहित्यस्य सामाजिकव्यवहारतादर्शनात् युगोपयोगित्वाच्च विद्वद्भिराचार्यैः धर्मशास्त्राण्य-नुदिनं विरच्यन्ते । तेषां प्रामाणिकत्वाद्धर्मानुष्ठानोपयोगित्वाच्च गृहे गृहे समादरो दृश्यते ।

भारतवर्षस्य कोणे कोणे धर्मशास्त्रस्य चर्चा प्रचलनात् तत्तद्देशीयैः शिष्टैराचार्यैः परम्परया स्वस्वदेशकालानुकूलधर्मशास्त्राणां विरचनात् तेषामनेकत्वमापादितम् । यद्यपि स्मृतिधर्मसूत्राणां रचना सम्प्रति न भवति तथापि धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थानां रचना भूयस्त्वेन दृश्यते । तेषां समेषां धर्मशास्त्रीयग्रन्थानां के रचयितारः, तेषां रचयितॄणां को देशः, कश्च कालः, तत्र च के विषयाः समुपनिबद्धा इत्यादिजिज्ञासापरिपूर्त्तये कश्चन ग्रन्थोऽपेक्ष्यत इति धिया ऐदं प्राथम्येन भारतरत्नमहामहोपाध्यायः डॉ. पाण्डुरङ्गवामनकाणे-

महोदयेनाऽऽङ्ग्लोभाषया पञ्चभिः खण्डैरेक इतिहासग्रन्थो (The History of Dharmashastra) व्यरचि । यद्यपि ग्रन्थोऽयं महान् कलेवरविशिष्टस्तथापि बहूनां धर्मशास्त्ररचयितॄणां विवरणं तत्र प्राप्तुं न शक्यते । तदानीन्तनकाले ग्रन्थानां प्रकाशनार्थं सौकर्याभावात् बहूनां ग्रन्थानां तु ताडपत्रमातृकारूपेणावस्थापितत्वेन लोकलोचनगोचरताभावाच्च प्रायशः काणेमहोदयेन समेषां विवरणं नावाप्तम् । अतः स ग्रन्थोऽपि पर्याप्तो न भवति । तदनन्तरं तमेव ग्रन्थं हिन्दीभाषयानूद्य श्रीमता अर्जुनचौवे काश्यपमहोदयेन 'धर्मशास्त्र का इतिहास' इति शीर्षको ग्रन्थः उत्तरप्रदेशहिन्दीसंस्थानपक्षतः पञ्चभिः खण्डैः प्रकाशितः । तदनन्तरं बनारसहिन्दुविश्वविद्यालयस्य धर्मशास्त्रविभागीयाचार्येण श्रीमता राजेन्द्रप्रसादपाण्डेमहोदयेन संक्षेपेण हिन्दीभाषया धर्मशास्त्राणां विवरणात्मको धर्मशास्त्रीयतत्त्वसम्बलितश्च धर्मद्रुमाख्यो ग्रन्थो निरमायि प्रकाशि च । परन्तु एतावत्पर्यन्तं सुरभारत्या धर्मशास्त्रेतिहासो न प्राप्त इति महतः खेदस्य विषयः । सम्प्रति तादृशो ग्रन्थः प्राकाश्यं नीत इति महान्तं मुदं प्रकटयामि ।

ग्रन्थोऽयमध्यायपञ्चकैर्विभाजितः । तत्र प्रथमाध्याये धर्म-धर्मशास्त्रयोर्मौलिकविवरणं प्रदाय ततोऽध्यान्तरेषु क्रमेण सूत्रसाहित्य-स्मृतिसाहित्य-भाष्यसाहित्य-निबन्धसाहित्यानां विवरणात्मकं विवेचनं कृतम् । ग्रन्थस्यास्य भाषाऽतीव सरला विवरणानि च सुस्पष्टानि प्रतीयन्ते ।

भारतवर्षे प्रायशः संस्कृतविश्वविद्यालयेषु धर्मशास्त्रपाठ्यक्रमे धर्मशास्त्रस्येतिहासोऽनिवार्यविषयरूपेण वर्त्तते । अतो ग्रन्थोऽयं धर्मशास्त्रीयछात्राणां महते कल्याणाय कल्पयिष्यत इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः । एतादृशं ग्रन्थं निर्माय मिश्रमहोदयेन न केवलं धर्मशास्त्र-साहित्यभाण्डागारः पुष्कलीकृतोऽपि तु स्वात्मनः शास्त्रीयप्रतिभाप्रकर्षोऽपि प्रादर्शि । पुरीस्थश्रीसदाशिवपरिसरे धर्मशास्त्रविभागे वरिष्ठोपाचार्यपदे स्थितेन विद्यावारिधिविद्यावाचस्पत्यादिनानोपाधिभिरलंकृतेन सततसारस्वतसाधनारतेन

निरवच्छिन्नभावेन स्वाध्यायाऽध्यापनाऽनुसन्धानादिनानाकर्मयुतेन कालचन्द्रिका-कालनिर्णय-मुक्तिचिन्तामण्युत्कलीयधर्मशास्त्रकारादिग्रन्थान् सङ्कलयताऽऽयुष्मता श्रीमता मिश्रमहोदयेन प्रकाशितोऽयं ग्रन्थो गुणिगण-समादरणीयोऽवश्यं भविष्यतीत्याशासे । ग्रन्थकृतः श्रमोऽयं साफल्यमण्डितो भवत्विति नीलाचलनाथस्य भगवतो जगन्नाथस्य चरणकमलयोः सम्प्रार्थ्य तस्य सारस्वतजीवनस्योत्तरोत्तरामभ्युन्नतिं च कामयमानः स्वाशीराशिभि-रभिनन्द्य विरमामि विस्तरादिति ।

कुमारपूर्णिमा

प्रो. किशोरचन्द्रमहापात्रः

प्रो॰ श्रीपति त्रिपाठी
विश्वविद्यालय प्राचार्य एवं अध्यक्ष,
स्नातकोत्तर धर्मशास्त्रविभाग,
कामेश्वरसिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय,
दरभंगा, (बिहार)।

शुभाशंसा

समस्त भारतीय वाङ्मय में व्याप्त चतुर्दशविद्याओं में धर्मशास्त्र अत्यन्त ही महत्त्वपूर्ण स्थान रखता है । इस विषय में कहीं भी सन्देह नहीं है । समस्त भारतीय सभ्यता तथा संस्कृति के निर्धारण में श्रुति अर्थात् वेद एवं स्मृति अर्थात् धर्मशास्त्र का बड़ा ही महत्त्वपूर्ण स्थान रहा है । अपौरुषेय वेदों का महत्त्व तो सर्वविदित है ही परन्तु धर्मशास्त्र का महत्त्व भी उस दृष्टि से कम सिद्ध नहीं होता है । भारतीय धर्म के आधार निश्चय ही वेद हैं, किन्तु सामान्य मानवों का उनमें प्रवेश असम्भव तो नहीं लेकिन दुष्कर अवश्य है । उनमें प्रतिपादित तत्त्व कहीं रूपकशैली में तो कहीं प्रतीकात्मकशैली में वर्णित होने के कारण दुर्बोध्य है । अत एव वेद प्रतिपादित धर्म एवं दर्शन के सिद्धान्तों का प्रतिपादन करने तथा उन्हें सर्वजनसंवेद्य बनाने के लिए एक ऐसे साहित्य की आवश्यकता भारतीय धर्मवेत्ताओं को महसूस हुई जो गम्भीरार्थ के प्रतिपादन होते हुए भी रोचक एवं सुबोध्य हों, साथ ही उसकी भाषाशैली भी व्यावहारिक, सरल, सहज एवं बोधगम्य हो । उसी आवश्यकता को दृष्टिपथ में रखते हुए मनीषियों के द्वारा वेदार्थप्रतिपादक स्मृतियों एवं धर्मसूत्रों की रचना की गई । कालान्तर में धर्मशास्त्रज्ञ मनीषियों की पारस्परिक विचारभिन्नता से उत्पन्न विवादास्पद स्थिति को देखते हुए उसके निराकरण हेतु निबन्ध साहित्य की भी रचना की गई ।

उस समवेत धर्मशास्त्रसाहित्य का उद्देश्य है, वेदोक्त धर्म से सम्बन्धित विषयों का सरल, सहज एवं सुगम भाषा में व्याख्यान । वैदिक साहित्य की विशालता, वेदार्थ की दुरधिगमता तथा वेदार्थ के निर्णय में मनीषियों का पारस्परिक विरोध, वेदार्थ के सम्यक् ज्ञान में सर्वसामान्य के लिए बाधा उत्पन्न करता है । अतः प्रत्येक धर्मशास्त्रकार ने वेद को ही आधार मानकर धर्म से सम्बन्धित विषयों को सरल, स्पष्ट, तथा क्रमबद्ध रूप में जनसामान्य के समस्त धर्मशास्त्र के रूप में प्रस्तुत किया है ।

धर्म-कर्म प्रधान इस भारतवर्ष में श्रुति, स्मृति एवं निबन्धसिद्ध आधार ही धर्म का व्यवस्थापक रहा है क्योंकि यह इहलोक में कीर्ति एवं परलोक में अनुपम सुख को प्रदान करनेवाला है । इस सम्बन्ध में मनु का निम्नांकित कथन अनायास ही मानसपटल पर नृत्य करने लगता है–

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।। मनु. २/९

स्वामी विवेकानन्द ने १५ जनवरी १९०० ई.में केलिफोर्निया के शेक्सपीयर क्लब में अपने भाषण में कहा था कि हिन्दु का भोजन धार्मिक, पेय धार्मिक, उसकी नींद धार्मिक, उसका रहन-सहन धार्मिक एवं उसके विवाहादि संस्कार धार्मिक हैं । इसका वश एकमात्र कारण उसकी सजीवता । इस भारत देश की प्रेरणा धर्म है और धर्म पर अभी आघात नहीं हुआ है फलतः यह जाति जीवित है तथा उसका यह देश निष्प्राण नहीं हुआ है । कितनी सच्चाई है इस कथन में । वस्तुतः हिन्दुओं की सामाजिक व्यवस्था एवं उनके सामाजिक जीवन के जन्म-मरण, शिक्षा-व्यवसाय, न्याय-नीति, तथा दैनिक रहन-सहन में सर्वत्र धर्म का ही प्राधान्य है । सच्चाई यह है कि हिन्दुओं के जीवन में धर्म का जितना व्यापक महत्त्व है उतना संसार के किसी अन्य समाज या अन्य धर्मानुयायियों में नहीं पाया जाता है। मानवमात्र के इसी धार्मिक आचार-विचार तथा कर्त्तव्याकर्त्तव्य का विवेचक धर्मशास्त्र आज के उस युग के लिए और भी महत्त्वपूर्ण हो गया है क्योंकि भौतिकता के चकाचौंध में आज का समाज अपनी प्राचीन परम्पराओं एवं

'वसुधैव कुटुम्बकम्' के आदर्श का विस्मरण कर पाश्चात्यसभ्यता के दलदल में निमग्न होता जा रहा है ।

ऐसे महत्त्वपूर्ण धर्मशास्त्र साहित्य के सर्वाङ्गीन परिचय हेतु भारतरत्न डॉ. पाण्डुरङ्ग वामन काणे महोदय ने अंग्रेजी भाषा का आश्रय माध्यम भाषा के रूप में करते हुए The History of Dharmashastra का प्रणयन किया जिसका अनुवाद हिन्दी में पं. अर्जुन चौबे काश्यप ने कालान्तर में किया । पं. राजेन्द्र प्रसादपाण्डेय ने 'धर्मद्रुम' नामक धर्मशास्त्रसाहित्य के परिचयात्मक पुस्तक की रचना हिन्दीभाषा में की । दोनों ही ग्रन्थ धर्मशास्त्रीय ज्ञान के भाण्डार हैं, परन्तु धर्मशास्त्रसाहित्य का सरल एवं सारांशतः वर्णन प्रस्तुत करनेवाला कोई भी इतिहासग्रन्थ सम्प्रति उपलब्ध नहीं हैं । उपर्युक्त दोनों ही ग्रन्थ क्रमशः अंग्रेजी एवं हिन्दी भाषा में लिखे गए हैं । फलतः संस्कृत भाषा में धर्मशास्त्र के इतिहास के लेखन का अभाव हमेशा रहा है ।

उन दोनों कमियों को दूर करने के लिए नीलाचल निवासी भगवान् श्रीजगन्नाथ की परमकृपा से प्रेरित होकर राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान के जगन्नाथ पुरी में अवस्थित श्रीसदाशिव परिसर के धर्मशास्त्रविभाग में वरिष्ठ उपाचार्य तथा अध्यक्ष के रूप में कार्यरत एवं विद्याविनय चरित्रादिगुणसम्पन्न डॉ. खगेश्वर मिश्र ने अभूतपूर्व परिश्रम के द्वारा प्रकृत ग्रन्थ का प्रणयन किया है । वस्तुतः डॉ. मिश्र का यह प्रयास ''गागर में सागर भरना'' उस उक्ति को अक्षरशः चरितार्थ करता है क्योंकि, आचार, व्यवहार तथा प्रायश्चित्त तीन भागों में विभक्त तथा स्मृति, धर्मसूत्र एवं निबन्ध त्रिविध ग्रन्थों से परिपूर्ण विशाल धर्मशास्त्र साहित्य का परिचय एक लघुकलेवर में प्रस्तुत करना ऐसा ही कार्य है । यह ग्रन्थ निश्चय ही एक तरफ धर्मशास्त्र साहित्य का संक्षिप्त किन्तु सुस्पष्ट परिचय सुधी समुदाय के समक्ष उपस्थापित करने में समर्थ होगा वहीं दूसरी तरफ मात्र संस्कृत में गति रखनेवालों के लिए अत्यन्त उपादेय होगा ।

पाँच अध्यायों में विभक्त यह उपादेय ग्रन्थ धर्मशास्त्रीय विषयों का संक्षिप्त परिचय उपस्थापित करता है । साथ ही स्मृतियों, धर्मसूत्रों एवं

प्रमुख निबन्ध, टीका तथा भाष्यग्रन्थों का सर्वाङ्गीन संक्षिप्त परिचय इस ग्रन्थ में प्रदर्शित किया गया है । इसके अन्तिम भाग में मीमांसा अधिकरणों का सामान्य दर्शन धर्मशास्त्र के अध्ययन में यदा-कदा उत्पन्न होनेवाले काठिन्य के निवारण में समर्थ होगा ।

ग्रन्थकार विद्वद्वरेण्य डॉ. मिश्र के द्वारा पूर्ण परिश्रम के साथ प्रस्तुत यह तुलनात्मक ग्रन्थ धर्मशास्त्र के छात्रों, शिक्षकों एवं गवेषकों के साथ साथ धर्मजिज्ञासुओं के लिए भी उपादेय होगा इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है । इस ग्रन्थ की विषयप्रस्तुति की निपुणता, भाषा सौष्ठव, वैदुष्य एवं विषयवर्णन शैली विद्वज्जनों को अनायास अपनी ओर आकर्षित करेंगे, ऐसा मेरा दृढ विश्वास है ।

इस प्रकार की सारस्वत साधना डॉ. मिश्र के निरंतर धर्मशास्त्र के अध्ययन एवं अध्यापन का ही सुपरिणाम है । अपनी अनुसन्धानात्मक एवं आलोचनात्मक लेखनशैली से परिपूर्ण अनेक धर्मशास्त्रीय ग्रन्थों के प्रणयन के द्वारा धर्मशास्त्र साहित्य का सम्बर्धन करनेवाले डॉ. मिश्र महोदय का हार्दिक अभिनन्दन करते हुए मैं उनके दीर्घायुष एवं निरन्तर अभ्युन्नति की कामना करता हूँ तथा आशा करता हूँ कि नीलाचलनिवासी भगवान् श्रीजगन्नाथ की अनुकम्पा से लेखक इसी प्रकार धर्मशास्त्रवाङ्मय की श्रीवृद्धि करते रहेंगे ।

विजयादशमी *(प्रो. श्रीपति त्रीपाठी)*

भूमिका

नित्यमसावर्थस्तत्रभवतां भवतामास्तिकजनानां धर्मधुरीणानां चेतसि वर्त्तते यद् यद्यपि 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्'', ''तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम्'' चेत्यादिभिः परःशताभिः श्रुतिस्मृतिभिर्निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणस्य मोक्षस्य ज्ञानैकसाध्यत्वं प्रतिपाद्यते तथापि तादृशो मोक्षोपायो धर्म इति भगवानाम्नाय एवावगमयति । धर्मश्च विधिबोधितं कर्म एव । ''धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपजीवन्ति, धर्मेण पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्, तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति'' इतीयमुद्घोषणा तैत्तिरीयारण्यके कृता विद्यते । पूर्वोत्तरखण्डभेदेन सम्पूर्णं वैदिकवाङ्मयं भागद्वयेन विभक्तम् । प्रथमे खण्डे साध्यधर्मस्य व्याख्या, द्वितीये तु सिद्धधर्मस्य च विचारो दृश्यते । निर्विकारानन्दमयब्रह्मणः प्रतीतिः सर्वेषां न जायते, यतो हि ज्ञानेनैव तत्सिद्धिः । ''विज्ञानमानन्दब्रह्म, रसो वै सः, ब्रह्मविदाप्नोति परः, ब्रह्मवेद ब्रह्म भवति, तरति शोकमात्मविद्'' इति । एतेषां ज्ञानं साधारणजनानां बोधगम्यं न भवति । अत इतिहास-पुराणादिभिः शाश्वतं सत्यं तथ्यं ज्ञानञ्च निरूपितं भवति । आभ्यां वेदवाणी प्रकाश्यते । अतोऽयं सन्देशः जनसाधारणेषु प्रापयितुम् इतिहासपुराणयोर्महद्योगदानमस्ति–

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरेदिति ।।

वेदार्थं विस्तारयन्तो महाभारत-पुराणादिग्रन्थाः धर्मशास्त्र-राजशास्त्र-नीतिशास्त्रादिविषयान् सविस्तरं प्रतिपादयन्ति । पुण्यपापयोश्च प्राणिकर्त्तृकं कर्म एव मूलम् । किं पुण्यजनकं किञ्च पापजनकं कर्म इति सर्वथा गवेषणीयम् । तत्र च तद्बोधको वेद एव प्रकृष्टप्रमाणभूत इति भर्त्तृहरिराह–

प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः ।
एकोऽप्यनेकवर्त्मेव समाम्नातः पृथक् पृथक् ।।

वेदस्य चानेकशाखाभिरनेकवर्त्मतया ततो नैव सर्वेषां जनानां यथावद् ज्ञानं सुशकमिति वेदविद्भिः वेदानुगततत्तदर्थाऽभिधायकस्मृतय उपनिबद्धाः । तदप्युक्तं तेनैव यथा–

स्मृतयो बहुरूपाश्च दृष्टादृष्टप्रयोजनाः ।
तमेवाश्रित्य लिङ्गेभ्यो वेदविद्भिः प्रकाशिता ।। इति ।

वेदो भवतु तदनुगतमन्यत्किमपि शास्त्रं वा भवतु नाम तद्गतविषयज्ञानात्पूर्वं तदीयेतिहासज्ञानं सर्वादौ परममावश्यकम् । तद्वदेव ग्रन्थगतविषयज्ञानात्पूर्वं ग्रन्थकर्त्तुः परिचयज्ञानं तत्कृतग्रन्थस्य च वैशिष्ट्यज्ञानं प्रप्रथमतया आवश्यकम् । एतस्यैव मार्गस्यानुसरणं कृत्वा बहवो हि ऐतिहासिकाः बहून् इतिहासग्रन्थान् प्रणीतवन्तः । धर्मशास्त्रक्षेत्रे सर्वादौ धर्मशास्त्रेतिहासकारत्वेन महामहोपाध्यायः डॉ. पी.वी. काणेमहोदयानां योगदानमतीव महत्त्वपूर्णम् । डॉ. काणेमहोदस्य ग्रन्थोऽयम् आङ्ग्लोभाषया १९३० तमे वर्षे प्रकाशितोऽभूत् । अस्यान्तिमभागश्च १९६२ तमे वर्षे लोकलोचनमागतः । परन्तु इतः पूर्वं आक्सफोर्डविश्वविद्यालय-एमिरटस्प्राध्यापक-मैक्डोनल्-महोदयस्य भारतीयवृत्ताख्यः (India's Past) आंग्लभाषानिबद्धः कश्चनः ग्रन्थविशेषः १९२७ तमे संवत्सरे प्रकाशितो जातः । एतस्य ग्रन्थस्य संस्कृतानुवादं विधाय तिरुपतिस्थराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य तत्कालिनशिक्षा-शास्त्रविभागीयप्रवाचकेन वी.एस्. वेङ्कटराघवाचार्यमहोदयेन १९६८तमे वर्षे प्रकाशितः । शास्त्राणां संक्षिप्तेतिहासक्रमेण धर्मशास्त्रस्यापि चर्चाऽत्र दृश्यते । महामहोपाध्यायकाणेमहोदयविरचितस्य "History of Darmashastra" इत्याख्यस्येतिहासग्रन्थस्य हिन्दीभाषयाऽनुवादः 'धर्मशास्त्र का इतिहास' नामके ग्रन्थे अर्जुनचौबेकाश्यपमहोदयेन कृतः । ग्रन्थोऽयम् उत्तरप्रदेश-हिन्दीसंस्थाद्वारा १९६३ तमे वर्षे मुद्रितो जातः । अतःपरं १९८० तमे ख्रीष्टाब्दे काशीहिन्दुविश्वविद्यालयस्य धर्मशास्त्र-मीमांसाविभागाध्यक्षेण आचार्यराजेन्द्रप्रसादपाण्डेयमहोदयेन धर्मशास्त्रस्य परिचयात्मकः विवेचनात्मकश्च 'धर्मद्रुम'नामकः ग्रन्थविशेषः हिन्दीभाषया विरचितः । सोऽयं ग्रन्थः वाराणसीस्थकिशोरविद्यानिकेतनेन च प्रकाशितः । एतेषां सर्वेषामेव धर्मशास्त्रेतिहासग्रन्थानां धर्मशास्त्रसाहित्यं प्रति महद्योगदान-

मस्तीत्यत्र नास्ति केषामपि वैमत्यम् । एते ग्रन्थविशेषाः एतावत्पर्यन्तमेव समेषां विदुषां पाठकानां गवेषकानां महदुपकारं कुर्वन्तः धर्मशास्त्रस्यातीव गौरवं संवर्द्धयन्ति। परन्तु एतावत्पर्यन्तं कुत्रापि संस्कृतभाषया धर्मशास्त्रस्येतिहासो नैवोपलभ्यते । एतदर्थं संस्कृतभाषायाः प्रचारार्थं प्रसारार्थञ्च धर्मशास्त्रस्येतिहासाख्य-ग्रन्थविशेषं विरचयितुं ममायमुद्यमः ।

प्रस्तुतेऽस्मिन् धर्मशास्त्रस्येतिहासाख्ये ग्रन्थे पञ्च अध्यायाः सन्ति । प्रथमेऽध्याये धर्मशास्त्रेतिहासस्य परिचयात्मकं विवरणम्, द्वितीयेऽध्याये सूत्रसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च, तृतीयेऽध्याये स्मृतिसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च, चतुर्थेऽध्याये भाष्यसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च, पञ्चमेऽन्तिमेऽध्याये च स्मृतिनिबन्धसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च प्रतिपादितः । ग्रन्थोऽयं यद्यपि लघुकलेवरात्मकस्तथापि संक्षेपेण धर्मशास्त्रसाहित्यस्येतिहासं परिप्रकाश्य छात्राणां पाठकानां गवेषकानां विदुषाञ्च महते उपकाराय कल्प्येत । ग्रन्थस्यास्य परिशिष्टभागे सहायकग्रन्थानां विवरणं प्रदत्तम् । धर्मशास्त्रे व्यवहृतानामत्यावश्यकीयपारिभाषिकशब्दानां संग्रहं विधाय यथासम्भवं तेषामपि अर्थाः अत्र प्रदत्ताः । सर्वेषां विदुषां धर्मशास्त्रकाराणामुपरि यथा सामान्यं ज्ञानं भवेत्तदर्थं तेषां देश-काल-कृतीनामुपरि एकं संक्षिप्तं विवरणमपि अन्ते मया प्रदत्तम् । येनैव सर्वथा छात्राणां गवेषकानाञ्च महदुपकारं साधितं स्यात् ।

एतस्य 'धर्मशास्त्रेतिहासा'ख्यस्य ग्रन्थस्य निर्माणावसरे बहूनां गुरूणां ज्येष्ठानां श्रेष्ठानाञ्च आशीर्वादः मया लब्धः । येषां सहयोगेन साहाय्येन च ग्रन्थोऽयं मुद्रणार्थमग्रेसारितस्तेषामेव वरेण्यविदुषां बन्धूनाञ्च कृतज्ञताज्ञापन-मवश्यमेव विधेयमिति मत्वाऽधोलिखितवचोभिः पुनः पुनः अनुग्रहलाभार्थं तेषां समेषामभिनन्दनं विधीयते ।

धर्मशास्त्रेतिहासाख्यस्य ग्रन्थस्य प्रस्तुतीकरणे अस्मद्गुरुचरणानां कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयीयप्राक्तनविभागमुख्यानां प्रोफेसर डॉ. वाचस्पतिशर्मत्रिपाठीमहोदयां महद्योगदानं वर्त्तते । अध्ययनकालादारभ्य तेषां प्रेरणा एवात्र मूलं भवति । अध्ययनार्थम् अध्यापनार्थं ग्रन्थप्रकाशनार्थञ्च

तेषां प्रेरणा एव सर्वथाऽविस्मरणीया । एतदर्थं तेभ्यः गुरुवरेभ्यः श्रीमद्भ्यः शर्ममहोदयेभ्योऽहं हार्दिकीं कृतज्ञतां विज्ञापयामि । तेषां चरणकमलयोश्च स्वकीयां भक्तिकुसुमाञ्जलिं समर्पयामि ।

यस्य कस्यापि शास्त्रस्येतिहासो भवति मूलम् । इतिहासं विना किमपि शास्त्रं सुव्यवस्थितं भवितुं नैव पारयति । धर्मशास्त्रसाहित्येतिहास-प्रस्तुतीकरणे सन्देहस्थलेषु मदीयगुरुवर्याः श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्व-विद्यालयस्य धर्मशास्त्रविभागप्रमुखाः आचार्याः डॉ. किशोरचन्द्रमहापात्र-महाभागाः प्रमाणभूताः । यत्र कुत्रापि संशयो भवति, त एव संशयच्छेदकाः मार्गदर्शकाश्च भवन्ति । अतस्तेभ्योऽहं हार्दिकं कार्त्तज्ञं व्याहरामि, स्वकीया-धमर्ण्यञ्च तेषु प्रकटयामि ।

ग्रन्थस्यास्य प्रस्तुतीकरणे बहुप्रोत्साहनं दत्त्वा शीघ्रातिशीघ्रप्रकाशनार्थं ये च मां बहुप्रेरितवन्तः, पुनश्च प्रस्तुतग्रन्थस्योपरि स्वकीयं बहुमूल्यमभिमतं प्रदाय मां सर्वथाऽनुगृहीतवन्तस्तेभ्यो गुरुकल्पेभ्यः श्रीमद्भ्यः कामेश्वरसिंह-दरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विश्वविद्यालयप्राचार्यवर्येभ्यः प्रोफेसर् श्रीपतित्रिपाठीमहोदयेभ्योऽहं हार्दं कार्त्तज्ञवाक्यं प्रकटयामि ।

कस्यापि प्रकल्पस्य निर्माणार्थं सर्वादौ स्वपरिवारस्यैव सहयोगो-ऽपेक्षते । परिवारस्य सहयोगं विना कार्यमिदं कदापि सम्पादयितुं नैव शक्यते। अतः प्रकल्पस्यास्य परिपूर्त्तये मम धर्मपत्नी सौभाग्यवती श्रीमती विजयलक्ष्मी-मिश्रमहोदया बहुसाहाय्यं कृतवती । एतदर्थं तस्याः समीपेऽहं परं कृतज्ञः । कन्यापुत्रयोः सहयोगार्थं तयोः भाविजीवने उत्तरोत्तराभिवृद्धयेऽहं सततं नीलाद्रिनाथं भगवन्तं श्रीजगन्नाथं प्रार्थयामि ।

एतस्मिन् कर्मणि स्वल्पमधिकं वा ये तावत् किमपि साहाय्यं कृतवन्तस्ते भवन्ति पुरीस्थराष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानाधीनस्थश्रीसदाशिव-परिसरस्य आधुनिकविभागमुख्याः श्रीमन्तः एस्.वी. रमणमूर्त्तिमहोदयाः, शिक्षाशास्त्रविभागप्रमुखाः डॉ. मदनमोहनझामहोदयाः, व्याकरणविभागमुख्याः डॉ. हरेकृष्णमहापात्रमहोदयाः, साहित्यविभागाध्यक्षाः डॉ. सूर्यमणिरथ-महोदयाश्च । एतेभ्यः सर्वेभ्योऽहं हार्दिकीं कृतज्ञतां विज्ञापयामि ।

बहुपरिश्रमं कृत्वा स्वल्पेन समयेन बहुकार्यं संसाध्य च संगणक(कम्पुटर)यन्त्रद्वारा ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनाय श्रीयुक्तदेवव्रतरथ-(कालिआ)महोदयः सर्वथा बहूपकारं साधितवान्, एतदर्थं तेभ्योऽप्यहं धन्यवादं कार्त्तज्ञञ्च व्याहरामि ।

धर्मशास्त्रेतिहासाभिधो ग्रन्थोऽयं प्रकाशितो भूत्वा सर्वेषां पाठकानां गवेषकानां विदुषाञ्च यदि महदुपकारं साधयेत्तर्हि मम परिश्रमः सफलः स्यात् । मुद्रणसमये काश्चन त्रुटयोऽवश्यमेव स्युः । एतदर्थं सुधिभिरहं क्षन्तव्यः ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ।।

इति स्मृतिवचनानुसारं यस्य स्मरणमात्रेण नामोच्चारणेन च मम ग्रन्थलेखन-कार्यमिदं सम्पूर्णं तमेवाच्युतं भगवन्तं श्रीजगन्नाथं भूयोभूयः प्रणम्य तयोश्चरणकमलयोश्च स्वकीयां भक्तिपूतकुसुमाञ्जलिं विनिवेद्य विरमामि विस्तरादिति शम् ।

विनयावनतः

खगेश्वरमिश्रः

CONTENTS

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१. भूमिका	14
२. मङ्गलाचरणम्	24
प्रथमोऽध्यायः—	25-55
१. धर्मशास्त्रस्य संक्षिप्तं विवरणम्	25
२. धर्मशब्दार्थः	27
३. धर्मलक्षणम्	29
४. दर्शनशास्त्रदृष्ट्या धर्मलक्षणानि	31
५. धर्मभेदाः	33
६. धर्मे प्रमाणानि	35
७. धर्मस्य महत्त्वम्	37
८. धर्मशास्त्रस्य स्वरूपम्	38
९. धर्मशास्त्रस्य प्रविभागाः	43
१०. धर्मशास्त्रस्योद्भवः क्रमविकासश्च	44
११. धर्मशास्त्राणां रचनाकालः	50
१२. धर्मशास्त्राणां महत्त्वम्	53
द्वितीयोऽध्यायः—	56-74
१३. सूत्रसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च	56
१४. प्रमुखधर्मसूत्रकाराणां परिचयः	61
१५. गौतमः	61
१६. बौधायनः	63
१७. आपस्तम्बः	64
१८. वसिष्ठः	65

१९. विष्णुः 67
२०. शङ्खलिखितधर्मसूत्रम् 68
२१. हारीतः 70
२२. हिरण्यकेशी 71
२३. वैखानसः 71
२४. उशना 71
२५. कौटिल्यः 72
तृतीयोऽध्यायः— **75-92**
२६. स्मृतिसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च 75
२७. प्रमुखस्मृतिकाराणां परिचयः 76
२८. मनुः 77
२९. याज्ञवल्क्यः 80
३०. पराशरः 81
३१. नारदः 83
३२. कात्यायनः 84
३३. बृहस्पतिः 85
३४. अङ्गिराः 86
३५. दक्षः 87
३६. व्यासः 88
३७. हारीतः 89
३८. संवर्तः 90
३९. शातातपः 90
४०. अत्रिः 91
४१. यमः 92

चतुर्थोऽध्याय— 93-109

४२. भाष्यसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च 93

४३. प्रमुखभाष्यकाराणां परिचयः 96

४४. विश्वरूपः 97

४५. मेधातिथिः 98

४६. शूलपाणिः 99

४७. नन्दपण्डितः 100.

४८. विज्ञानेश्वरः 101

४९. कुल्लूकभट्टः 103

५०. अपरार्कः 104

५१. असहायः 105

५२. भर्तृयज्ञः 106

५३. भारुचिः 106

५४. बालकृष्णभट्टः 107

५५. हरदत्तः 107

५६. गोविन्दराजः 107

५७. देवस्वामी 108

५८. गोविन्दानन्दः 109

पञ्चमोऽध्यायः— 110-166

५९. स्मृतिनिबन्ध-साहित्यस्योद्भवो विकासश्च 110

६०. प्रमुखस्मृतिनिबन्धॄणां परिचयः 112

६१. लक्ष्मीधरः 112

६२. जीमूतवाहनः 113

६३. हेमाद्रिः 115

६४. चण्डेश्वरः 116

६५. देवणभट्टः 117

६६. माधवाचार्यः 119

६७. रघुनन्दनः 120

६८. कमलाकरभट्टः 121

६९. नीलकण्ठभट्टः 122

७०. वाचस्पतिमिश्रः 124

७१. श्रीदत्तोपाध्यायः 125

७२. शतानन्दः 125

७३. प्रतापरुद्रदेवः 126

७४. नरसिंहवाजपेयी 127

७५. दिव्यसिंहमहापात्रः 128

७६. गदाधरराजगुरुः 130

७७. विश्वेश्वरभट्टः 131

७८. रुद्रधरः 132

७९. श्रीधरः 133

८०. अनिरुद्धभट्टः 133

८१. बल्लालसेनः 134

८२. अनन्तदेवः 134

८३. काशीनाथोपाध्यायः 135

८४. जगन्नाथतर्कपञ्चाननः 135

८५. जितेन्द्रियः 136

८६. बालकः 136

८७. धारेश्वरभोजदेवः 136

८८. भवदेवभट्टः 137

८९. श्रीनाथाचार्यचूडामणिः 137

९०. दिवाकरभट्टः 139

९१. वरदराजः 144

९२. मित्रमिश्रः 151

९३. मदनरत्नः 156

९४. मिसरुमिश्रः 157

९५. नारायणभट्टः 157

९६. टोडरानन्दः 158

९७. शङ्खधरः 158

९८. हरिनाथः 159

९९. कामधेनुः 160

१००. हलायुधः 160

१०१. श्रीकरः 161

१०२. बर्द्धमानः 162

१०३. नृसिंहप्रसादः 162

१०४. नागोजिभट्टः 162

१०५. विश्वम्भरदीक्षितः 163

१०६. उपसंहारः 167

परिशिष्टम्— **169-240**

१. पारिभाषिकशब्दाः 169

२. धर्मशास्त्रकाराणां संक्षिप्तविवरणम् 175

३. ABBREVIATIONS 196

४. BIBLIOGRAPHY 200

—★—

ॐ

मङ्गलाचरणम्

नमामि विघ्नेश्वरमादिदेवं विघ्नाद्रिभेदस्य धुरन्धरं तम् ।
ग्रन्थस्य निर्विघ्नतया समाप्तिम् इच्छन् सदा धीरखगेश्वरोऽहम् ।।

जगन्नाथो नित्यं सुरपतिसमर्च्याङ्घ्रियुगलः
शयानः क्षीराब्धौ ललिततरशेषाहिवपुषि ।
त्रितापोद्यत्पीडाहरणकुशलो मङ्गलमयो
ददात्वाशीराशिं मम भवजले मज्जत इह ।।

विद्वद्वराणां किल पाण्डुरङ्गादीनां पुरस्कृत्य मतं मयाऽयम् ।
ग्रन्थः कृतो राजितधर्मशास्त्रे लाभाय यायाच्च गवेषकानाम् ।।

★

धर्मशास्त्रस्येतिहासः
(HISTORY OF DHARMASHASTRA)
प्रथमोऽध्यायः

धर्मशास्त्रस्य संक्षिप्तविवरणम्

पवित्रतमेऽस्मिन् भारतवर्षे पुरुषार्थसाधनभूताः योगीश्वरोक्ताः विष्णूक्ताश्च चतुर्दशविद्या आश्रित्य यानि यानि शास्त्राणि विरचितान्यभूवन् तेषु सर्वेष्वपि शास्त्रेषु वेदानुमापकशास्त्रत्वेन धर्मशास्त्रं विराजतेतराम्, सर्वशास्त्रोपबृंहितवेदाधारेण धर्मार्थकाममोक्षात्मकचतुर्वर्गफलप्राप्तिर्भवतीति सर्वेषां प्रमुखं लक्ष्यम् । तेषु धर्मात्मको यः प्रप्रथमः पुरुषार्थः स एवार्थकाममोक्षाणां परमं साधनम् । धर्मं विनाऽन्येषां पुरुषार्थानां प्राप्तिर्नैव संभवति । अयमेव धर्मः धर्मशास्त्रस्य प्रमुखविचार्य विषयः ।

धर्मशास्त्रं नाम सकलशास्त्रपुरस्कृतं निखिललोकसुरक्षकं कृत्याकृत्यविवेकप्रतिपादनत्वेन नित्यनियतोपादेयं साक्षाद्वेदानुमापकत्वेन वेदवत् प्रमाणभूतं तपः स्वाध्यायपूतचरित्राणां यमनियमानुष्ठाननिष्ठावतां नित्यनिरतिशयप्रयतात्मनां निखिलसंस्कारसंस्कृतानाम् आत्मगुणप्रभास्वरज्योतिस्ततिविद्योतितान्तःकरणानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं सकलभूतहिताकांक्षिणां रागद्वेषस्पर्शरहितानां नितान्तवाचंयमानां मनुगौतमवसिष्ठादीनाम् अनवरतस्वाध्यायाध्ययनपूतकण्ठोद्गीर्णत्वेन परमपवित्रं गुणिगणसमादरणीयं सर्वजनग्रहणीयं प्राचीनतमं शास्त्रम् । अस्यैव धर्मशास्त्रस्य 'स्मृति'रिति अपरा संज्ञा-''श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति''रिति मनुवचनात् । धर्मशास्त्रं विहाय पुराणव्याकरणसांख्यादीनां शास्त्रान्तराणां तु स्मृतिसंज्ञा योगिकी, परन्तु धर्मशास्त्रस्य तु स्मृतिरिति संज्ञा पङ्कजादिवत् योगरूढा । धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रमिति मध्यपदलोपिकर्मधारयसमासेन धर्मशास्त्रयोर्मध्ये प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धो वर्त्तत इति सुस्पष्टं भवति । अत्र धर्मो भवति प्रतिपाद्यः, शास्त्रञ्च भवति प्रतिपादकम् । धर्मः यस्मिन् शास्त्रे प्राधान्येन निर्दिश्यते तदेव शास्त्रं

धर्मशास्त्रनाम्ना यद्यप्यभिधीयते तथापि 'धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' इत्यनेन मनुना स्मृतिरूपग्रन्थस्य मुख्यतया धर्मशास्त्रत्वं संकेतितम् । तेन च धर्मविषये परमप्रामाण्यत्वेन श्रुतीनामुल्लखो विहितः । स्मृतिप्रामाण्यमुपजीव्य जैमिनिप्रणीतं सूत्रद्वयमत्र प्रसङ्गतः विचारणीयम् । यद्यपि धर्मशास्त्रपदेन मन्वादिप्रणीतानि शास्त्राण्येव मुख्यतः बोध्यानि । यथा याज्ञवल्क्येन स्वस्मृतौ स्मृतिप्रणेतॄणां नामानि निर्दिष्टानि । अत्र मिताक्षरायां यद्यपि विज्ञानेश्वरेण सुस्पष्टमेव व्याख्यातम्- नेयं परिसंख्या, किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकांक्षाणामाकांक्षापरिपूरणमन्यतः क्रियते । विरोधे विकल्प इति । तथाप्यत्र गौणार्थे मूलस्मृतिग्रन्थानां तेषां क्वचित् टीकारूपेण क्वचिद्वा टीकायाः टिप्पणीरूपेण विरचिताः ग्रन्थाः सर्वे धर्मशास्त्रेषु परिगणिताः भवन्ति । अपि च निबन्धाख्यां भजमानाः ग्रन्थविशेषाः अप्यत्रान्तर्भूताः । एते निबन्धारः विभिन्नेषु स्मृतिग्रन्थेषु उल्लिखितानां प्राकरणिकानां वचनानां सामञ्जस्यविधाने मुख्यतः यत्नपरा इति तत्र वैशिष्ट्यमवधेयम् ।

धर्मशास्त्रसाहित्यमिदं भागचतुष्टयेन विभक्तम् । यथा- सूत्रसाहित्यं, स्मृतिसाहित्यं, भाष्यसाहित्यं, निबन्धसाहित्यं चेति । वेदाङ्गत्वेन निर्दिष्टकल्पसूत्रादेव सूत्रसाहित्यस्योद्भवो जातः । तेन बहूनां धर्मसूत्रग्रन्थानां रचना जाता । तत्र गौतम-बौधायन-आपस्तम्ब-वसिष्ठादयः प्रमुखाः धर्मसूत्रकाराः भवन्ति । तत्परवर्तिकाले स्मृतिग्रन्थानामपि अभ्युदयः संजातः । तेषु स्मृतिग्रन्थेषु, अनुष्टुप्छन्दोबद्धश्लोकाः दृश्यन्ते । तत्र स्मृतिकारेषु मनु-याज्ञवल्कय-पराशरप्रभृतयः प्रमुखाः स्मृतिकर्त्तारो भवन्ति । क्रमशः समाजे जनानामाचारप्रक्रिया परिवर्तिता, अध्ययनाध्यापनादिक्षेत्रेषु परिवर्त्तनं जातम् । सूत्रस्मृतिग्रन्थानां पठनेन सर्वैः काठिन्यमनुभूतम् । अतः सूत्रस्मृतिग्रन्थानामुपरि भाष्यादिकं धर्मशास्त्रकारैः कृतम् । तेषु भाष्यकारेषु विश्वरुप-मेधातिथि-कुल्लूक-हरदत्तप्रभृतयः प्रमुखाः भवन्ति । कियत्कालात्परं समाजे सवैरनुभूतं यत् मूलग्रन्थापेक्षया भाष्यग्रन्थानां पठने पाठने च काठिन्यं जायते । दीर्घसमासयुक्तानां सन्धिबद्धानां च वचनानामपि बाहुल्यं भाष्येष्ववाप्तम् । अतः परं निबन्धग्रन्थानां प्रादुर्भावः संजातः ।

निबन्धृभिः विभिन्नेभ्यः प्रामाणिकग्रन्थेभ्यः प्रमाणवचनानि संगृह्य युक्तिप्रमाणाभ्यां धर्मनिबन्धग्रन्थाः विरचिताः । एषु निबन्धकारेषु केचन दाक्षिणात्या, अपरे वङ्गीयाः, इतरे उत्कलीयाः, अन्ये च मैथिलाः भवन्ति ।

धर्मशब्दार्थः

'धृञ्' धारण-पोषणयोरित्यस्माद्धातोर्मन् प्रत्यये कृते धर्मशब्दो निष्पद्यते । धर्मशब्दस्य बहुविधान् अर्थान् शास्त्रकाराः प्रकटयन्ति । तत्रादौ निखिलशास्त्रोपबृंहितो वेदः कथयति यत् धर्मोऽयम् अलौकिकशक्तेः बोधकः[1] । ऋग्वेदस्य[2] मतानुसारं धर्मः नियमव्यवस्थायाः द्योतको भवति । येन नियमेन संसारस्य जनाः सुखस्वाच्छन्देन प्रचलेयुः । अथर्ववेदे[3] ऋग्वेदस्य मन्त्राः प्राप्यन्ते । यत्र धर्मशब्दस्यार्थः धार्मिकसंस्कारस्तथा अर्जितगुणरूपेण निर्दिष्टो वर्त्तते । अत्रापि धर्मशब्दस्यार्थः पुण्यत्वेन व्यवहृतो दृश्यते । ऐतरेयब्राह्मणे[4] सर्वधार्मिककर्त्तव्यमेव धर्मशब्दस्य अर्थत्वेन प्रयुक्तम् । कालक्रमेण धर्मशब्दस्यार्थः व्यापको जातः । आर्यजातेः परिचायकत्वेनापि धर्मः सम्प्रतिष्ठितः । मानवजीवनस्याधिकारः, कर्त्तव्यम्, अनुशासनम्, आचरणम्, सर्वनैतिककार्यं च धर्मस्यार्थत्वेन समाहितम् । वेदेषु सम्पूर्णमानवजातीनां विकासाय सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः सन्ति । वेदाः आर्यजातीनां पठनीयधर्मग्रन्थत्वेन निर्दिष्टाः । वेदस्तु ज्ञानभण्डारो भवति । तत्र सर्वेषां मानवानां कृते सदुपदेशः सत्प्रेरणाश्च गुम्फिताः वर्त्तन्ते । येन मानवजातिः पतनोन्मुखिनी न भवति । वेदेषु[5] धर्मशब्दस्य यादृशोऽर्थः यादृशी व्याख्या च विहिता वर्त्तते, तस्यार्थः सर्वान् प्रीणयति । देवताः यज्ञेन यज्ञं

---

१. अचित्ती यत्र च धर्मा – ऋ.वे. ७/८९/५
२. धर्माणि सनता – ऋ.वे. ३/३/१
३. ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रम् – अथर्व. ११/९/१४
४. धर्मस्य गोप्ता – ऐ.ब्रा. ८/१७
५. समिध्यमान – ऋ.वे. ३/१७/१

सम्पादितवन्तः । स एव प्रथमो धर्म इति ऋग्वेदः[६] कथयति । सृष्टिरचनानन्तरमयं प्रथमोधर्मः शाश्वतधर्मत्वेन परिवर्तितः संजातः । वेदेषु अग्निरपि धर्मस्याद्भूताध्यक्षरूपेण वर्णितोऽस्ति[७] । सामोऽपि बलवान् धर्मधारयिताभावेन कथितः; तत्रापि च धर्मः विश्वस्य चक्षुरूपेण भुवनस्य पतिरूपेण च सम्बोधितोऽस्ति[८] ।

प्रायशः वेदेषु धर्मस्यार्थरूपेण धार्मिकविधिः धार्मिकक्रिया-निश्चित्तनियम-शिष्टाचारप्रभृतयःशब्दाः नियुक्ताः सन्ति । परन्तु उपनिषत्साहित्येषु वेदार्थातिरिक्ताः धर्मशब्दस्यार्था अपि वर्त्तन्ते । तत्र प्रथमतः छान्दोग्योपनिषदि[९] वर्णाश्रमधर्मस्यार्थत्वेन धर्मः प्रयुक्तः । अत्र धर्मनाम्ना वर्णानामाश्रमाणां चाचारा उक्ताः । तैत्रिरीयोपनिषदनुसारं[१०] पठनोपरान्तं गुरुमाध्यमेनैव सत्यं वद, धर्मं चर, चेतीयं शिक्षा प्रदीयते । श्रीमद्भगवद्गीतायां[११] 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः' इत्यपि तस्यार्थस्य द्योतकः । मनुस्मृत्यनुसारं[१२] सर्वे मुनयः चिन्तयित्वैकदा मनुं प्रार्थिनवन्तः यत् सर्ववर्णानां धर्मान् ब्रूहीति । याज्ञवल्क्यस्मृतावपि[१३] एतादृशोऽर्थः प्राप्यते । महाभारतानुसारं[१४] 'अहिंसा परमो धर्मः' 'आनृशंस्यं परो धर्मः' इत्यपि निर्दिष्टोऽस्ति । मनुनाऽपि[१५] 'आचारः परमो धर्मः' इति स्पष्टमुद्घोषितम् । हारीतेनापि[१६] धर्मस्य स्मृतिप्रामाणिकत्वमङ्गीकृतम् । मनुस्मृतिटीकाकारेण मेधतिथिना धर्मशब्दः

---

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त – ऋ.वे. १०/९०/१६

७. विशां राजनमद्भुतम् – ऋ.वे. ८/४३/२४

८. विश्वा धामानि – ऋ.वे. ९/८६/५

९. त्रयो धर्मस्कन्ध – छा.उ. २/२३/१

१०. तै.उ. १/११

११. स्वधर्मे निधनं श्रेयः – भ.गी. ३/३५

१२. मनुः १/२

१३. याज्ञ.स्मृ. १/१

१४. महा.भा.अनु. ११५/१

१५. मनु. १/१०८

१६. मनु. मन्वर्थ. २/१

कर्त्तव्यतावचन इति प्रतिपादितम् । बौद्धधर्मशासाहित्येषु धर्मशब्दस्यार्थः तद्विद्भिः बह्वर्थेन प्रयुक्तः । कदा कदा भगवतः बुद्धदेवस्य सम्पूर्णशिक्षायाः द्योतकरूपेण धर्मं बौद्धाः स्वीकृतवन्तः[१७] । गजपतिपुरुषोत्तमदेवेनापि त्रिकाण्डशेषे[१८] धर्मशब्दस्यार्थः स्वभाव इति लिखितम् । मेदिन्यां[१९] तु न्याय-स्वभाव-आचार-उपमा-क्रतु-अंहिसाः उपनिषद्प्रभृतयः धर्मकोटौ अन्तर्भुताः वर्त्तन्ते । अमरकोशकारेण[२०] अमरसिंहेनापि बहुधा धर्मस्य नामानि निर्दिष्टानि । धर्मः श्रेयः, पुण्यं, सुकृतम्, वृषश्चेति पञ्चैव धर्मशब्दवाच्याः । योगसारे तु प्राणायाम-ध्यान-धारणाप्रत्याहारप्रभृतयः धर्माः प्रतिपादिताः सन्ति । मिताक्षराकारेण[२१] विज्ञानेश्वरेणापि धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषय इति प्रतिपादितम् । यथा- वर्णधर्मः, आश्रयधर्मः, वर्णाश्रयधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति ।

धर्मलक्षणम्

ध्रियते लोकः अनेन इति धर्मः । धरति धारयति वा लोकम् इति धर्मः । ध्रियते लोकः यात्रानिर्वाहार्थं वेति धर्मः । अर्थात् येन माध्यमेन लोकानां धारणं सम्भवेत् यश्च लोकानां सुनिर्वाहार्थं संसारं धारयेत् स एव धर्मशब्दवाच्यः । सर्वेषु शास्त्रेषु धर्मस्य स्वरूपविमर्शे स्वातन्त्र्ये सति विपश्चित्तः सर्वथा मनोः प्राथम्यमङ्गीकुर्वन्ति । यतो हि गौतमप्रतेणीतानि धर्मसूत्राण्यपि मनुमतमुपस्थाप्य स्वमतं तन्मूलत्वेनोपस्थापयन्ति । अतः सर्वादौ [२२]मनुमतमेवोपस्थाप्यते–

---

१७. ध.शा.ई. १, पृ– ५

१८. त्रि.शे. ३, पृ– २७५

१९. मेदिनी. १०९/१६

२०. अ.को. १/४/२४

२१. याज्ञ.स्मृ. १/१, मिता.पृ– १

२२. मनु. २/१

विद्धिद्भिः सेवितः सद्भिः नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ।।

इति धर्मस्य सामान्यलक्षणे विद्वद्भिः वेदविद्भिरेव सेवितः धर्म इति । तथा हृदयेनाभ्यनुज्ञातो आभिमुख्येन आनुकूल्येन अर्थात् श्रेयः साधनत्वेन, अनुपरम्परया ज्ञातः यः स धर्म इति । एवं प्रकारेण धर्मपरिभाषायाः उपक्रमं कुर्वता वेदो धर्ममूलमिति प्रत्यपादि । यथा-

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनतुष्टिरेव च ।।[२३]

वेदानुमापकत्वेन च स्मृत्याचारात्मतुष्ट्यादीनां धर्मे प्रामाण्यमपि तेनाङ्गीकृतम् । तदनुसारमेतच्चतुर्विधमपि साक्षाद्धर्मलक्षणत्वेन मन्यते । निखिलस्य वेदस्य धर्ममूलत्वेऽपि नप्तृ-प्रणप्तृ-आदिद्वारा वंशसंसृतिदर्शनादिव श्रुति-स्मृति-सदाचारात्मतुष्टिपर्यन्तं धर्मे मानवं प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति धर्मशास्त्रज्ञाः । विज्ञानेश्वराचार्येण[२४] तु याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने एतच्चतुष्टयं धर्मस्य ज्ञापक-हेतुरूपेण लिखितम् । कारकहेतुरूपेण[२५] इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् इत्यन्तं यावत् निर्दिष्टम्, एतदनन्तरं तु अनयोः हेतुद्वयोः सन्देहस्थले किं भवेदित्याशङ्कायां निर्णयहेतुत्वेन [२६]योगीश्वरयाज्ञवल्क्योक्तवचनमुद्धृत्य स्पष्टं चोक्तम्-

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेकोऽध्यात्मवित्तमः ।।

मनुना तु प्रतिपत्तिमाध्ययेन आचारे शीलमन्तर्भावयतां कार्यरूपस्याचारस्य सर्वानुभवयोग्यतया चातुर्विध्यं धर्मलक्षणम् उपसंहारे उक्तम् । "पुनश्चाचारः परमो धर्मः" इत्युक्त्वाऽपि पुरुषस्याचरणरूपकर्त्तव्यविशेषः पृथक् निर्दिष्टः[२७] ।

---

२३. मनु. २/६
२४. याज्ञ.स्मृ. १/७
२५. याज्ञ.स्मृ. १/८
२६. याज्ञ.स्मृ. १/९
२७. मनु.मन्वर्थ. १/१०७

अतः धृत्यादिदशलक्षणकस्य[२८] धर्मस्य सेवितव्यत्वनिर्देशात् तस्यापि आचाररूपत्वमिति नास्ति विदुषां वैमत्यम् । परन्तु आत्मतुष्टिरेतयोर्भिन्ना । सा तु विकल्पे गृह्यते[२९] ।

प्राचीनधर्मसूत्रकारेण गौतमेनापि[३०] वेदस्य धर्ममूलकत्वं तद्विदां वेदविदां मन्वादीनां या स्मृतिः तत्प्रमाणं निःसन्देहेन स्वीकृतम् । एतस्य टीकाकारेण श्रीमता हरदत्तेनापि कर्मजन्याभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरपूर्वाख्यः[३१] आत्मगुणो[३२] धर्म इत्युक्तम् । आपस्तम्बोऽपि[३३] धर्मज्ञानां देशकालव्यक्तिभेदेन वेदार्थव्यवस्थापन-रूपोऽवस्थाविशेषः समयापरपर्यायः धर्म इति वक्ति । आश्वलायनमतानुसारं[३४] स्थानीयप्रचलितधार्मिकप्रथानामपि धर्मप्रमाणमस्तीति स्पष्टं कथयति । एतन्मतं चाङ्गीकरोति बौधयनाचार्यः[३५] । आश्वलायनेनोक्तं[३६] यत् दान-दया-ब्रह्मचर्य[३७]-सत्यानुक्रोशधृतिक्षमाप्रभृतयः सनातनधर्मस्य मूलमन्त्राः भवन्ति । विश्वामित्रस्य[३८] विचारधारायां तु श्रेष्ठाः सज्जनाः शिष्टाः वा यं प्रंशसन्ति उपदिशन्ति च स धर्मः, यस्य वस्तुनः निन्दामादिशन्ति सोऽधर्मः ।

दर्शनशास्त्रदृष्ट्या धर्मलक्षणानि

पूर्वमीमांसाकारेण महर्षिजैमिनिना यज्ञादिकर्मणि

---

२८. मनु. ६/९१-९२
२९. वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्- गर्ग-मनु. मन्वर्थ. २/६
३०. गौ.ध.सू. १/१/१-२
३१. गौ.ध.सू. १/१/१ (मिताक्षरावृत्तिः)
३२. गौ.ध.सू. १/८/२३-२४
३३. आ.ध.सू. १/१/१-३
३४. आश्वला. १/७/१
३५. बौ.ध.सू. १/५/३
३६. आश्वला. ९४/३१, ९१/३३-३४
३७. गृ.र. पृ-५२४
३८. धर्म और समाज - पृ- ११४

पुरुषप्रवृत्तिजनकत्वेन स्वर्गरूपलक्ष्यवस्तु च धर्म उक्तः । अस्य च परिभाषा चोदना । धर्मप्रसारं निमित्तीकृत्यैव स्वगृहीतनामा भगवान् जैमिनिर्ग्रन्थारम्भे 'अथातो धर्मजिज्ञासा'[३९] इत्यारम्भसूत्रेण छात्रान् धर्मजिज्ञासायामभिमुखीकृत्य ततःपरं 'चोदनालक्षणोऽर्थोः धर्मः'[४०] इति धर्मलक्षणात्मकं द्वितीयं सूत्रं लिखितवान् । तत्र चोदनेति प्रवर्त्तकशब्दनाम । लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम् । यथा धूमेन बह्निर्ज्ञायत इति बह्निज्ञाने लक्षणं चोदना । उभयं चोदनया लक्ष्यते । अर्थः श्रेयः साधनं ज्योतिष्टोमादिः, अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्नेनादिः । तत वेदप्रमाणकं श्रेयः साधनं ज्योतिष्टोमादिर्धर्म इति स्पष्टार्थः । [४१]मीमांसान्याय-प्रकाशकारेण आपदेवेन् वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थः धर्मः यथा यागादिरित्युक्तम्, तद्वत् लौगाक्षिभास्करेण अर्थसंग्रहेऽपि[४२] वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः, यथा यागादिरिति प्रतिपादितम् । [४३]मीमांसापरिभाषाकारेण कृष्णजज्वना तु वेदबोधितेष्टसाधनताको धर्मः । यथा यागादिः । वेदबोधितानिष्ट-साधनताकोऽधर्मः । यथा कलञ्जभक्षणादि-रित्युक्तम् ।

ऋषिदृष्टत्वात्[४४] आर्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यः तद्विरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मः[४५] । जानाति न तु मीमांसानभिज्ञः । धर्मे करणं वेदः, मीमांसा चेतिकर्त्तव्यता-स्थानीया इति भट्टवार्त्तिककृता[४६] स्पष्टं निर्णीतम् ।

''यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः'' इत्यत्राभ्युदयनिःश्रेयस-

---

३९. पू.मी.सू. १/१/१

४०. पू.मी.सू. १/१/२

४१. मी.न्या.प्र. पृ- ३

४२. अ.सं. पृ- २

४३. मी.प. पृ- ९

४४. मनु. १२/१०६

४५. मनु.मन्वर्थ. १२/१०६

४६. धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ।। मनु.मन्वर्थ.१२/१०६

साधनत्वेन धारयतीति धर्म इति वैशेषिकाणां[४७] धर्मलक्षणमुट्टङ्क्य यद्यप्यस्ति धर्मस्वरूपनिश्चयवादीनां विप्रतिपत्तिस्तथापि शास्त्रकारैस्तस्याः निराकृतत्वादित्युक्त्वा तार्किकाः आत्मगुणौ धर्माधर्मौ इति स्वीकुर्वन्ति। पुनश्च विहितक्रियासाध्यो पुंगुणो धर्म इति तेषामभिप्रायः[४८]। भाट्टास्तु[४९] श्रेयःसाधनता साक्षाद् वेदादेव प्रतीयत इति कृत्वा द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं व्यवस्थापयन्ति।[५०]प्राभाकरास्तु कार्यनियोगात्पूर्वशब्दैरर्च्यमानं धात्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधन-मात्मगुणं धर्ममाहुः।

धर्मभेदाः

धर्म अलौकिकश्रेयः प्राप्तेः साधनं भवति। अतीव प्राचीनोऽयं सनातनवैदिकधर्मः विशालद्रुमरूपेण भारतवर्षेऽस्मिन् अनादिकालादारभ्य इहलौकिक-पारलौकिकसुखप्राप्तये पत्रपुष्पफलरूपेणार्थकाममोक्षान् प्रयच्छति। स्वभावतोऽयं धर्मः वृषाकृतिमानित्युच्यते- ''वृषो हि भगवान् धर्मः'' इति मनुस्मरणात्[५१]। स्वयं भगवान् वेदोऽपि[५२] धर्मं वृषाकृतिमाचष्टे। अस्य विलक्षणभूतस्य वृषभरूपस्य धर्मस्य चत्वारि श्रृङ्गाणि अर्थात् श्रृङ्गवत् मूर्द्धन्यभूतानि श्रुति-स्मृति-सदाचारात्मतुष्ट्यादीनि प्रमाणानि भवन्ति। अस्यैव धर्मवृषभस्य तत्प्रतिपादकधर्मशास्त्रस्य च आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्ताभिध-काण्डत्रयरूपाः त्रयः पादाः अपि सन्ति। अस्य विलक्षणरूप-धर्मवृषभस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसंज्ञके आभ्युदयनिःश्रेयसिकरूपे द्वे शीर्षे भवतः[५३]। एवञ्चास्य धर्मवृषभस्य सप्तहस्ताः सन्ति। यथा-वर्णधर्मः, आश्रयधर्मः, वर्णाश्रयधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मः परमधर्मश्चेति। वृषभरूपोऽयं धर्मः

---

४७. वै.सू. १/१/२

४८. ति.नि. भूमिकायाम्।

४९. त.वा. १/१/२

५०. ति.नि.भूमिकायाम्।

५१. मनु. ८/१६

५२. ऋ.वे. ४/५८/३, यजु.वे. १७/९१

५३. मनु. १२/८८

शारीरिक-मानसिक-वाचिकत्वेन त्रिधा बद्धः । अयं सुप्रसिद्धः धर्मवृषभः महादेवसदृशो भवति । स च महादेवः मर्त्यलोकवासिनः मनुष्यान् व्याप्य वर्त्तते । पुरुषार्थचूडायमानस्यास्य धर्मवृषभस्य त्रयः स्कन्धाः अपि सन्ति यथा- छान्दोग्योपनिषदि[५४]- ''त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एवेति द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलावासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मान-माचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एते पुण्यश्लोकाः भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति'' इति ।

मनोः समये प्रायेण वर्णानां संसर्गेण अन्येषां केषाञ्चन सङ्करजाति-विशेषाणामुद्भवः संजातः । कुलपरम्परया च केषाञ्चन धर्माणामुपलब्धवेदभागे स्थितिं प्राप्य तेषां स एव धर्म इति व्यवस्थापयामास । तस्माद्दिनादारभ्य परम्परेयं प्रचलिता यत् यद्यपि आचरितानां धर्माणामनुष्ठाने वेदेन साकं साक्षाद्विरोधः न भवेत्तर्हि त एव धर्माः सर्वथा ग्रहणयोग्याः पालनयोग्याश्च भवितुमर्हन्ति । तद्द्वाराऽपि स्मृतेः कल्पनं सम्भवति । तद्वत् प्राचीनाचार्यैः गौतमप्रभृतिभिः वेदाविरुद्धत्वेन देशजातिकुलधर्माणां धर्मे प्रामाणिकता-मङ्गीकुर्वन्ति । तथैव व्यासेनापि तन्मतं महाभारते स्पष्टीकृतम् । एवंप्रकारेण आचारधर्माणां समुद्भवः कुलपरम्परायां देशपरम्परायां च सञ्जातः । वर्णधर्मत्वेन आश्रमधर्मत्वेन च धर्माणां मुख्यतया विभागसत्त्वेऽपि प्रतिवर्णं प्रत्याश्रमं धर्मभेदः परिलक्ष्यते । वेदस्मृत्यादिभिः सर्वैरपि प्रतिपादितो यो धर्मः स तु सामान्यतः द्विधा विभज्यते । प्रवृत्रधर्मः निवृत्तधर्मश्चेति । तन्मूलं कर्म अपि प्रवृत्त-निवृत्तभेदेन द्विधा इति मनोः मतम् । यथा-

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।।[५५]

अत्र प्रवृत्तधर्मेण स्वर्गादिप्राप्तिरूपोऽभ्युदयः लभ्यते । नैःश्रेयसिकस्य निवृत्तधर्मस्य फलं तु मोक्ष एव । अयं प्रवृत्तधर्मोऽपि [५६]षट्स्मार्तधर्मविषयः ।

---

५४. छा.उ. २/२३/१

५५. मनु. १२/८८

५६. याज्ञ.स्मृ. १/१ मिता. पृ- १

यथा वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मोः ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मो अग्नीन्धनभैक्ष्यचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्म पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य इत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणो धर्मः अहिंसादिः । न हिंस्यात् सर्वभूतानि इति आचाण्डालं साधारणो धर्म इति विज्ञानेश्वरस्याभिमतम् । योगीश्वरेण स्वयाज्ञवल्क्यस्मृतौ[५७] परमधर्मस्याप्युल्लेखो विहितः ।

''इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मः यद्योगेनात्मदर्शनम् ।।'' इति ।

तन्त्रवार्त्तिकानुसारं तु वर्णाश्रमधर्मः धर्मशास्त्रस्य प्रमुखविचार्यविषयः । यथा- ''सर्वधर्मसूत्राणां वर्णाश्रमधर्मोपदेशित्वात्'' इति । मनुस्मृतेः[५८] व्याख्याकारेण गोविन्दराजेन, गौतमधर्मसूत्रव्याख्याकारेण हरत्तेन चापि धर्मस्य पञ्चविधत्त्वं प्रतिपादितम् । भविष्यत्पुराणेऽपि पञ्चविधधर्माः वर्त्तन्ते । बौद्धधर्मसाहित्येषु धर्मशब्दस्य व्यवहारो विभिन्नेषु अर्थेषु जातः ।

धर्मे प्रमाणानि

पुरुषार्थेषु प्रधानभूतस्य सनातनवैदिकधर्मस्य वेद-स्मृति-सदाचारात्मतुष्ट्याख्यानि सुप्रसिद्धानि चत्वारि प्रमाणानि सन्तीति मनुना[५९] प्रतिपादितम् -

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ।।

वेदः ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः । स च पुनः विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मको भवति । अत्र मन्त्रादीनां विधिवाक्यैकवाक्यतयैव धर्मे

५७. याज्ञ.स्मृ. १/८

५८. मनु.मन्वर्थ. २/२५

५९. मनु. २/१२

प्रामाण्यम् । एवंभूतस्य पञ्चविधात्मकस्य वेदस्य धर्मे प्रामाण्यं यथार्थानुभवकरणत्त्वरूपं न्यायसिद्धम् । वेदविदां मन्वादीनां स्मृतिरपि वेदमूलकतया धर्मे प्रमाणं भवति । श्रुत्यनुमापकत्वेन स्मृतेः प्रामाण्यात् । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादी कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेत्येतानि हारीतोक्तानि[६०] त्रयोदशविधशीलानि, एतेषामपि स्मृत्यनुमापकतया धर्मे प्रामाण्यं स्वीक्रियते । अनुमीयते स्वमूलभूतस्मृतिवाक्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारः आचारः सदाचारः, तस्य च स्मृत्यनुमापकत्वमाचार्यैः विस्पष्टमभिहितम् । यथा-

'आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।'[६१]

इति साधूनां शिष्टानां धार्मिकाणामात्मतुष्टिरपि वैकल्पिके विषये धर्मे प्रमाणं भजते । एतेषां प्रमाणानां विषये यथोक्तं योगीश्वरेण[६२]-

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ।।

एतेषु अखिलो वेदः धर्मस्य मूलं प्रमाणं भवतीति मनुनोक्तम्[६३]-

वेदेऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।।

अत्र सत्स्वपि चतुर्विधेषु प्रमाणेषु वेद एव धर्मस्य मूलं प्रमाणं भवति । वेदोऽङ्गी, तदङ्गभूततया अन्येषां स्मृत्यादीनां धर्मे प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । अत्र क्रमशो वेदाभावे धर्मशास्त्रस्य, धर्मशास्त्राभावे आचारस्य च प्रामाण्यं भवति, परन्तु यत्र वेद-वेदयोर्मध्ये, धर्मशास्त्र-धर्मशास्त्रयोर्मध्ये, आचाराचारयोर्मध्ये विरोधः परिलक्ष्यते, तत्र विरोधपरिहाराय 'तुल्यबलविरोधे विकल्पः'[६४] इति गौतमोक्तन्यायेन विकल्प आश्रयणीयः । यथा वेदे- 'उदिते जुहोत, अनुदिते जुहोति', 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णानि, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति', स्मृतौ

---

६०. मनु. २/६, मन्वर्थ. पृ- ३७
६१. का.मा. पृ- ११
६२. याज्ञ.स्मृ. १/७
६३. मनु. २/६
६४. गौ.ध.सू. १/१/५

च - 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे'[६५] इत्यादावात्मेच्छेव नियामिका भवति । 'वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्' इति गर्गवचनात्[६६] । एतेषु धर्मप्रमाणेषु सर्वथा पारदौबेल्यं पूर्वबलीयस्त्वं च स्वीक्रियते । तथा च संग्रहे -

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु विरुद्धेषु परस्परम् ।
पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादिति न्यायविदो विदुः ।।

स्मृत्याचारयोर्विरोधे स्मृतिरेव बलवती भवति । यथा श्रुतिस्मृतिर्विरोधे श्रुतिः । इदानीन्तनाचारेण स्मृतिः, स्मृत्या च श्रुतिः कल्पनीया, इत्यनेनाचारस्य द्यन्तरितप्रामाण्यमङ्गीक्रियते ।

धर्मस्य महत्त्वम्

धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषार्थचतुष्टयानां सम्बन्धे भारतस्य प्राचीनसंस्कृतवाङ्मये वर्णितमस्ति । अत्र विचारदशायां ज्ञायते यत् धर्मोऽर्थस्य, अर्थश्च कामस्य हेतुः । कामश्च द्विविधात्मकः । सुखरूपो दुःखनिवृत्तिरूपश्च । तदित्थं कामपारतन्त्र्यादेव मनुष्यः धर्ममर्थं चार्जयितुं सर्वदा यत्नशीलो भवति । तयोरपि धर्म एव अर्थस्य हेतुतया तदर्जनमेव मानवप्रयत्नस्य प्रथमो विषयः । धर्मार्थकामानां त्रिवर्गाणां विषये प्रथम-मध्यमोत्तमरूपेण महाभारते[६७] सम्यक् विचारितमस्ति । अत्र मुख्यतया मानवस्य लक्ष्यं भवति मोक्षप्राप्तिः । धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्वर्गेषु धर्मस्यैव प्रथमं स्थानमस्ति । न हि धर्ममन्तरेण त्रयाणामर्थकाममोक्षाणां प्राप्तिः सम्भवति । धर्मं विना लोकः क्षणमपि स्थातुं नार्हति । सैव दशा विश्वस्यापि । धर्मस्तु सर्वदा धारक एव । तस्माद् धारकाभावे नाम धर्माभावे धार्यस्य नाम विश्वस्य स्थितिरसम्भवा । धर्मोऽयं समेषां जनानां हितकारकः सुहृच्च । कर्मणि मनसि[६८] वचांसि च सुहृत्त्वेन हितसाधकत्त्वेन च सर्वान् लोकान् साहाय्यं करोति । शोभनां प्रेरणामपि प्रददाति ।

---

६५. याज्ञ.स्मृ. १/१४

६६. मनु. २/६ मन्वर्थ. पृ- ३७

६७. महा.शा. १६१/३८

६८. महा.शा. २६१/९

मरणानन्तरं केबलं धर्माधर्मौ पुरुषेण सह गच्छत इति भारतीया धारणा धर्मस्य अपरिहार्यत्वं स्थापयति[६९] । पुरा भारतीयाः जनाः इहलोकात् परलोकमधिकतरं महत्त्वपूर्णं मन्यन्ते स्म[७०] । धर्मानुसारं मानवताया अभ्युदयाय बहवः सिद्धान्ताः शाश्वतीकृताः । त एव धर्मस्य सनातनत्वं द्योतयन्ति । महाभारतानुसारं धर्मस्य 'कीर्त्तिर्लाक्ष्मीर्धृतिर्मेधा'[७१] इत्यादि-रूपेण दश पत्न्यः सन्तीति तेन धर्मस्य सातिशयत्वं महत्त्वं च प्रकटितं भवति ।

धर्मशास्त्रस्य स्वरूपम्

धारणाद्धर्म इत्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः ।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ।।

इति महाभारतवचनानुसारं[७२] धर्मो भवति धारकः जनानां पालकश्च । ध्रियते लोक अनेन इति धर्मः, धरति धारयति वा लोकमिति धर्मः । ध्रियते लोकः यात्रानिर्वाहार्थं वेति धर्मः । धृञ् धारणपोषणयोरित्यस्माद्धातोः मन् प्रत्यये कृते धर्मः, 'शास्' धातोः ष्ट्रञ् प्रत्यये कृते च शास्त्रमिति पदं निष्पद्यते । धर्मं शास्तीति व्युत्पत्त्या धर्मशास्त्रपदं सिद्ध्यति । धर्मः यस्मिन् शास्त्रे प्राधान्येन निर्दिश्यते तदेव शास्त्रं धर्मशास्त्रनाम्ना यद्यप्यभिधीयते तथापि 'धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' इत्यनेन मनुना[७३] स्मृतिरूपग्रन्थस्य मुख्यतया धर्मशास्त्रत्वं सङ्केतितम् । तैनैव च महात्मना मनुना धर्मविषये परमप्रामाण्यत्वेन श्रुतीनामुल्लेखो विहितः । स्मृतिप्रामाण्यमुपजीव्य जैमिनिप्रणीतं सूत्रद्वयमत्र प्रसङ्गतः विचारणीयम् । यद्यपि धर्मशास्त्रपदेन

---

६९. एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ।। मनु. ८/१७

७०. महा.अनु. १११/१४

७१. महा.आदि. ६०/४

७२. महा.कर्ण. ६९/५८

७३. मनु. २/१०

मन्वादिप्रणीतानि शास्त्राण्येव मुख्यतः बोध्यानि । यथा याज्ञवल्क्येन[७४] स्वकीयस्मृतौ स्मृतिप्रणेतॄणां नामानि निर्दिष्टानि । अत्र मिताक्षरायां यद्यपि विज्ञनेश्वरेण सुस्पष्टमेव व्याख्यातम्- नेयं परिसंख्या, किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बौधायनादेरपि धर्मशास्त्रत्व-मविरुद्धम् । एतेषां प्रत्वेकं प्रामाण्येऽपि साकांक्षाणामाकांक्षापरिपूरणमन्यतः क्रियते । विरोधे विकल्प इति । तथाप्यत्र गौणार्थे मूलस्मृतिग्रन्थानां तेषां क्वचित् टीकारूपेण क्वचिद्वा टीकायाः टिप्पणीरूपेण विरचिताः ग्रन्थाः सर्वे धर्मशास्त्रेषु परिगणिताः भवन्ति । अपि च निबन्धाख्यां भजमानाः ग्रन्थविशेषाः अप्यत्रान्तर्भूताः । एते विभिन्नेषु स्मृतिग्रन्थेषु उल्लिखितानां प्राकरणिकानां वचनानां सामञ्जस्यविधाने मुख्यतः यत्नपरा इति तत्र वैशिष्ट्यमवधेय् ।

अस्यैव शास्त्रस्य स्वरूपं प्रतिपादयता स्वर्गीयपण्डितकुलमणि-मिश्रमहोदेन[७५] इत्थं प्रतिपादितं यत्– ''धर्मशास्त्रं नाम सकलशास्त्रपुरस्कृतं निखिललोकसुरक्षकं कृत्याकृत्यप्रतिपादकत्वेन नित्यनितोपादेयं साक्षात् वेदार्थानुमापकत्वेन वेदवत्प्रमाणं तपःस्वाध्यायपूतचरित्राणां यमनियमानुष्ठान-प्रयतात्मनां सकलसंस्कारसंस्कृतानाम् आत्मगुणविद्योतितान्तःकरणानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तसकलभूतहिताकांक्षिणां रागद्वेषरहितानां मनुगौतमवसिष्ठादिमहर्षीणां निरतस्वाध्यायध्ययनपूतकष्ठोद्गीर्णत्वेन सर्वजनग्रहणीयं गुणिगणसमादरणीयं प्राचीनतमं शास्त्रम् ।'' अतः व्यवहारविधायकस्य धमर्विधायकस्य च शास्त्रस्य नाम धर्मशास्त्रमिति । धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रमिति मध्यपदलोपिकर्मधारयसमासः । अस्यैव धर्मशास्त्रस्य स्मृतिरित्यपरा संज्ञामनुस्मरणात् । अयमेव स्मृतिशब्दः धर्मशास्त्रेषु पङ्कजादिवद् योगरुढः । शास्त्रान्तरे तु स्मृतिशब्दः यौगिकः । यथा पुराणस्मृतिः सांख्यस्मृतिश्चेत्यादि ।

शास्त्रेऽस्मिन् धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्वर्गाणां निरपेक्षविचारः परिलक्ष्यते । तेषु चतुर्वर्गपरिगणितपुरुषार्तेषु यः प्रथमः पुरुषार्थः स धर्म एव तस्य प्राथम्यं सर्वसम्मतम् । कामार्थयोः पुरुषार्थयोः धर्मपृष्ठकोषकत्वेन

---

७४. याज्ञ.स्मृ.१/४–५

७५. ध.शा.को. मुखबन्ध, पृ– १

व्यावहारिके जगति प्रमाणतया वर्त्तमानत्वात् तयोरपि स्थितिः धर्ममूला इति मनुरब्रवीत्[७६] । अर्थकामायोः धर्ममूलकत्वेन धर्मशास्त्रग्रन्थे अर्थकामावपि सम्यक्तयैव निरुपितौ । यथा दायो लाभः क्रयो जयः प्रयोगः कर्मयोगश्चेत्येते सप्त[७७] अर्थागमोपायाः शास्त्रानुसारं धर्म्याः । कामस्योदाहरणं योगीश्वरेण आचाराध्याये विवाहप्रसङ्गे एवोक्तम्- भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्याद् इति इन्द्रप्रदत्तवरमनुस्मरन् गृहस्थः सर्वदा भार्याया इच्छानतिक्रमेण यथाकामी भवेदिति[७८] ।

मुख्यतया शास्त्रेऽस्मिन् आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तानां वर्णनं दृश्यते । आचारे तु वर्णधर्म-आश्रमधर्म-वर्णाश्रमधर्म-साधारण-धर्माणामन्तर्भावो भवति । व्यवहारे तु अभिषेकादिगुणक्तस्य राज्ञः प्रजापरिपालनाख्यो यो गुणधर्मः सोऽन्तर्भवति । प्रायश्चित्ते तु विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तस्य नैमित्तिकधर्मस्यान्तर्भावो भवति । तत्रादौ आचार एव प्रमुखः । आचारः भारतीयधर्मस्य मूलाधारभूतः । धर्मशास्त्राङ्गभूतस्यास्याचारस्य शास्त्रान्तरेष्वपि प्रशंसा दृश्यते । हिन्दुसमाजस्य भित्तिभूमिः भारतीयसंस्कृतेश्च प्रतिष्ठाऽऽचारमाध्यमेनैव जाता । व्यक्तेर्विकासः समाजस्य चोन्नतिराचारद्वारेणैव संभवति । आचारोऽयं साधूनामाचारणरूपो भवतीति कृत्वा तस्य सदाचार इत्यन्वर्थनाम । यथा विष्णुपुराणे[७९]–

साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ।।

'आचारः परमो धर्मः' इति वचनमिदं स्मृतिषु पुराणेषु च प्रतिपादितमस्ति । आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं फलं लभेत् । आचारयुक्तः पुनः समग्रफलभाग्भवति । यथोक्तं मनुना-

---

७६. मनु. २/१३
७७. मनु. १०/११५
७८. याज्ञ.स्मृ. १/८१
७९. विष्णु.पु. ३/११/३

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग्भवेत् ॥[८०]

आचारवान् पुरुषः वेदोक्तम् आयुः, पुत्रपौत्रदुहितात्मिका अभिमताः प्रजाः, प्रभूतं धनं च लभते । आचारोऽपि शरीरस्थमलक्षणं दूरीकरोति । तस्मादेव कारणात् दुराचारः जनः लोके निन्दितः स्यात् । सर्वदा दुःखान्वितो भूत्वा रोगवानल्पायुश्च भवतीति मनुना स्पष्टीकृतम् । आचारोऽयं विगतमत्सरदम्भदर्पाभिमानलोभमोहक्रोधवर्जितैः शिष्टैराचरितो भवति । सम्प्रति जनानां नित्यत्वेन सम्पाद्यमानानां दन्तधावनस्नान-देवार्चन-तर्पण-पञ्चमहायज्ञ-बलि-वैश्वदेवदानाध्ययनातिथिसेवा-तीर्थयात्रा-शुद्धि-श्राद्धादीनां कर्मणां मूलभूतोऽयमाचारः वेदानुमापकत्वेन देशाचार-कुलाचार-जात्याचारभेदेन विभज्यते । यथा दक्षिणदेशे मातुलकन्याविवाहः प्रशस्तः । परन्तु न देशान्तरे । पुनश्चोत्कलवासिभिः महासमारोहेण प्रथमाष्टमी-वकुलामावास्या-श्रीगुण्डिचायात्रा-राधाष्टम्यादीनां पालनं क्रियते, परन्तु, नान्यत्र कुत्रापि दृश्यते । अयमुत्कलीयानां कृते देशाचारः । कुलपरम्परया कुलमुख्यैः यस्य विधेः परिपालनं क्रियते, स एव कुलाचारः । स तु सर्वदा शास्त्रानुमोदितोऽपि शास्त्रापेक्षया भिन्नो भवति । जातिभेदेन य आचारः परिपाल्यते स जात्याचार इत्युच्यते । यथा रथकारस्य रथनिर्माणादिकं कर्म । एतस्मिन् विषये मनु-याज्ञवल्क्य पराशरादयः स्मृतिकर्त्तारः, गौतम-बौधायनापस्तम्बादयश्च सूत्रप्रणेतारः स्वस्वग्रन्थेषु बहुत्र चर्चितवन्तः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न संभवति । दुष्टपरिज्ञानञ्च न व्यवहारदर्शनमन्तरेण । तद्व्यवहारदर्शनं राज्ञा अहरहः कर्त्तव्यम् । 'व्यवहारान् स्वयं पश्येत् सभ्यैः परिवृत्तोऽन्वहम्'[८१] इति । व्यवहारोत्पत्तिस्तत्प्रयोजनञ्च नारदस्मृतौ प्राप्यते–

लोकसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
राज्ञां दोषहरश्चैव व्यवहारः प्रकीर्तितः ॥

---

८०. मनु. ४/१०९

८१. याज्ञ.स्मृ. १/३६०

'वि' उपसर्गात् 'अव' उपसर्गात् 'हृ' धातोः 'घञ्' प्रत्यये च कृते व्यवहारशब्दो निष्पद्यते । अयं व्यवहारशब्दः धर्माशास्त्रेषु पारिभाषिको भवति । भाषायां विवादः आङ्लोभाषायां च केश् इत्युच्यते । अस्य यौगिकार्थं कात्यायनोऽप्याह[८२]–

वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः ।।

धर्मशास्त्रसमाचारविरुद्धेन मार्गेण परैरभिभूतो यद्राज्ञे प्राड्विवाकाय वाऽऽवेदयति चेद् आवेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तरसंशय-परामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयः । स च द्विविधः । सङ्काभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति । शङ्काऽसतां संसर्गात्, तत्त्वं होढाभिदर्शनात् । तत्र तत्त्वाभियोगः द्विविधः प्रतिषेधात्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा- मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति । क्षेत्रादिकं ममायपहरतीति[८३] । स च पुनः ऋणादानादिभेदेन अष्टादशधा भिद्यते ।

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रशक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ।।[८४]

विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तमवश्यमेव करणीयमित्यस्यार्थः । दैनन्दिनजीवने कर्मकुर्वतां मनुष्याणां विविधेषु क्षेत्रेषु पापं भवति । पापनाशनकर्मत्वेन प्रायश्चित्तस्य प्राधान्यात् जनाः पापापनोदनाय प्रायश्चित्तमेवाङ्गीकुर्वन्ति । अतो पापनाशनमेव प्रायश्चित्तस्य मूलमन्त्रः । अयं निमित्तधर्माख्यो यो स्मार्तधर्मः स च विहिताकरण-प्रतिषिद्धसेवनमभिलक्ष्य एवानुद्यते । पापं यथा कादाचित्कत्वेन भवति तथैव तस्य प्रायश्चित्तमवश्यमेव कर्त्तव्यम् । अस्य लक्षणं यथोक्तमङ्गिरसा[८५]-

---

८२. याज्ञ.स्मृ.२, मिता. पृ- १२५
८३. याज्ञ.स्मृ. २/५, मिता. पृ- १२८
८४. मनु. ११/४४
८५. उ.आ. ४/१

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ।।

ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु स्थित्वा यथावत् गृहस्थाश्रमं परिपाल्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति धर्मशास्त्रकाराणामभिमतम् । सामग्रिकरूपेण धर्मशास्त्रे वर्णिताः ये विषयास्तेषु पापनाशककर्मत्वेन समाजे संव्यवहारार्थं च क्रियमाणानां पापानामपनोदनार्थं प्रायश्चितं नितरामेवापेक्षते । यद्यपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवति न वेति शङ्का परिकल्पिता वर्त्तते तथापि षट्स्मार्त्तधर्मेषु प्रायश्चित्तस्य तदङ्गभूतानां होमयागतपः-स्वाध्यायानाम् अस्त्येव महद्योगदानमिति मन्वादीनां धर्मशास्त्र-काराणामभिमतम् ।

धर्मशास्त्रस्य प्रविभागाः

भारतवर्षे बहुप्राचीनकालादारभ्य धर्मशास्त्रस्य प्राधान्यं नितरां वर्त्तते । धर्मार्थकाममोक्षात्मकचतुर्वर्गफलप्राप्तये जनाः वेदोपनिषद्धर्म-शास्त्रोक्तविहितानि यागादिकर्माणि कुर्वन्ति । स्वर्गसाधनरूपस्य ज्योतिःष्टोमादिनिवृत्तधर्मस्य विचारावकाशाभावात् प्रतीकोपासना-त्मकस्य प्रवृत्तधर्मस्य विचारावकाशसत्वात् धर्मशास्त्रस्य श्रेणीविभागो-ऽवश्यमेवास्ति ।

धर्मशास्त्रसाहित्यमिदं भागचतुष्टेन विभक्तम् । यथा- सूत्रसाहित्यं स्मृतिसाहित्यं भाष्यसाहित्यं निबन्धसाहित्यञ्चेति । समेषां जनानां कल्याणार्थं धर्मविद्भिः मनीषिभिः समाजानुकुलस्य देशानुकुलस्य च धर्मशास्त्रस्य रचना विहिता । शास्त्रेऽस्मिन् वर्णजात्याश्रमाणां पारस्परिकसंबन्ध-व्यवस्थापनार्थं सार्वजनीनाभ्युदयार्थं च नियमाः व्यवस्थिताः सन्ति । येषां माध्यमेन ग्रामेषु नगरेषु देशेषु च परस्परं सोहार्द्रं शान्तिश्च प्रतिष्ठिता भवेत् । धर्मशास्त्र-प्रणयनात्प्रागेव भातीयसंस्कृतेः मूलाधारभूतस्य वेदस्य प्रादुर्भावः संजातः । वेदानन्तरं धर्मशास्त्रस्यैव प्राधान्यं दृश्यते । तत्रादौ सूत्रसाहित्य-स्योद्गमः सर्वादौ वेदाङ्गभूतकल्पसूत्रादेव जातः । सूत्रं नाम संक्षिप्ती-करणम् । सूत्रग्रन्थानां रचना उत्तरवैदिककालेऽभूत् । यथाऽन्यानि शास्त्राणि

सूत्राकारणे रचितान्यभूवन् तथैवापि धर्मशास्त्रं धर्म-गृह्यभेदेन प्रणीतमभूत् । धर्मसूत्रेषु गौतम-बोधायन आपस्तम्ब-वसिष्ठादिप्रणीतधर्मसूत्राणां प्रादुर्भावः संजातः । गृह्यसूत्रेषु पारस्कर-आपस्तम्ब-गोभिलादिगृह्यसूत्राणां प्रामुख्यमस्ति ।

स्मृतिग्रन्था अपि धर्मशास्त्रस्याङ्गभूताः भवन्ति ।स्मृतिग्रन्थानां भाषा-भाव-शैली-विचारादयो न क्लिष्टतराः नापि संक्षिप्ताः । वैदिकसाहित्यस्य परवर्त्तिकाले सर्वजनहिताय वेदोपनिषद्‌निपुणाः परमकारुणिकाः धर्मतत्त्वमर्मज्ञाः महर्षयो वेदार्थं यथावत् संस्मृत्य सारञ्च संगृह्य युगानुसारं छन्दोबद्धान् स्मृतिग्रन्थान् प्रणीतवन्तः । तेषु स्मृतिकारेषु मनु-याज्ञवल्क्य-पराशर-कात्यायनादयः प्रमुखाः भवन्ति । सर्वेष्वेतेषु मनुः प्रप्रथमः धर्मशास्त्रकारः । धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे सूत्रस्मृतिग्रन्थाना-मनन्तरमेव भाष्यग्रन्थानां स्थानमायाति । भाष्यं नाम व्याख्या टीका वेति । धर्मशास्त्रे भाष्यकाराणामपि सुमहद्‌योगदानमस्ति । यथा मनुस्मृतेरुपरि नवभाष्याणि, याज्ञवल्क्यस्मृतेरुपरि सप्तभाष्यणि, गौतमधर्मसूत्रस्योपरि चत्वारि भाष्याणि च सन्ति । एतेषु भाष्यकारेषु विश्वरुप-मेधातिथि-कुल्लूक-विज्ञानेश्वर-हरदत्त-नन्दपण्डितादीनां प्रामुख्यमस्ति ।

भाष्यानन्तरमपि धर्मशास्त्रीयस्मृतिनिबन्धग्रन्थानां निबन्धॄणाञ्च योगदानमतीव प्रशंसनीयमस्ति । एषु स्मृतिनिबन्धृषु केचन बङ्गीयाः, अन्ये दाक्षिणात्याः, अपरे उत्कलीयाः, परे मैथिलाः, अन्ये महाराष्ट्रियाश्च भवन्ति । एषु स्मृतिनिबन्धृषु हेमाद्रेश्चतुर्वर्गचिन्तामणिः, लक्ष्मीधरस्य कृत्यकल्पतरुः, चण्डेश्वरस्य स्मृतिरत्नाकरः, मित्रमिश्रस्य वीरमित्रोदयः, रघुनन्दनस्य स्मृतितत्त्वम्, शतानन्दस्य शतानन्दसंग्रहः, गदाधरस्य गदाधरपद्धत्तिश्चेति ग्रन्थाः प्रमुखाः भवन्ति ।

धर्मशास्त्रस्योद्भवः क्रमविकासश्च

अधर्माल्लोपः धर्माज्जयश्चेत्ययं प्रवादोऽस्मिन् संसारे आदिम-युगादद्यावधि प्रचलति । भारतीयसंस्कृतेः सनातनवैदिकधर्मो मूलभूतः । लोकेऽस्मिन् दृश्यमानेषु सर्वेष्वपि धर्मेषु सनातनवैदिकधर्मो न केबलं

भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारोऽपि तु समग्रसृष्टेः मूलाधार एव । अभ्युदयार्थं जनानां बुद्धिः धर्मे तिष्ठति । धर्म एवैको मित्रम् । यो मरणेऽप्यभीष्ट-फलदानार्थमनुगच्छति, यस्मादन्यत्सर्वं भार्यापुत्रादि-शरीरेणैव सहादर्शनं गच्छति । तस्मात्पुत्रादिस्नेहापेक्षयाऽपि धर्मो न हातव्यः । अतो मनुनोक्तम्[८६]–

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ।।

जगदिदं धर्मं विना क्षणमपि स्थातुं न शक्नोति । अतो धर्मस्य विनाशो कस्मिन् काले न भवति । यदा संसारे धर्मस्य विनाशो जायते अधर्मस्य च प्रादुर्भावो दृश्यते तदा धर्मस्य पुनः स्थापनाय पापस्य च विनाशाय स्वयं भगवान् स्वशरीरं प्रकटयति । धर्मं विना अर्थकामादिपुरुषार्थानां प्राप्तिः न सम्भवति । धर्मविरुद्धार्थकामौ शास्त्रे लोके च निन्दितौ भवतः । यावर्थकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेताम् । यथा चौर्यादिनाऽर्थोप-पादनम्, दीक्षादिने यजमानस्य पत्न्युपगमः । उदर्क-उत्तरकालस्तत्रासुखं यत्र तं धर्ममपि परित्यजेत् । यथा पुत्रादिवर्गोपाध्ययुक्तस्य सर्वस्वदानम् । लोकविकृष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः, यथा कलौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिरित्युक्तं कुल्लूकेन । तस्माद्धर्मार्थकामेषु त्रिषु धर्म एव प्रधानः । धर्माचरणेनार्थकामयोः प्राप्तिर्भवति इति भगवता व्यासेन प्रतिपादितम् । साधनं विहाय न हि संसारेऽस्मिन् केनापि साध्यं संपादयितुं शक्यते । अत इहलोके परलोके च यत्किमप्युत्तमफलं साध्यत्वेन प्रतीयते तस्यैव साधनं धर्म एव । अस्मिन् भारतवर्षे अनादिकालादारभ्यायमतीव प्राचीनतम-सनातनधर्मो विशालद्रुमरूपेण स्थित्वा पत्रपुष्पफलरूपेण अर्थकाममोक्षान् धर्मजिज्ञासूनां कृते प्रददाति ।

वेदो भवति धर्मस्य स्रष्टा । वेदेष्वेव सर्वत्र धर्मशब्दस्य प्रयोगो विभिन्नेष्वर्थेषु जातः । विश्वमानवसभ्यतायाः संस्कृतेः सदाचारस्य धर्मस्य च परमप्राचीनतममूलग्रन्थो वेदः । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् इत्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यं प्रसिद्ध्यति । ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोऽपि वेदादेव प्रसिद्धः । एवं ब्रह्मचर्याद्याश्रमा अपि चत्त्वारो

---

८६. मनु. ८/१७

वेदमूलकत्वाद्वेदादेव प्रसिद्ध्यति । किं बहुना, यत्किञ्चिदतीतं वर्त्तमानं भविष्यं च तत्सर्वं 'अग्नौ प्रत्याहुतिः सम्यग्' इत्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिद्ध्यति । यथाह मनुः[८७] -

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्त्वार आश्रमाः पृथक् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति ।।

अतः धर्मविषये प्रथमं परमं च प्रमाणं वेद एव । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतिवचनानुसारं मानवजीवनं शतवार्षिकमिति पुरालोकधारणास्ति, तर्हि तेषां दीर्घजीवनं न केवलमाधिभौतिकेन संग्रहेण अपि तु धर्मभावेनाधिकमानन्दं प्राप्नोति । मानवो सर्वदा धर्ममाध्यमेन आत्मनः सर्वोच्चसुखमभ्युदयं च साधयति । अतोऽस्मिन् संसारे विद्वान् पुत्रपौत्रादिसांसारिकसुखाय मरणादनन्तरं परलोकेऽपि मोक्षलाभाय धर्ममाचरेत् ।

प्रोक्तधर्मं प्रमाणयितुं वेद एव प्रमुखं स्थानं भजते 'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुति'रिति मनुवचनात्[८८] । सकलकारणभूतस्य परंब्रह्मणो वाचका वेदाः । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति स्मृतिरपि वेदमूला, वाच्यवाचकयोरभेदात् वेदो ब्रह्म इत्युच्यते । सर्वत्र धर्मशास्त्रेषु ब्रह्मपदेन वेदस्यैवोल्लेखः । वैदिकशाखानामपि श्रुतिसंज्ञा प्रसिद्धा । 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेय' इति मनुस्मरणात्[८९] । आसां च श्रुतिसंज्ञाश्रवणात्, शब्दा हि श्रवणेनैव प्रत्यक्षीक्रियन्ते । प्रत्यक्षत्वेन तासां प्रमाणं वरिष्ठिम् । प्रत्यक्षत्वञ्च तासां 'श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः' इत्याद्युक्तेः प्रसिद्धमेव । उक्तानां शाखानां सर्वासामपि धर्मे प्रामाण्यम् । परस्परविमर्दे तु विकल्पः । तत्र कुलपरस्परया वा आत्मतुष्ट्या निर्णयः । अस्यैव नित्यरूपस्य शब्दब्रह्मणो वेदस्य रागद्वेषरहितैः तदर्थानुध्यानपरैर्मन्वादिभिः स्मरणरूपा स्मृतिः अविच्छिन्नपारम्परिकतया पौरुषेयी अपि नित्यरूपा । तच्च प्रतिपादितं भर्त्तृहरिणा-

अनादिमव्यवच्छिन्नां श्रुतिमाहुरकर्त्तृकाम् ।
शिष्टैर्निबध्यमाना तु न व्यवच्छिद्यते स्मृतिः ।।

---

८७. मनु. १२/९७

८८. मनु. २/१३

८९. मनु. २/१०

अयं च स्मृतिशब्दः पङ्कजादिशब्दवत् धर्मशास्त्रेषु एव योगरूढः धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिरिति मनुस्मरणात् । शास्त्रान्तरे तु क्वचित् यौगिकः, क्वचिच्च गौणः ।

चतुर्णां पुरुषार्थानामाधारभूतमिदं शास्त्रम् । धर्मार्थकाममोक्षात्मकेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु यः प्रप्रथमः पुरुषार्थः स एवोत्तराणां त्रयाणामेवार्थकाममोक्षाणां परमं साधनम् । धर्मश्चतुर्विधेषु प्रथम इति प्रसिद्धिरस्ति । तत्र काममोक्षयोः सुखसाध्यत्वात् प्रार्थनाविषयत्वम्, धर्मार्थयोस्तु सुखसाधनत्वात् प्रार्थनाविषयत्वं न स्वरूपतः । अतः काममोक्षयोः प्रकृष्टत्वं संसिद्धम् । तत्रापि मोक्षस्य प्रकृष्टतरत्वम् । तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते, तथापि धर्मस्य प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । न च वक्तव्यं धर्ममूलोऽर्थः, अर्थमूलो धर्म इत्यविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जपस्तपस्तीर्थयात्रादिना धर्मनिष्पत्तिः, अर्थलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ।

धर्मप्रतिपादकत्वेन शास्त्रस्यास्य धर्मशास्त्रमिति नामकरणम् । सूत्र-स्मृति-भाष्य-निबन्ध भेदेन धर्मशास्त्रमिदं विराजतेतराम् । एषु चतुर्विधेषु इतिहासदृष्ट्या सूत्रग्रन्थानां प्राथम्यं दृश्यते । सूत्रं नाम संक्षिप्तीकरणम्, अस्यैव सूत्रसाहित्यस्याविर्भावः वेदाङ्गभूतकल्पसूत्रादेवाभूत् । प्राचीनकाले धर्मविद्भिः सूत्राकारेणैव धर्मशास्त्रग्रन्थाःलिखताः । कल्पसूत्रादाविर्भूतस्य श्रौत-स्मार्त्त सूत्रयोः स्मार्त्तसूत्रं धर्मसूत्र-गृह्यसूत्रभेदेन द्विधा विभक्तम् । धर्मसूत्रकारेषु गौतमस्य प्राधान्यम्, तदनु बौधायन-आपस्तम्ब-वसिष्ठादीनां धर्मसूत्रकाराणां नामानि सुप्रसिद्धानि । गृह्यसूत्रकारेषु गोभिल-पारस्कर-आपस्तम्बादीनां गृह्यसूत्रग्रन्थाः सुप्रसिद्धाः भवन्ति । धर्मसूत्रेषु प्रायशः धर्मशास्त्रस्य सर्वान्नेव विषयानाश्रित्य विचारो दृश्यते । गृह्यसूत्रेषु तु केबलमात्रं गृह्याग्निसाध्यकर्माणां पञ्चमहायज्ञ-होम-व्रत-संस्कारादीनां विचारो वर्त्तते ।

क्रमशः सूत्रग्रन्थानां पठने लोकेषु अनादरो जातः । परम्पराक्रमेण छन्दोबद्धस्मृतिग्रन्थानां प्रादुर्भावः संजातः । योगीश्वरयाज्ञवल्क्येन[१०]

---

१०. याज्ञ.स्मृ. १/४-५

विंशतिधर्मशास्त्रकाराणां नामानि गृहीतानि । यथा-

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ।।
पराशरव्यासशंखलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ।। इति।।

स्मृतयः अष्टत्रिंशत् प्रसिद्धाः कर्त्तृभेदेन । मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमात्रि-यमवसिष्ठदक्षसंवर्त्तशातातपपराशरविष्ण्वापस्तम्बहारीतशङ्खकात्यायन-बृहस्पतिप्रचेतोनारदयाज्ञवल्क्यबौधायनपितामहसुमन्तुकश्यपवभ्रुपैठीनसि-व्याघ्रपादसत्यव्रतभरद्वाजगार्ग्यकार्ष्णाजिनजाबालि-जमदग्निलौगाक्षि-वत्समरीचिदेबलपारस्कराः स्मृतिकर्त्तारः । तेषां स्मृतिस्तु तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धा । नाचिकेतस्कन्दकाश्यप-सनत्कुमार-शन्तनु-जातुकर्णि-कपिञ्जल-कणादविश्वामित्रप्रमुखाः उपस्मृतिकर्त्तारः । आसु सर्वासु मनुस्मृतेरेव सर्वातिशायिप्रामाण्यं वरीवर्त्ति 'मनुर्वै[११] यत् किञ्चिदवदत् तद्भेषजमिति' श्रुतेः । मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यत इति बृहस्पतिस्मरणाच्च[१२] । इमे श्रुतिस्मृती भगवतः आज्ञारूपे न कदाचिदप्यवज्ञेये । यथा-

श्रुतिस्मृति ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी न स भक्तो न वैष्णवः ।।

इत्युक्तेः । हेतुश्चात्र- 'ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ' इति मनुस्मरणात् । सूत्रस्मृत्यात्मकधर्मशास्त्रग्रन्थानामनन्तरं धर्मशास्त्रीयभाष्यसाहित्यस्य स्थानम् । भाष्यं नाम टीका व्याख्या वा । सूत्रस्मृत्यात्मकधर्मशास्त्रग्रन्थानां पठने यदा काठिन्यमनुभूय धर्मविद्भिः अनादरो विहितस्तदा क्रमशः

---

११. छा.ब्रा., मनु. १/१, मन्वर्थ. पृ- २

१२. वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।
मन्वर्थवपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।।
तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च ।
धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न दृश्यते ।।
मनु. मन्वर्थ. १ / १

तत्तत्सूत्रस्मृति-ग्रन्थानामाधारेण तत्र सरलीकरणार्थं भाष्यग्रन्थानां क्रमिकविकाशो जातः । गौतमधर्मसूत्रस्योपरि चत्वारि भाष्याणि संजातानि । मनुस्मृतेरूपरि नवसंख्यकानि भाष्याण्यपि अभूवन् । याज्ञवल्क्यस्मृतेरूपरि सप्तभाष्याणि सन्ति । पराशरस्मृतेरूपरि द्वे भाष्ये स्तः । एवमेव प्रकारेण धर्मसूत्राणामुपरि गृह्यसूत्राणामुपरि स्मृतिग्रन्थानामुपरि भाष्याणि संजातानि । एतेषु भाष्यकारेषु हरदत्त-मस्कराचार्य-असहाय-विश्वरूप मेधातिथि-विज्ञानेश्वर-कुल्लूक-अपरार्क-नन्दपण्डितमाधवाचार्यादीनां प्रामुख्यं दृश्यते ।

सूत्र-स्मृति-भाष्यात्मकधर्मशास्त्रग्रन्थानामनन्तरं धर्मनिबन्धग्रन्थानां क्रमविकाशो जातः । धर्मनिबन्धृभिः विभिन्नेभ्यः प्रामाणिकग्रन्थेभ्यः प्रमाणवचनानि संगृह्य पूर्वाचार्याणां मतान्यनुशील्य युक्तिप्रमाणाभ्यां च स्वाभिमतं तत्र तत्र निबन्धग्रन्थेषु प्रकटितम् । एतेषु धर्मनिबन्धृषु केचन दाक्षिणात्याः, अपरे महाराष्ट्रिया, इतरे वङ्गीयाः, अन्ये मैथिलाः, केचन उत्कलीयाश्च भवन्ति । देशभेदेन परम्पराभेदेन देशाचारं कुलाचारं लोकाचारं च दृष्ट्वा धर्मशास्त्रकारैः निबन्धग्रन्थाः प्रस्तुताः । तेषु हेमाद्रि-लक्ष्मीधर-देवणभट्ट-माधवाचार्य-जीमूतवाहन-शूलपाणि-कमलाकर-नीलकण्ठ-शतानन्द-गदाधर-मित्रमिश्रादीनां धर्मनिबन्धृणां प्रामुख्यं दृश्यते ।

सूत्र-स्मृति-भाष्य निबन्धात्मकमिदं धर्मशास्त्रं पवित्रतममार्यजुष्टं च शास्त्रम् । लोकद्वयकल्याणाय तदवश्यमध्येतव्यम् । धर्मशास्त्रमधीयानाः स्वयं विशुद्धाः सन्तः अन्यानपि विशुद्धान् कृत्वा स्वस्ववंशस्य स्वदेशस्य स्वकुलस्य च कल्याणं साधयन्ति । अत्र प्रतिपादितधर्मः प्रवृत्तनिवृत्तभेदेन द्विविधः[१३] । प्रवृत्तधर्मेण मानवः पितृयानमार्गेण स्वर्गं गत्वा तत्र सुखमनुभूय क्षीणे पुण्ये पुनरिहलोकं प्रत्यावर्त्तते । निवृत्तधर्मेण देवयानमार्गमासाद्य सूर्यमण्डलं भित्त्वा परमे ब्रह्मणि लीयते । देवयानमार्गलाभः धर्मस्य सर्वोत्तमं फलम् ।

---

१३. मनु. १२/८८

धर्मशास्त्राणां रचनाकालः

धर्मशास्त्राणां रचनाकालविषये इतिहासकारेषु बहुमतभेदः परिलक्ष्यते । परन्तु डॉ. पी.वी. काणेमहाभागानां मतानुसारं गौतम-बौधायनापस्तम्ब-धर्मसूत्रादयो ग्रन्थाः निश्चित्तरूपेण ख्री.पू. ६००तः ३०० मध्ये भवितुमर्हन्ति । यतो हि गौतमेन बौधायनेन च धर्मशास्त्रस्य चर्च्चा कृता । पुनश्च निरुक्तग्रन्थात् ज्ञायते यत् यास्कस्य बहुपूर्वादेव धर्मशास्त्रविषयकरिक्थाधिकारविषये वादविवादः प्रचलित आसीत् । धर्मसूत्रान्तर्गतविषयाः यथा- कर्त्तव्याकर्त्तव्यादिविषये पूर्वमीमांसायां जैमिनिनापि सूत्रितम् । पुनश्च धर्मशास्त्रविषये महर्षिपतञ्जलिनाऽपि महाभाष्ये वर्णितम् । अतः एतस्माद् ज्ञायते यद्यास्कात्पूर्वं धर्मशास्त्राणां रचनाऽभूदिति ।

पुनश्च धर्मशास्त्रेषु सूत्रस्मृतिसाहित्ययोर्मध्ये प्राचीनार्वाचीनविषये मतभेदः परिलक्ष्यते । स्मृतिषु प्राचीनतमा मनुस्मृतिः, सूत्रेषु प्राचीनतमं गौतमधर्मसूत्रञ्चेति । परन्तु मनु-गौतमयोर्मध्ये कः पूर्वः कश्च परः इत्यस्मिन् विषये शङ्का उत्पद्यते । शैलीदृष्ट्या धर्मसूत्राणां रचना स्मृत्यपेक्षया पूर्वमेव जातेति काणेमहोदय-स्याभिमतम् । परन्तु गौतमापेक्षया मनुः प्राचीनो भवति । मनोस्त्रैविद्यवादिता- 'त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की'[१४] इत्यादिभिर्वचनैः सुस्पष्टा । परन्तु 'चत्वारश्चतुर्णां पारगा वेदानाम्' इत्यादिवचनेन गौतमस्य[१५] चातुर्विद्यवादित्वात् त्रैविद्यवादिनोर्मनोरपेक्षया गौतमस्यार्वाचीनता सुसिद्धा । आपस्तम्बोऽपि[१६] स्वकीये धर्मसूत्रे- 'अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच' इति मनोर्नाम प्रतिपादनात् मनोरपेक्षया अर्वाचीन इति सिद्ध्यति । बौधायनस्य[१७] नामापि याज्ञवल्क्येन न दर्शितम्, तेन च 'वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं तर्पयामि' इति याज्ञवल्क्यो दर्शितः । तस्माद् बौधायनश्चातुर्विद्य-वादित्वेन मनोरपेक्षयाऽर्वाचीन

---

१४. मनु. १२/१११

१५. गौ.ध.सू. ३/१०/४७

१६. आ.ध.सू. २/७/१०/१

१७. बौ.ध.सू. २/९/१४

एव । पुनश्च मनोः प्रशंसायां छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते यत् -

'मनुर्वै यत्किञ्चिदवदत्तद्भेषजं भेषजतायाः ।'

इति मनोः[९८] प्रशंसावसरे तत्प्रणीतस्मृतेरपि प्रशंसनं कृतमाचार्येण बृहस्पतिना -

वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।
मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ।।
तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च ।
धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न दृश्यते ।।

मनुव्यतिरेकेण न कोऽपि अन्यो धर्मशास्त्रकारो गौतमेनोद्धृतः । एतेन गौतमात् पूर्ववर्त्तीत्वेन केवलं मनुरेवासीदिति केचनानुभवन्ति ।

आचार्यकण्ठोद्गीर्णा वाणीसंसृतिः यथा पद्येन भवति, न तथा गद्येन इति कृत्वा गद्यापेक्षया पद्यस्य प्राचीनत्वात् श्लोकस्य सर्वप्राचीनत्वेन गौतमधर्मसूत्रापेक्षया मनुस्मृतिः प्राचीनतमा इति सुसिद्धा । पुनश्च याज्ञवल्क्येन[९९] धर्मशास्त्रकारसंग्रहावसरे मनोर्नाम प्रथमं दत्वा गौतमस्य नाम बहुपरं दत्तम् । यथा -

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवर्त्ता कात्यायनबृहस्पती ।।
पराशरव्यासशंखलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ।। इति ।।

केषाञ्चन शास्त्रकाराणामभिमतं यत् मनुस्मृतौ 'शौनकस्य सुतोत्पत्त्या उतथ्यतनयस्य च' इत्यत्र उतथ्यतनपपदेन मनुः[१००] परम्परया गौतमस्य नाम गृह्णाति । तर्हि गौतमो मनोरपेक्षया प्राचीनतर इति प्रतिभाति । भाषादृष्ट्या धर्मसूत्राणां रचना स्मृतिशास्त्राणां रचनापेक्षया अतीव कठिना न च बोधगम्या । पुनश्च सूत्रसाहित्यं गद्यात्मकं, गद्यपद्योभयात्मकञ्च । परन्तु स्मृतिसाहित्यं केवलं पद्यात्मकम् ।

---

९८. मनु. मन्वर्थ. १/१, पृ- २
९९. याज्ञ.स्मृ. १/४-५
१००. मनु. ३/१६

काणेमहाभागानां[१०१] मतानुसारं स्मृतिग्रन्थाः सूत्रग्रन्थानामपेक्षया अर्वाचीनाः, यतो हि धर्मसूत्रेषु विषयव्यवस्थापनं व्यवस्थिततया न विहितमस्ति, परन्तु स्मृतिषु विषयव्यवस्था व्यवस्थिता वर्त्तते, पुनश्च स्मृतिग्रन्थापेक्षया सूत्रग्रन्थानां संख्या न्यूनतमा। तेषां मतानुसारं धर्मसूत्राणां रचना स्मृतिग्रन्थानां प्रागेव जाता। [१०२]मैक्समूलरमहोदयेन धर्मशास्त्ररचनाकाल-निर्णयविषये उक्तं यत् सूत्रग्रन्थानामनन्तरमेव अनुष्टुप्छन्दोनिबद्धग्रन्थानां रचना जाता इति। परन्तु ऐतिहासिकेन श्रीमता डॉ. पी.वी. काणेमहोदयेन नेदं वचनं स्वीक्रियते। तन्मतानुसारं तु कथयितुं शक्यते यत् तेषु तेषु दिनेषु अस्माकं तद्विषयकं ज्ञानमेतावन्न्यूनमासीत् येन सामान्यीकरण-मसम्भवमेव भवति। यथा छन्दोबद्धा मनुस्मृतिः विष्णुधर्मसूत्रात् प्राचीना, वसिष्ठधर्मसूत्रस्य समकालिकी च भवति। केषुचित्प्राचीनधर्मसूत्रेषु यथा बौधायनधर्मसूत्रेषु बृहदाकारश्लोकाः प्राप्यन्ते। आपस्तम्बधर्मसूत्रेष्वपि बहवः श्लोकाः प्राप्यन्ते। एतस्मादेतत् स्पष्टं भवति यत् श्लोकबद्धाः ग्रन्थाः धर्मसूत्रात्पूर्वमेव विद्यमानाः आसन्निति। एतदतिरिक्तमपि आपस्तम्ब-बौधायनयोः समये एकं धर्मसम्बन्धिबृहत् साहित्यमुपलब्धमासीत्, परन्तु अधुना नोपलभ्यते।

धर्मसूत्राणां भाषा स्मृत्यपेक्षया अधिकप्राचीना प्रतिभाति। धर्मसूत्राणां विषयवस्तु व्यवस्थितं नास्ति। परन्तु मनुस्मृत्यादिप्राचीनस्मृतिग्रन्थेषु काप्यव्यवस्था नैवावाप्यते। तत्र मुख्यतया आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्ताख्य-मध्यायत्रयं व्यवस्थितं वर्त्तते।

अतः धर्मशास्त्रसाहित्यस्य कालो भागत्रयेण विभक्तो वर्त्तते। सर्वादौ प्रचीनधर्मसूत्रस्मृत्यादिग्रन्थानां रचनाकालः ख्री.पू. ६००तः प्रारभ्य ख्रीष्टीयप्रथमशतकं यावन्मन्यते। द्वितीये तु अधिकांशपद्यमयस्मृतिग्रन्थाः आगच्छन्ति। कालोऽयं प्रथमशतकादारभ्य ८०० ख्रीष्टाब्दं यावन्मन्यते। तृतीयस्तु भवति भाष्यनिबन्धसाहित्ययोः कालः। स च सप्तमशतका-

---

१०१. ध.शा.इ. १, पृ- ९

१०२. ध.शा.इ. १, पृ- ९

दारभ्योनविंशशतकावधिपरिव्याप्तो वर्त्तते । तृतीयकालस्य प्रथमो भागः प्रसिद्धभाष्यकाराणां सुवर्णयुग इत्युच्यते ।

धर्मशास्त्राणां महत्त्वम्

भारतीयशास्त्रपरम्परायां वेदनिःसृतानि यावन्ति शास्त्राणि भवन्ति तेषु वेदार्थानुमापकत्वेन सकलशास्त्रपुरस्कृतं धर्मशास्त्रमेव मूर्द्धन्यस्थानं विभर्त्ति । ''श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति''रिति मनुवचनात् ज्ञायते यदस्यैव शास्त्रस्य स्मृतिरिति अपरा संज्ञा । वेदानन्तरमेवास्य द्वितीयं स्थानम् । शास्त्रमिमं समाजशास्त्रमित्यपि कथयितुं शक्यते । यतो हि संसारस्य समोषामपि जनानां कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानार्थं शास्त्रमिदं मार्गदर्शनं करोति । न केबलमस्य महत्त्वमस्मिन्नेव शास्त्रे सीमितम्, अपि तु शास्त्रान्तरेष्वपि अस्य महत्त्वं सर्वविदितमस्ति । मन्वादिप्रणीतानां विभिन्नानामपि धर्मशास्त्राणां सर्वेषामेव प्रामाण्यमङ्गीक्रियते न कस्यापि अप्रामाण्यमिति महती गौरवावहा इयं भारतीयपरम्परा । आपाततः विरुद्धानीव प्रतीयमानानि स्मृतिवचनानि देशकालकर्त्तृव्यवस्थाविशेषभेदेन व्यवस्थाप्य एकवाक्यतया प्रतिपाद्यन्ते आचार्यैः । तत्रैकवाक्यतायाः साकांक्षाणा-माकांक्षापरिपूरणम् अन्यतः क्रियते, निराकांक्षाणां विरुद्धानां विषमकल्पानां देशकालादिदृष्ट्या व्यवस्था उपदिश्यते । तुल्यबलानां च विकल्पः स्वीक्रियते । पुनश्च एत् धर्मशास्त्राणां सुमहद्गौरवं यत् परस्परं सम्प्रतिपन्नानि विप्रतिपन्नानि अपि शास्त्राणि धर्मशास्त्रप्रशंसायां सम्बदन्तीति ।

तत्रादौ उत्तरमीमांसकाः ब्रह्मणो जगत्कर्त्तृत्वमीमांसायां सांख्यस्मृतेः अप्रामाण्यप्रदर्शनपुरःसरं मन्वादिस्मृतीनां प्रामाण्यं प्रतिपादयन्ति ।

सांख्यस्मृत्यास्ति संकोचो न वा वेदसमन्वये ।
धर्मे वेदः सावकाशः संकोच्योऽनवकाशया ।।[१०३]
प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिर्मितिः ।
अमूला कापिली बाध्या न संकोचोऽनया ततः ।।

---

१०३. उ.मी. २/१

सांख्याचार्यैरपि ''धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण'' इति वदद्भिः ऊर्ध्वगमनसाधनस्य धर्मस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् उपादेयत्वेन अङ्गीक्रियते । विहितकर्मजन्यो धर्म इति धर्मं लक्षद्भिर्नैयायिकैः विहितकर्मोपदेशकानां धर्मशास्त्राणां प्रामाण्यमङ्गीकृतमेव ।

रक्षोहादिना वेदस्योपकारार्थं समवतीर्णं व्याकरणं वेदानुपापकस्य धर्मशास्त्रस्य सुरक्षकमिति सुव्यक्तमेव । पुनश्च महाभाष्यकारैः[१०४] सूत्रभाष्ये ''नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति, अपवादै रुत्सर्गा वाध्यन्ता''मिति लिखित्वा धर्मशास्त्राणां सर्वमान्यत्वं प्रदर्शितम् ।

पूर्वमीमांसा[१०५] अपि 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्युपक्रम्य प्रवृत्ता इति तस्या अपि धर्मपुरस्कारत्वेन तथा सन्दिग्धेषु स्थलेषु धर्मनिर्णयेन च धर्मशास्त्रेण सह मैत्री विद्यत्ते । धर्मपुरस्कारकत्वेन शास्त्रस्यास्य धर्मशास्त्रमिति नामान्तरम् । धर्मशास्त्रेण सह पूर्वमीमासायाः निगूढः सम्बन्धो विद्यते । इतिहासविशेषो [१०६]महाभारतग्रन्थोऽपि उपसंहारे धर्ममेव प्रशंसन् आह - **'धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ।'**

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेद् जीवितस्यापि हेतोः ।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ।।

इति । **पुनश्चात्रैव धर्मशास्त्रप्रणेता मनुः बहुधा प्रशंसितः–**

श्रुषयस्तु व्रतपराः समागम्य पुरा विभुम् ।
धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिम् ।।
तैरेवमुक्तो भगवान् मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ।। इत्यादिना ।

आदिकाव्यं रामायणमपि बालिप्रश्नं समादधतः रामचन्द्रस्य मुखेन मनुस्मृतेः[१०७] श्लोकद्वयमुपन्यस्य स्मृतीनां प्रामाण्यमङ्गीचकार । तद् यथा

---

१०४. महा.भा. १/१४६

१०५. पू.मी. १/१/१

१०६. याज्ञ.स्मृ. भूमिका, पृ- १

१०७. मनु. ८/३/८, ३/६

किष्किन्ध्याकाण्डे[१०८]-

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ।।
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः पापात् प्रमुच्यते ।
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्विषम् ।।

आयुर्वेदज्योतिर्वेदावपि रोगग्रहपीडयोः कारणत्वेन पापमेव प्रदर्शयन्तौ तयोरुपशमार्थं दानजपादिकृत्यमुपदिश्य धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं सम्मानयन्ति । धर्मेण सह नित्यविरोधमुपगतयोरपि अर्थकामयोः प्रतिपादके शास्त्रे धर्मशास्त्रम् आत्मनः सहायकं मन्यते । तथा हि अर्थशास्त्रकारो विष्णुगुप्तः[१०९] -

व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः ।
त्रय्या च रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ।।

इति वर्णाश्रमाचारप्रशंसया धर्ममाद्रियते । कामशास्त्रमपि भोगविच्छेदभिया वस्तूनां नियतविषयतामभिलषत् धर्मशास्त्रमवश्यमभिवन्देत ।

वर्णाश्रमाचारविरुद्धैर्हेतुवादिभिरपि प्रजापालनादौ स्वस्वत्त्वपरिरक्षणादौ च धर्मशास्त्रं नूनमादरणीयम् ।

साक्षाद् भगवती श्रुतिरपि धर्मं प्रशंसति । [११०]"धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मेण पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्, तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति" इति धर्मप्रशंसया तत्प्रतिपादकं शास्त्रमपि प्रशंसितमिति दिक् ।

---

१०८. रा.कि. १८/३३-३४
१०९. कौ.अ. १/३
११०. तै.आ. १०/६३

द्वितीयोऽध्यायः

सूत्रसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च

तमसाच्छन्नभारतीयसंस्कृतवाङ्मयाकाशस्य सूर्योदयो भगवतो वेदादेव सञ्जातः । स एव वेदो भारतीयहिन्दुजनानां परमनिःश्रेयससंप्राप्तये सहायको भवति । अतो वेदमनुसृत्यास्माकं भारतीयधार्मिकपरम्परा संप्रचलिता, तदनुसारमपि भारतीयसंस्कृतिः समुद्भूता । भारतीयसंस्कृतेः समृद्धिसाधनं वेदादेव सञ्जातम् । वेदानुसारिण्या धार्मिकधारायाः या निस्यन्दिनी यावत्पर्यन्तं प्रवाहिता भवति, स कालो वैदिककालत्वेन प्रथितो जातः । वेदोऽयं मन्त्रब्राह्मणात्मक इति प्रसिद्धिः सार्वजनिनी । तस्यैव वेदस्याध्ययनं मननं निदिध्यासनं ततः प्रभृति प्रचलितं वर्त्तते । अतो धार्मिकसाहित्यिकप्रक्रिया विधयश्चानेनैव प्रभाविताः सन्ति ।

वेदतत्त्वमीमांसकैः वैदिकवाङ्मयस्य विभाजनं बहुधा कृतम् । तत्रादौ पाश्चात्यसमालोचकेन मैक्समूलारमहोदयेन वैदिकवाङ्मयश्चतुर्धा[1] विभाजितः । तद्यथा– छन्दकालः, मन्त्रकालः, ब्राह्मणकालः, सूत्रकालश्चेति । अन्यैस्तु संस्कृतवैदिकवाङ्मयस्य कालः दशधा[2] विभक्तः । परन्तु युगस्य प्रवृत्त्याधारेण रचनाशैल्याधारेण वैदिकवाङ्मयः पञ्चधा विभक्तुं शक्यते । ते यथा मन्त्रकालः, संहिताकालः, ब्राह्मणकालः, आरण्यकोपनिषत्कालः, सूत्रकालश्चेति । प्रयोगसमवेतार्थस्मारको मन्त्रः । वैदिकयुगस्य प्रारम्भोऽस्मादेव मन्त्रकालादभूदिति विपश्चित्तामभिमतम् । संहिताकाले ऋग्यजुःसामात्मकाः मन्त्राः भिन्नत्वेन सङ्कलिताः । ब्राह्मणकाले संहितानां ब्राह्मणग्रन्थानाञ्च व्याख्यानरूपं विरचनमभूत् । आरण्यकोपनिषत्कालो

---

१. वै.वा.ए.अ. प्राक्कथनम्, पृ- २

२. वै.वा.ए.अ. भल्-१, भूमिका, पृ- ५

ब्राह्मणकालान्तर्गत इति मन्यते । एतेषु सर्वेष्वेव भागेषु सूत्रकालः अन्यतम अन्तिमश्च । आवश्यकदृष्ट्या सूत्रकालस्य विविचेनमत्र क्रियते ।

वैदिकसाहित्यस्यान्तिमकालः सूत्रकाल इत्यत्र नास्ति कश्चिद्विसंवादः । वितरिन्समहोदयस्य मतानुसारं सूत्रसाहित्यं न विशुद्धवैदिकम् । तदन्तर्गतत्वेन श्रौतगृह्य-धर्मसूत्राणि तेन स्वीकृतानि । वेदाङ्गसाहित्यस्यापि तदन्तर्गतत्वेन स्थापनं समीचीनं स्यात् । वेदाङ्गेषु कल्पाख्यवेदाङ्गस्यैव प्राधान्यम् । कल्पसूत्रादेव सूत्रकालस्यायमारम्भः । अतः कालोऽयं सूत्रकालत्वेनोच्यते । अस्मिन् काले याः रचनाः जाताः तास्वधिकांशग्रन्थाः सूत्रशैल्या एव विरचिताः । अस्मिन् काले वेदस्वरूपसम्बन्धिधारणाऽपि भिन्ना जाता । ब्राह्मणकाले मन्त्राः संहिताश्च वेदत्वेन स्वीकृता आसन् । विचारस्यास्यानुसरणं परवर्त्तिभाष्यकारैरपि कृतम् । परिशिष्टस्यानुक्रमणिकायाश्च रचना अस्मिन्नैव काले जाता । अतः प्रवाहमाने संस्कृतवाङ्मये विकसितेषु विभिन्नेषु साहित्येषु सूत्रासाहित्यमन्यतमम् । सूत्रं नाम संक्षिप्ता भाषा इति । तल्लक्षणं यथा-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ।।[3]

सूत्रग्रन्थाः कल्पशास्त्रस्याङ्गभूताः भवन्ति । श्रीमता विष्णुगुप्तेन ऋग्वेदप्रातिशाख्ये कल्पशब्दस्यार्थ इत्थं स्पष्टीकृतः[4]- ''कल्पो नाम वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्वकेण कल्पनाशास्त्रम् ।'' यास्कात्पूर्वमेव सूत्रसाहित्यस्योद्भवो जात इति काणेमहोदयानामभिमतम् ।

सूत्रसाहित्येषु व्याकरण-दर्शन-धर्मशास्त्रादीनि सूत्राण्यन्तर्भवन्ति । धर्मशास्त्रसाहित्ये आलोचितेषु सूत्रेषु गौतम-बौधायन-आपस्तम्बधर्मसूत्राणि प्राचीनानि भवन्ति । एतेषां कालः ख्री.पू.६०० संवत्सारादारभ्य ख्री०पू.३०० मध्ये भवेदिति [5]काणेमहोदयानामभिमतम् ।

---

३. पा.गृ.सू. भूमिका, पृ- ५

४. ध.द्र. पृ- १६, ऋ.प्रा. व.वृ., पृ- १३

५. ध.शा.इ.- १, पृ- ८

भारतीयसंस्कृतवाङ्मये सूत्रसाहित्यस्य प्राधान्यं निर्विवादेन सर्वैः स्वीक्रियते । विरचनशैली एवास्य विशिष्टां पद्धतिं धत्ते । वैदिकसाहित्ये सूत्रकालोऽध्ययनचिन्तनत्वेन विभाति । सूत्रसाहित्यमेतादृशमेकं शृङ्खलं येन वैदिकसाहित्येन साकं परवर्त्तिसंस्कृतसाहित्यं संयुज्यते । सूत्रं संक्षेपात्मकमिति यद्यपि कथ्यते तथापि अनेनैव तस्य शाब्दिकार्थस्यावबोधो सम्यक् नैव जायते । अतः सूत्रं सूत्रमिति कथनमलं भवेत् । सूत्रेण सारगर्भितक्षुद्रातिक्षुद्रवाक्यानां ग्रथनं सम्भवति ।

संक्षिप्तकरणमेवास्य वैशिष्ट्यम् । पाश्चात्यविद्वद्भिः सूत्रशैलेरुपरि आलोचनात्मक-रीत्या विचारः कृतः । यद्यपि सूत्राणि व्याकरण-दर्शन-धर्मशास्त्र-आयुर्वेद-कामशास्त्र-ज्योतिःशास्त्र-पुराण-तन्त्र-कर्मकाण्डादिसंस्कृतवाङ्मयान्तर्गतविभिन्नेषु प्रस्थानेषु विद्यन्ते तथापि कल्पसूत्राङ्गभूतानामेतेषां सूत्राणां वर्गीकरणं निम्नोक्तप्रकारेण कर्त्तुं शक्यते । कल्पसूत्रं संक्षेपतो द्विविधम् । श्रौतसूत्रं स्मार्त्तसूत्रञ्चेति । श्रौतसूत्रे वैदिककर्मानुष्ठानानां नियमाः प्रकाराश्च प्रतिपादिताः सन्ति । स्मार्त्तसूत्रं तु धर्मसूत्र-गृह्यसूत्रभेदेन द्विविधम् । धर्मसूत्रे वर्णानामाश्रमाणाञ्च समाजे स्थितिसुदृढाय धार्मिकनियमाः विहिताः सन्ति । गृह्यसूत्रे तु गृह्याग्निसाध्यकर्मणां नियमानुष्ठानं सुष्ठु प्रतिपादितमस्ति । अपरञ्च शुल्वसूत्रमपि कल्पसूत्रान्तर्गतमिति ऐतिहासिकानां मतमस्ति । शुल्वं नाम मापक्रिया । भारतीयज्यामितिशास्त्रस्य मूलरूपं तत्र निहितमस्ति । कल्पसूत्रस्य वर्गीकरणे मतान्तरमपि दृश्यते । तद्यथा - श्रौतसूत्रम्, शुल्वसूत्रम्, पितृमेधसूत्रम्, प्रवरसूत्रम्, गृह्यसूत्रम्, धर्मसूत्रं चेति ।

वैदिकयज्ञादिक्रियासु [६]वेदि-मण्डल-होमकुण्डादीनां निर्माणेषु वास्तुकार्येषु च शुल्वसूत्रस्यावश्यकता विद्यते । बौधायन-आपस्तम्ब-हिरण्यकेशी-सत्याषाढ-कात्यायन-मैत्रायणीय-वाराहशुल्वसूत्राणि प्रमुखानि भवन्ति ।

पितुः स्वर्गगमनानन्तरं पुत्रेण तन्निकटतमसम्बन्धिभिर्वा तस्य मृतस्य

---

६. ऋ.वे. ८/१९/८, १/१६४/३५

पितुः सन्तोषाय क्रियमाणमौर्ध्वदेहिकं कर्म पितृमेधकृत्यमेव । तदिदं कर्म यस्मिन् सूत्रग्रन्थे प्रतिपादितमस्ति तदेव पितृमेधसूत्रम् ।

दर्शपूर्णमास-अग्निचयन-संस्काराश्वमेध-राजसूयादिषु कर्मसु गौत्रप्रवरयोरुच्चारणपरम्परा प्राचीनकालादेव वर्त्तते । प्रवरशब्दस्य पर्यायवाचीशब्द आर्षेयो भवति । ऋषेरिदमार्षमिति भावः । ऋषिपरम्परा इति सरलार्थः । प्रवराः मन्त्रद्रष्टारः गोत्रेभ्यश्च प्राचीनाः भवन्ति । प्रवरव्यवस्थायाः पूर्णता ब्राह्मणकालादनन्तरं जाता । अतः प्रवरविषये यत्र सूत्रग्रन्थे विचारो विद्यते तदेव प्रवरसूत्रमिति । अन्यानि श्रौत-गृह्य-धर्मसूत्राणि तु प्रसिद्धानि ।

ऋग्वेदसम्बन्धिश्रौतसूत्रद्वयमस्ति । यथा आश्वालयनश्रौतसूत्रं सांख्यायनश्रौतसूत्रं चेति । गृह्यसूत्रद्वयमपि एतन्नाम्ना प्राप्यते । शुक्लयजुर्वेदस्य कात्यायनश्रौतसूत्रं पारस्करगृह्यसूत्रं च सर्वविदितमस्ति । बौधायनश्रौतसूत्रम् आपस्तम्बगृह्यसूत्रं चेति सूत्रद्वयं कृष्णयजुर्वेदस्य । हिरण्यकेशीश्रौतसूत्रं गृह्यसूत्रं काठकगृह्यसूत्रं च कृष्णयजुर्वेदान्तर्गतम् । वैतानश्रौतसूत्र- कौशिक-गृह्यसूत्रयोरन्तर्भावः सामवेदेषु भवति । अत्र गृह्यसूत्र- धर्मसूत्रयोर्मध्ये स्वल्पः प्रभेदोऽस्त्येव । गृह्यसूत्रेषु गृह्याग्नि-गृह्ययज्ञोपासना-हवन-यज्ञ-संस्कार-स्नातकनियममधुपर्क-कर्म-श्राद्धादिविषयाः विवेचिताः सन्ति । परन्तु धर्मसूत्रे वर्णानामाश्रमाणाञ्च सर्वविधोपकारककर्माणि कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि च विहितानि सन्ति ।

वैदिकसाहित्यस्यैकमहत्त्वपूर्णाङ्गत्वेन विराजते धर्मसूत्रमिति विपाश्चित्तां सम्मतम् । धर्मसूत्राण्यपि विभिन्नासु शाखासु भिद्यन्ते । धर्मसूत्राणामभिन्नसम्बन्धो यज्ञकर्मभिः विवाहोपनयनादिगृह्यकर्मभिश्च सह वर्त्तते । कल्पसूत्रसन्दर्भे श्रौत-गृह्य-धर्मसूत्राणां पारस्परिकसम्बन्धोऽपि स्थापनीयः । अनेकासां शाखानां सूत्राणि श्रौत-गृह्यादिसमवायेन प्राप्यन्ते । आश्वलायन-सांख्यायन-मानवशाखानां श्रौतसूत्राण्युपलभ्यन्ते । परन्तु एतासां धर्मसूत्राभावो परिलक्ष्यते । यासां शाखानां समस्तकल्पसूत्राणि उपलभ्यन्ते तासु बौधायनापस्तम्बाहिरण्यकेशिशाखाः प्रमुखाः भवन्ति ।

सकलशाखीयधर्मसूत्राणामनुपलब्धेरिदमेव कारणं यत् कुत्रचित् क्वचित् शाखाध्यायिभिः पृथक् पृथक् धर्मसूत्रान्तराणां ग्रहणं विहितम् । केषाञ्चन धर्मसूत्राणामाधारेण ज्ञायते यत्तेषां स्वकीयेषु चरणेषु गृह्यसूत्राण्यपि सन्तीति । आपस्तम्बधर्मसूत्र-बौधायनधर्मसूत्रादिषु अस्य स्पष्टसंकेतो प्राप्यते ।

धर्मसूत्राणि प्रमुखरूपेण द्विधा विभक्तुं शक्यन्ते । प्राचीनानि धर्मसूत्राणि अनतिप्राचीनानि च धर्मसूत्राणि । प्राचीनेषु धर्मसूत्रषु गौतमबौधयन-आपस्तम्बधर्मसूत्राणि प्रधानानि भवन्ति । अनतिप्राचीनेषु धर्मसूत्रेषु वसिष्ठ-हारीतहिरण्यकेशि-शङ्खलिखित-वैस्वानस-विष्णुधर्म-सूत्राण्यन्यतमानि । अन्येऽपि केचन धर्मसूत्रकाराः सन्ति । तेषु अत्रि-उशना-काण्व-कश्यप-गार्ग्य-च्यवन-जातुकर्ण्यदेबल-पौठिनसी-बृहस्पति-भारद्वाज-सुमन्तुप्रभृतयो प्रधानभूताः भवन्ति ।

धर्मसूत्राणां रचनाकालविषयकालोचनावसरे विज्ञायते यत् एकस्मिन्नेव कल्पे श्रौत-गृह्य-धर्मसूत्राणां रचना एकेनैव कृतेति । आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्य रचनाकालः ख्री.पू.७०० संवत्सरस्य निकटवर्त्तिसमये भवेत् । बौधायन-आपस्तम्बयोर्मध्ये शतवर्षाणामन्तरमस्ति । अनेनैव प्रकारेण तैत्तिरीयसंहितासम्बन्धितसर्वप्राचीनसूत्रकारस्य कालः ख्री.पू.८०० इति स्वीक्रियते । गौतमधर्मसूत्रस्य सर्वप्राचीनत्वं धर्मसूत्रकारेषु विद्यते । तस्य कालस्तु ख्री.पू.-४००-३०० मध्ये भवेदिति [७]काणेमहाभागानामाशयः । कुन्दनलालशर्ममहोदयेन तस्य कालः ख्री.पू.८०० इति स्वीकृतम् । परन्तु ए.ए. मैक्डोनलमहोदयेन धर्मसूत्रस्य कालः ख्री.पू.४०० इति स्वीकृतत्वात् गौतमस्य कालस्तन्निकटवर्त्तिसमये भवितुमर्हति । अन्ततो गत्वा वक्तुं शक्यते यत् धर्मसूत्राणां कालः ख्री.पू.-६०० अनन्तरमिति । धर्मसूत्राणां वैशिष्ट्यं तेषां रचनाशैल्या सामाजिकजीवनविन्यासदृष्ट्या च प्राप्यते । सूत्र-स्मृतिग्रन्थयोर्मध्ये कालविषये मतभेदो विवादश्च विद्यते । मैक्समूलर-भण्डारकरमहोदयाभ्यामपि मतमिदं स्वीक्रियते यत् सूत्ररचनानन्तरमेव छन्दोबद्धस्मृतिग्रन्थानां रचना जातेति ।

---

७. ध.शा.इ.-१, पृ- ३

प्रमुखधर्मसूत्रकाराणां परिचयः

धर्मप्रतिपादकं सूत्रं धर्मसूत्रमिति । इदं तु कल्पसूत्रस्याङ्गभूतमिति प्रसिद्धिः सर्वसम्मता । धर्मसूत्रसाहित्यजगति बहवो धर्मसूत्रकाराः सन्ति । तान् धर्मसूत्रकारान् भागत्रयेण विभक्तुं शक्यते । यथा- प्राचीनधर्मसूत्रकाराः, अनतिप्राचीनधर्मसूत्रकाराः, अपरे च केचन धर्मसूत्रकाराः सन्ति येषां केबलमुद्धरणरूपेण नामानि दृश्यन्ते । तेषां धर्मसूत्रग्रन्थाः लुप्तप्रायाः । प्राचीनधर्मसूत्रकारेषु गौतम-बौधायन-आपस्तम्बधर्मसूत्राणां प्रामुख्यं वर्त्तते । तत्रादौ एतेषां प्राचीनधर्मसूत्रकाराणां परिचयः अधः प्रदीयते -

गौतमः

धर्मसूत्रकारेषु गौतमस्य स्थानमन्यतममस्ति । योगीश्वरेण स्वस्मृतौ धर्मशास्त्रकारत्वेन गौतमस्य नाम उद्धृतम् । अयं सर्वप्राचीनतमधर्मसूत्रकारो भवतीति ऐतिहासिकानां धर्मशास्त्रमर्मज्ञानां च मतम् । धर्मशास्त्रेषु यावन्त्येव धर्मसूत्राणि सन्ति प्रायशः तान्येव गौतमधर्मसूत्रेण प्रभावितानि । कुमारिलभट्टमतानुसारं गौतमधर्मसूत्रं सामवेदेन सम्बद्धम् । सामवेदेन सम्बद्धं गौभिलगृह्यसूत्रं धर्मसूत्रं चेति गौतमस्य प्रामाण्यमङ्गीकुरुतः । सामवेदस्य राणायनीयशाखायाः नवोपविभागाः सन्ति[८] । यत्रैकस्यैवोपविभागस्य शाखाकारः आचार्यगौतम आसीत् । कठोपनिषदि[९] नचिकेतायाः तत्पितुः कृते च गौतमस्य नाम आयाति । छान्दोग्योपनिषदि अपि गौतमनामकस्य आचार्यस्य नाम आयाति । तत्रापि विभिन्नेषु ग्रन्थेषु वृद्धगौतम-बृहद्गौतमयोर्नाम प्रसिद्धमस्ति ।

बौधायनापस्तम्बादयो धर्मसूत्रकाराः विभिन्नेषु स्थलेषु गौतमधर्मसूत्रस्य नामोल्लेखं कृतवन्तः । बौधायनधर्मसूत्रे गौतमस्य प्रभावो प्रायश्चित्तप्रकरणे दृश्यते । गौतमधर्मसूत्रस्य एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायो बौधायनेन साधारणपरिवर्त्तनं विधाय स्वीकृतः । वसिष्ठेनापि स्वधर्मसूत्रस्य

---

८. ध.शा.इ.-१, पृ- ११

९. छा.उ. ४/४/१

द्वात्रिंशत्तमेऽध्याये गौतमधर्मसूत्रस्य एकोनविंशतितमोऽध्यायोऽङ्गीकृतः । यद्यपि गौतमधर्मसूत्रापेक्षया वसिष्ठधर्मसूत्रमर्वाचीनम्, तथापि तत्र तत्र विषयव्यवस्थासु सामञ्जस्यं वर्त्तते । कुमारिलभट्टेन तन्त्रवार्त्तिकग्रन्थे बहूनि सूत्राणि गौतमधर्मसूत्रादुद्धृतानि । विश्वरूपेण स्वयाज्ञवलक्यस्मृतिटीकायां गौतमस्य नामोल्लेखो विहितः । मेधातिथिरपि मनुस्मृतिटीकायां गौतमस्य नामोल्लेखं करोति । मितक्षरा-स्मृतिचन्द्रिका-हेमाद्रि-माधवाचार्यैरपि विभिन्नेषु स्थलेषु गौतमस्य मतानि स्वीकृतानि । अपरार्क-हेमाद्रिभ्यां बृद्धगौतमस्य, दत्तकमीमांसायां नन्दपण्डितेन बृहदगौतम-वृद्धगौतमयोश्च नामोल्लेखः कृतः । वस्तुतो वृद्धगौतम-बृहद्गौतमयोर्नाम धर्मसूत्रकारगौतमाचार्यादेवार्वाचीनम् । गौतमस्य देशविषये निर्दिष्टरूपेण किमपि वक्तुं नैव शक्यते । गौतमधर्मसूत्रं सम्पूर्णभारतस्य कृते समादरणीयं भवति । बौधायनेन निर्दिष्टं यद् दक्षिणोत्तरभारतीयानां कृते गौतमधर्मसूत्रं मान्यं भवति । अतो सम्पूर्णेऽपि भारतवर्षे गौतमधर्मसूत्रस्य प्राथम्यं प्राधान्यञ्च वर्त्तते इत्यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः ।

गौतमधर्मसूत्रेऽस्मिन् सम्भूय अष्टाविंशत्यध्यायाः सन्ति । कलकत्तासंस्करणे एकः अतिरिक्तः ''कर्मविपाक'' नामकोऽध्यायोऽस्ति । गद्यवद्धमिदं धर्मसूत्रम् । उद्धरणरूपेण किमपि पद्यमत्र नैवावाप्यते । भाषादृष्ट्यापि बौधायनापस्तम्बयोरपेक्षया गौतमस्य भाषा पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्या शुद्धा प्रतिभाति । परन्तु पाणिनिव्याकरणस्य सम्पूर्णप्रयोगः धर्मसूत्रेऽस्मिन् न प्राप्यते । अतोऽनुमीयते यत् पाणिनेः प्रागेवास्य ग्रन्थः लोकलोचनमागतः । परन्तु सूत्रग्रन्थानां सामग्य्रनुसारं ज्ञायते यत् निश्चित्तरूपेण गौतमधर्मसूत्रस्य रचना बौद्धकालात्प्रागेव जाता । निरुक्तकारयास्कादनन्तरमेव गौतमस्य कालो भवतुिमर्हति । बौद्धधर्मावलम्बिभिः हिन्दुधर्मस्योपरि तदीयधर्मग्रन्थस्योपर्यपि बहुप्रहारः कृतः, यस्य चर्चा धर्मसूत्रेऽस्मिन् नास्ति । अतः बौधकालात्प्रागेव ग्रन्थस्यास्य रचनाकालो भवितुमर्हति । बौद्धायनेन निजधर्मसूत्रे गौतमस्योल्लेखो विहितः । एतस्मात् गौतमः उभयोः प्राचीनतर इति अनुमीयते । याज्ञवलक्येनापि गौतमस्योल्लेखः धर्मशास्त्रप्रयोजकेषु कृतः । एवमेवापरार्केण कुल्लूकेन

कुमारिलेन विश्वरूपेण मेधातिथिना च गौतमवचनानि यथास्थानमुद्धृतानि । अतः [10]काणेमहाभागानां मतानुसारं ख्री.पू.६००-४०० प्रागेवास्य गौतमधर्मसूत्रस्य रचना जातेति ।

गौतमधर्मसूत्रस्योपरि चतस्रः टीकाः संजाताः- यथा (१) मस्कराचार्यस्य मस्करी (२) हरदत्तस्य मिताक्षरा (३) असहायस्य असहायटीका । (४) प० कुलमणिमिश्रस्य च सूक्ष्मा । भर्तृयज्ञेनापि गौतमधर्मसूत्रस्योपरि एका टीका प्रस्तुता । परन्तु असहाय-भर्तृयज्ञयोः टीका सम्प्रति नैवावाप्यते । आसु असहायटीका प्राचीनतमा इति ।

बौधायनः

आचार्यबौधायनः कृष्णयजुर्वेदशाखाध्यायी आसीदिति विज्ञायते । अयमेकः सुप्रसिद्धः धर्मसूत्रकारः । धर्मसूत्रमिदं गौतमधर्मसूत्रात् अर्वाचीनम्, आपस्तम्बधर्मसूत्रात् प्राचीनम् । धर्मसूत्रमिदं यजुर्वेदेन सह सम्बद्धम् । बौधायनात्पूर्वमपि [11]काण्वबौधायनसंज्ञकः अपरः कश्चित् महामनिषी संजातः । तस्यैव वंशजोऽयं बौधायन इति काणेमहोदयस्याभिमतम् । गौविन्दस्वामिनाऽपि बौधायनः काण्वायनश्चेति स्वटीकाग्रन्थे प्रतिपादितम् । बौधायनेन स्वपूर्वजस्य काण्वबौधायनस्य चर्चा बहुधा कृता । गौतमधर्मसूत्रापेक्षया धर्मसूत्रस्यास्य भाषा अपाणिनीया इति अवलोक्यते । अस्य भाषा प्राचीना सरला च प्रतिभाति । अत्र पुनरुक्तिदोषाः प्रायशो दृश्यन्ते । धर्मसूत्रेऽस्मिन् रचनादृष्ट्या अत्यधिकं शैथिल्यमिति दृष्टिपथमायाति । टीकाकारेण गौविन्दस्वामिनाऽपि स्वटीकायामेषां दोषाणां चर्चा विहिता । धर्मसूत्रस्यास्य विभाजनं चतुर्षु प्रश्नेषु कृत्वा वर्णिल्महोदेन प्रकाशनं कृतम् । एवमेव आर. शास्त्रिणाऽपि स्वतन्त्ररूपेण ग्रन्थोऽयं प्रकाशितः । प्रश्नचतुष्टयात्मकेऽस्मिन् धर्मसूत्रे चतुर्थप्रश्नः क्षेपकः प्रतिभाति । बौधायनस्य देशविषये समालोचकेषु मतैक्यं नास्ति । केषाञ्चन मते बौधायनो दाक्षिणात्यः । सम्प्रति यतो हि बौधायनीयाः दक्षिणदेशेष्वेव प्राप्यन्ते ।

---

१०. ध.शा.इ.-१, पृ- १३, ध.द्रु. पृ- १७

११. ध.शा.इ.-१, पृ- १४

वेदभाष्यकारः सायणाचार्योऽपि बौधायनीय एव । अतः एतस्मात् ज्ञायते यत् बौधायनो दाक्षिणात्य इति । परन्तु मतमिदं खण्डितं [१२]काणेमहोदयेन । सप्रमाणं तेनोल्लिखितं यद् बौधायनेन दाक्षिणात्यानां परिगणना निच्चजातिषु कृता । न कोऽपि स्वजातिं अधः पातयति । अत एव बौधायनः कदापि न दाक्षिणात्यो भवितुमर्हति ।

गौतमधर्मसूत्रादनन्तरमेव बौधायनधर्मसूत्रस्य रचनाऽभूत् । गौतमधर्मसूत्रस्य चर्चा अत्रैव वर्त्तते । धर्मसूत्रेऽस्मिन्नपि पाणिनीयव्याकरण-नियमानां परिपालनं सर्वेषु स्थलेषु नैव जातम् । बौधायनेन उपनिषद उद्धारो विहितः । तस्मादत्रायमेव निष्कर्ष उत्पद्यते यद्धर्मसूत्रमिदम् उपनिषदामनन्तरमेव बौधायने प्रणीतम् । ग्रन्थस्यास्याधिकः प्रभावः आपस्तम्बधर्मसूत्रस्योपरि पतितः । स्वकीयधर्मसूत्रेऽनेन बहूनां धर्मसूत्रकाराणां नामानि उद्धृतानि । यथा-कात्यायनः, काश्यपः, गौतमः, प्रजापतिः, मनुः, मौद्गलः, हारीतश्चेति । एतद्भिन्नमपि इतिहास-पुराण-वेद-वेदाङ्ग-संहिता-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्प्रभृतीनां नामानि अनेन विहितानि । शबरस्वामिनः बहुकालात्पूर्वं बौधायनधर्मसूत्रं प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते । अस्य शबरस्वामिनः समयस्तु ५०० ख्रीष्टाब्दः । अतो बौधायनस्य कालः २००-५०० ख्री.पू. मध्ये भवितुमर्हतीति [१३]काणेमहोदयानामभिमतम् । अस्य टीकाकारः गोविन्दस्वामी । बौधायनधर्मसूत्रस्योपरि तत्कृतगृह्यसूत्रस्य प्रभावः सर्वाधिकतया पतित इति ।

आपस्तम्बः

धर्मसूत्रकारेषु आपस्तम्बोऽन्यतमः । आपस्तम्बनाम्ना श्रौत-गृह्य-धर्मसूत्राण्युपलभ्यन्ते । गौतमबौधायनादिधर्मसूत्रापेक्षया अर्वाचीनत्वेऽपि आपस्तम्बस्य तदीयधर्मसूत्रस्य च महद्वैशिष्ट्यं वरीवर्त्तते । आपस्तम्बो मीमांसाकुशल आसीदिति विज्ञायते । यतो हि आपस्तम्बधर्मसूत्रे मीमांसासम्बन्धिनः बहवो पारिभाषिकशब्दाः प्राप्यन्ते । भाषादृष्ट्या रचनादृष्ट्या

१२. ध.शा.इ.-१, पृ- १६
१३. ध.शा.इ.-१, पृ- १६

च आपस्तम्बीयगृह्यसूत्रं धर्मसूत्रं चेति एकेनैव आचार्येण विरचितमिति प्रतिभाति । स्मृतिचन्द्रिकायां मतमिदं समर्थितं दृश्यते । धर्मसूत्रेऽस्मिन् द्वौ प्रश्नौ, प्रत्येकस्मिन् प्रश्ने चैकादशपटलाः सन्ति । उपलब्धेषु धर्मसूत्रग्रन्थेषु आपस्तम्बधर्मसूत्रमितरापेक्षया संक्षिप्तम्, शैलीदृष्ट्या सुसंगठितं च प्रतिभाति । भाषा चास्य प्राचीना अपाणिनीया चावलोक्यते ।

आपस्तम्बस्य जन्मस्थानविषये बहुमतभेदो दृश्यते । केषाञ्चन मते उत्तरभारतस्य पञ्जावप्रदेशे आपस्तम्बस्य जन्म अभूदिति । आपस्तम्बीय-गृह्यसूत्रे उल्लेखो वर्त्तते यत् यमुनायाः तटप्रदेशे साल्वदेशीयस्त्रीणाणुल्लेखो दृश्यते । साल्वदेशस्य रावीनद्याः समीपे आधुनिकपञ्जावस्य एको भाग आसीत् । एतस्मादनुमीयते यत् यमुना-रावीनद्योरोरूपकण्ठवर्त्तिस्थाने कुत्रापि आपस्तम्बस्य निवासस्थानं भवेत्[१४] ।

भाषादृष्ट्या धर्मसूत्रमिदं पाणिनिव्याकरणात्प्रागेव रचितं भवेत् । प्रायशः पाणिनिव्याकरणस्य प्रचलनं तदानीन्तनकाले नासीत् । बौद्धधर्मस्तु हिन्दुसंस्कारं ब्राह्मणवादं च आक्षिपति । एतस्मिन् विषये चर्चाऽत्र आपस्तम्बधर्मसूत्रे नोपलभ्यते । धर्मसूत्रकारेण ग्रन्थेऽस्मिन् कुत्रापि बौद्धधर्मस्य प्रतिवादोऽपि नैव कृतः । एतस्मान् ज्ञायते यद् बौद्धानां सुधारान्दोलनात्प्रागेव धर्मसूत्रमिदं लोकलोचनमागतम् । धर्मसूत्रकारस्यास्य आपस्तम्बस्य नामोल्लेखः याज्ञवलक्येन स्वस्मृतौ विहितः । अतोऽस्य रचना ख्री.पू.६०० तः ३०० मध्ये जातेति[१५]काणेमहोदयस्य मतम् ।

वसिष्ठः

धर्मसूत्रसाहित्याकाशे गौतम-बौधायनापस्तम्बादीनामनन्तरमेव वसिष्ठस्य तत्प्रणीतधर्मसूत्रस्य च सातिशयं महत्त्वं परिलक्ष्यते । पूर्वप्रणीतेभ्यः धर्मसूत्रेभ्यः अनेन बहूनि वचनानि बहवो विषयाश्च संगृहीताः । महर्षेः गौतमस्य तदीयधर्मसूत्रस्य च यादृशी शैली यादृश शब्दविन्यासः यादृशी च प्रतिभा तत्सर्वमत्रैव पर्याप्तरूपेण प्राप्यते । गद्यपद्यमिश्रितमिदं तावद्धर्मसूत्रं ऋग्वेदात्

---

१४. ध.द्रु. पृ- २०

१५. ध.शा.इ.-१, पृ- २०

वैदिकसंहिताभ्यश्च उद्धरणानि गृहीतवान् । क्वचित्क्वचिदपि ऐतरेय-शतपथब्राह्मणयोरपि चर्चाऽत्र दृश्यते । संदेहो जायते यद्वस्तुतो ग्रन्थोऽयं कस्याः वैदिकशाखायाः भवतीति ।

वसिष्ठस्य देशविषये ऐतिहासिकेषु बहुमतभेदो परिलक्ष्यते । बुलहरमतानुसारं धर्मसूत्रस्यास्य मतानुयायिनः नर्मदायारुत्तरतीरे एव निवासमकुर्वन् । परन्तु एतावता निश्चयो नैव जातो यद्धर्मसूत्रमिदं कस्याः शाखाया इति । कुमारिलामतेन[१६] ऋग्वेदस्य विद्यार्थिनः धर्मसूत्रमिदं पठितवन्तः । परन्तु मतमिदं तादृशं सुदृढं नैव प्रतिभाति । धर्मसूत्रं विहाय न किमपि गृह्यसूत्रमस्ति, नापि श्रौतसूत्रम् । सर्वथा धर्मसूत्रमिदं स्वतन्त्रम् । कयाऽपि वैदिकशाखया सह अस्य सम्बन्धस्थापनं सर्वथा अनुचितम् । तीवरदेवेन रागिमनामके ताम्रपत्रे धर्मसूत्रस्यास्य विषये किमपि लिखितम् । ताम्रपट्टमिदम् अष्टमशतकस्य भवति ।

धर्मसूत्रेऽस्मिन् बहूनां महत्त्वपूर्णतथ्यानामुल्लेखो दृश्यते । वैदिकग्रन्थादपि अनेनोद्धरणानि संगृहीतानि । स्वधर्मसूत्रे वसिष्ठेन वेदाङ्गानामपि नाम गृहीतम् । अत्र इतिहासपुराणादीनामपि महती चर्चा दृश्यते । व्याकरण-ज्योतिःशास्त्रादीनामपि अद्भुतसमन्वयोऽत्र दृश्यते । मनुस्मृत्या सह धर्मसूत्रस्यास्य धनिष्ठः सम्बन्धोऽपि अस्ति । मनुस्मृतेश्चत्वारिंशत् संख्याकाः श्लोकाः अत्र गद्यरूपेणैव वर्णिताः सन्ति । परन्तु काणेमहोदस्येदमभिमतं यत् वसिष्ठेन मनोरुद्धरणानि नैव गृहीतानि, अपि तु कालान्तरे मनुस्मृति-वसिष्ठधर्मसूत्रयोः संशोधतं जातम् । तदनन्तरमेव तत्र किञ्चित् परिवर्त्तनमभूत् ।

धर्मसूत्रेऽस्मिन् त्रिंशदध्यायाः सन्ति । प्रथमाध्यायादारभ्य चतुर्दशाध्यायं यावत् प्रायश आचारस्य विविधनियमानामुपरि चर्चा दृश्यते । वसिष्ठेनात्र[१७] आचारस्योपरि सर्वाधिकं महत्त्वं प्रदत्तम् । यथा-

"आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः ।"

---

१६. ध.शा.इ.-१, पृ- २१

१७. व.ध.सू. ६/१

"हीनाचार परीतात्मा प्रेत्य चेह च नश्यति ।।"[१८]

वसिष्ठेन स्वकीये धर्मसूत्रे म्लेच्छजातीनां चर्चा विहिता । तत्रावसरं प्राप्यापि म्लेच्छभाषा शिक्षणस्य निषेधः कृतः - "न म्लेच्छभाषां शिक्षेत" इति । एतस्मात् ज्ञायते यत् 'यूनानी' आक्रमणानन्तरं यूनानीनां सम्पर्कः यदा भारतवर्षेऽस्मिन् जातस्तदानीन्तनसमये म्लेच्छजातीयाः जनाः आसन् । अस्मादेव प्रमाणात् धर्मसूत्रस्यास्य समयः ख्री.पू. ३०० संवत्सरस्य समीपवर्त्तिकाले भवितुमर्हति ।

याज्ञवलक्यस्मृतिटीकासु वृद्धवसिष्ठस्य नाम दृश्यते । विशेषतो मिताक्षरायां बृहद्वसिष्ठस्य नामोल्लेखोऽपि दृश्यते । स्मृतिचन्द्रिकायां ज्योतिर्वसिष्ठस्य नाम प्राप्यते । गोविन्दस्वामिनः मतानुसारं वसिष्ठधर्मसूत्रस्य टीकाकारः यज्ञस्वामी आसीत् । उत्कलीय-स्मृतिपण्डितेन कुलमणिमिश्रशर्मणाऽपि वसिष्ठधर्मसूत्रस्य एका टीका विहिता, यस्यार्नाम तत्त्वप्रकाशिका इति ।

विष्णुः

धर्मसूत्रकारेषु विष्णुः सुप्रख्यातः । जीवानन्देन १८७६ तमे ख्रीस्ताब्दे धर्मास्त्रसंग्रहेऽस्य प्रकाशनं विहितम् । डा० जालीमहोदयेन[१९] १९०९ तमे संवत्सरेऽस्य संपादनं विहितम् । वैजयन्तीटीकानुसारं (ख्री. १६२२-२३) धर्मसूत्रमिदं यजुर्वेदीयकठकशाखया सम्बद्धम् । वाचस्पतिना अपि मतमिदं समर्थितम् । वस्तुतः विष्णुधर्मसूत्रविषये एतावत्पर्यन्तं तादृशं किमपि सुदृढं प्रमाणं नोपलभ्यते । एकशतसंख्यकेषु अध्यायेषु वर्णितमिदं धर्मसूत्रं गौतमधर्मसूत्रवत् प्राचीनं न भवति ।

अतीव सरलशैल्या व्याकरणनियमानुकुल्येन चात्र सूत्राणि विष्णुना

---

१८. आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षडङ्गास्त्वखिलाः सयज्ञाः ।
कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्थः अन्धस्य दारा इव दर्शनीया ।।
(व.ध.सू. ६/४)

१९. ध.शा.इ.-१, पृ- २३

लिखितानि । मनुस्मृति- विष्णुधर्मसूत्रयोर्मध्ये प्रायशः षष्ट्युत्तरैकशतस्थलेषु साम्यं दृश्यते । डा० जालीमहोदयानामिदं तावदभिमतं यत् विष्णोः साहाय्येन याज्ञवलक्येन शरीरविज्ञानमधीतम् । इतः प्राक् चरकेन सुश्रुतेन च शरीरविज्ञानं लिखितम् । याज्ञवलक्यस्मृतेरनन्तरमेव विष्णुना धर्मसूत्रमिदं प्रणीतम् । संहिता-वेदाङ्ग-इतिहास-पुराणानामुद्धरणानि धर्मसूत्रेऽस्मिन् प्राप्यन्ते । मिताक्षरायां, अपरार्क-टीकायां, स्मृतिचन्द्रिकायां च बहुवारं विष्णोर्नामोल्लेखो दृश्यते ।

धर्मसूत्रस्यास्य व्याख्याकारः श्रीनन्दपण्डितः वेङ्गल-एसियाटिक-सोसाइटिमाध्यमेनैव श्रीमता एम०एन० दत्तमहोदयेन वैजयिन्तीटीकायाः प्रकाशनं विहितम् । अत्र १०० परिमिताः अध्यायाः सन्ति । प्रथम-द्वितीयाध्याययोः पूर्णरूपेण श्लोकाः निबद्धाः सन्ति । किन्तु अवशिष्टाः अध्यायाः गद्य-पद्योभयत्मिकाः भवन्ति । वैजयन्तीटीकानुसारं ज्ञायते यत् यजुर्वेदीयकठकशाखायाः सूत्रकारोऽयं विष्णुरिति । अस्य सम्बन्धः वसिष्ठधर्मसूत्रेण सह अस्ति । धर्मसूत्रेऽस्मिन् अध्यायान्ते इन्द्रवज्रा-उपजाति-त्रिष्टुप्छन्दसां प्रयोगो दृश्यते । अस्य समयः ख्री.पू. ३००तः १०० मध्ये भवितुमर्हतीति [२०]काणेमहोदयस्याभिमतम् ।

शङ्खलिखितधर्मसूत्रम्

शङ्खलिखितधर्मसूत्रस्याध्ययनं शुक्लायजुवेदीयवाजसनेयीशाखीयाः कुर्वन्ति । कुमारिलेन तन्त्रवार्त्तिकेऽपि धर्मसूत्रस्यास्योद्धरणानि गृहीतानि । महाभारतेऽपि[२१] शङ्खलिखितयोर्नाम प्राप्यते । याज्ञवल्क्यस्मृतौ[२२] पराशरस्मृतौ चास्य धर्मसूत्रस्य चर्चा दृश्यते । गद्य-पद्यमिश्रितमिदं तावत् धर्मसूत्रं सम्प्रति अनुपलब्धं भवति । केबलमुद्धरणरूपेणैव इदं धर्मसूत्रं जीवितमस्ति ।

जीवानन्दस्मृतिसंग्रहे धर्मसूत्रस्यास्य अष्टादशाध्यायाः, शङ्खस्मृतेः

---

२०. ध.शा.इ.–१, पृ– २५, ध.द्रु. पृ– २४

२१. महा. शान्ति. २३

२२. याज्ञ.स्मृ. १/४–५

३३० संख्यकाः श्लोकाः लिखितस्मृतेश्च ९३ संख्यकाः श्लोकाः प्राप्यन्ते । मिताक्षरायामपि अस्य धर्मसूत्रस्य ५० परिमिताः श्लोकाः वर्णिताः दृश्यन्ते । याज्ञवल्क्यस्मृतेः प्रमुखटीकाकारेण विश्वरूपेणापि नवमशतकस्य पूर्वार्द्धे एव शङ्खलिखितधर्मसूत्रस्य प्रशंसा विहिता । पराशरस्मृतौ[२३] चास्य प्रसंसाऽपि दृश्यते यथा–

कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।
द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ।।

अनेनैव श्लोकाधारेण शङ्खलिखितधर्मसूत्रं प्रामाणिकमिति मन्यते । योगीश्वरेणापि स्वस्मृतौ शङ्खः लिखितश्च धर्मशास्त्रकारत्वेन गृहीतः । अस्य धर्मसूत्रस्योपरि भाष्यमपि केनापि कृतमित्यस्मिन् विषये कल्पतरौ विवादरत्नाकरे विवादचिन्तामणौ च चर्चितमस्ति ।

बहुप्राचीनकालादारभ्य पूर्वाचार्यैः धर्मशास्त्रविषये विचारः कृतः । अतः परमेव शङ्खलिखितधर्मसूत्रस्य रचनाऽभूत् । धर्मसूत्रस्यास्य भाषा शुद्धा परिमार्जिता चास्ति । अत्र व्याकरणनियमानां परिपालनमपि जातम् । विषयवस्तुनः विचारानुसारं ज्ञायते यत् धर्मसूत्रस्यास्य कालः आपस्तम्बधर्मसूत्रादनन्तरमेव भवितुमर्हति । याज्ञावक्ल्येन धर्माचार्यरूपेण अनयोर्नाम गृहीतम् । अतस्ततः प्रागेव ग्रन्थस्यास्य रचना जाता । ग्रन्थस्यास्य रचनाकालः ख्री. पू. ३००तः १०० ख्री. पू. मध्ये भवितुमर्हतितीति डा० [२४]काणेमहाभागानां मतम् ।

कुत्रत्यौ शङ्खलिखिताविति न कुत्रापि उल्लेखो दृश्यते । परन्तु वायु[२५]-हरिवंशपुराणयोः[२६] वचनात् ज्ञायते यन्मनुपुत्रस्य सुद्युम्नस्म ज्येष्ठपुत्रः उत्कलः उत्कलखण्डं प्राप्तवान्[२७] । तस्यैव नरपतेः सुद्युम्नस्य राजसभायां शङ्ख-

---

२३. प.स्मृ. १/२४
२४. ध.शा.इ.–१, पृ– २७, ध.द्रु. पृ– २७
२५. वायु.पु. २३/१८–१९
२६. ह.वं. १०/१८–१९
२७. मत्स्य.पु. १२/१७–१८

लिखिताख्यौ द्वावेव भ्रातरौ स्मृतिशास्त्ररचयितारौ आस्ताम् । महाभारतस्य[२८] शान्तिपर्वणि युद्धिष्ठिरोपदेशदानव्याजेन वर्णितमस्ति यत् वाहुदातीरे शङ्खलिखितयोः नित्यफलपुष्प- परिपूर्णौ रमणीयौ द्वावेवाश्रमौ पृथक् पृथक् आस्ताम् । एतौ दौ भ्रातरौ वाहुदातीरे[२९] सर्वदा आह्निकादीनि कर्माणि कृतवन्तौ । इदं वाहुदानदी सम्प्रति उत्कलखण्डस्य गञ्जामण्डले समेषां नेत्रपथगामिनी भवति । अतः शङ्खलिखितौ उत्कलीयौ इति प्रमाणितं भवति । कृत्स्नेऽपि उत्कलप्रान्ते अनयोः ख्यातिरविस्मरणीया वर्त्तते ।

हारीतः

धर्मसूत्रपरम्परायां हारीतस्य नाम प्रमुखधर्मशास्त्रकारेषु सादरेण गृह्यते । धर्मसूत्रस्यास्य प्रामाण्यमपि धर्मसूत्रान्तरवदस्ति । यद्यपि धर्मसूत्रमिदं न सम्पूर्णतया प्राप्यते तथापि अस्य प्राचीनतायाः आभासः धर्मसूत्रा-दस्मात् भवत्येव । कुमारिलेन[३०] गौतमेन सह हारीतस्य गणना कृताः । विश्वरूपादयः भाष्यकाराः अस्य नाम उद्धरन्ति । हारीतधर्मसूत्रे ''कपोल्ल'' ''कफेल'' वेति काश्मीरशब्दः आगच्छति । येन हारीतः काश्मीरवास्तव्य इत्युच्यते । [३१]काणेमतानुसारं अस्य हस्तलिखितमातृका नासिकवास्तव्यवामनशास्त्रीइस्लमपुरकरेण प्राप्ताऽऽसीत् । या सम्प्रत्यपि अप्रकाशितरूपेण वर्त्तते । धर्मद्रुमकारेण अस्य कालः ख्री.पू. ५००-३०० मध्ये स्थापितः ।

---

२८. अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासपुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चासां भ्रातरौ संशितव्रतौ ।।
तयोरावसथवास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतो वाहुदामनुः ।।
(महा.शान्ति. राजधर्म. २३/१८-१९)

२९. त्वं गत्वा वाहुदा शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधिः ।
देवानृषीन् पितृंश्चैव या चाधर्मे मनः वृथाः ।। (महा.शान्ति. २३/३९)

३०. ध.द्रु. पृ- २५

३१. ध.शा.इ.-१, पृ- २५

हिरण्यकेशी

धर्मसूत्रसाहित्याकाशे हिरण्यकेशिधर्मसूत्रस्य स्थानमन्यतममेव। धर्मसूत्रमिदं हिरण्यकेशिकल्पस्य षड्विंशतितमे सप्तविंशतितमे वा प्रश्ने वर्त्तते। आपस्तम्बधर्मसूत्रस्य बहूनि सूत्राणि अत्रावाप्यन्ते। अत्र धर्मसूत्रग्रन्थोऽयं न स्वतन्त्रग्रन्थ इति वक्तुं शक्यते। हिरण्यकेशीयब्राह्मणा अद्यापि रत्नगिरिमण्डले वर्त्तन्ते। महार्णवानुसारं हिरण्यकेशिनः सह्याद्रिपर्वतस्य परशुरामक्षेत्रे कोङ्कणस्य दक्षिणपश्चिमस्यां दिशि तिष्ठन्ति। कोंगूराज्ञः दानपत्रेऽपि हिरण्यकेशीयब्राह्मणानां चर्चा दृश्यते[३२]। अतः धर्मसूत्रकारस्य हिरण्यकेशिनः स्थानं रत्नगिरिसह्याद्रि-परशुरामक्षेत्रयोः दक्षिणपश्चिमस्यां दिशि कोंगूराज्यं वा स्यादित्यनुमीयते। उद्धरणानामाधारेण अस्य समयः ख्री. पू. ४००-२०० मध्ये भवेत्[३३]।

वैखानसः

गौतम-बौधायनयोरनन्तरं वैखानसधर्मसूत्रस्य रचना अभूत्। यत्तु वैखानसधर्मप्रश्नत्वेन परिचितम्। महादेवेन सत्याषाढश्रौतसूत्रस्य वैजयन्तीटीकायां वैखानसश्रौतसूत्रस्य चर्चा विहिता। वैखानसशब्दः [३४]वानप्रस्थाश्रमवाचको भवति। परन्तु [३५]मनु-बौधायन-वसिष्ठादीनां मतानुसारं त एव वैखानसाः, ये वैखानसमतं स्वीकुर्वन्ति। वैखानसधर्मप्रश्नः वैखानसश्रौतसूत्रं चेति द्वे एव कृती प्रसिद्धे भवतः वैखानसनाम्ना। वैखानसस्य कालविषये न कुत्रापि किमपि प्रमाणमवाप्यते।

उशना

धर्मसूत्रकारेषु उशनसो नाम प्राप्यते। याज्ञवल्क्यस्मृतौ धर्मसूत्रकारत्वेन उशनसो नाम विद्यते। महाभारतानुसारं कौटिल्यानुसारं

---

३२. ध.शा.इ.–१, पृ– २०

३३. ध.द्ध. पृ– २१

३४. गौ.ध.सू. ३/२

३५. मनु. ६/२१

च उशना महान् राजनीतिवेत्ताऽऽसीत् । मुद्राराक्षसनाटके औशनसदण्डनीतेः, याज्ञवल्क्यस्मृतेः विश्वरूपकृतटीकायाञ्च उशनसः[३६] चर्चा वर्त्तते । मनुस्मृतिभाष्यकारेण मेधातिथिना उशनसः श्लोकद्वयमुद्धृतम् । टीकाकारेण कुल्लूकेन, याज्ञवल्क्यस्मृतिटिकाकारेण विज्ञानेश्वरेण च उशनसः चर्चा कृता । यद्यपि उशनसः देशविषये किमपि प्रमाणं नैव प्राप्यते तथापि डेकान्महाविद्यालये औशनसधर्मशास्त्रस्याप्रकाशिते द्वे मातृके वर्त्तेते । अस्य कालविषये न किमपि प्रमाणमवाप्यते ।

कौटिल्यः

योगीश्वरयाज्ञवल्क्यमतानुसारम् अर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रस्यैका शाखा भवति । यथोक्तं तेनैव- ''अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः''[३७] इति प्रसङ्गेऽस्मिन् मिताक्षराकारेण विज्ञानेश्वरेण लिखितं यत्- ''धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिदं विवक्षितम्''[३८] इति । राज्ञः कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोश्चर्चा धर्मशास्त्रं करोति, अर्थशास्त्रं तु राज्ञ अर्थव्यवस्थायाः राजनीतेश्च प्रकाशं करोति । अतोऽर्थशास्त्रमपि धर्मशास्त्रत्वेन मन्यते । शौनकेनेदं तावदर्थशास्त्रम् अथर्ववेदस्योपवेदरूपेण प्रतिपादितम् । स्वयमर्थशास्त्रकारेणोक्तं यत्- ''तस्याः पृथिव्याः लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रमिति''[३९] ।

१९०९तमे खीष्टाब्दे डॉ. शामशास्त्रिमहोदयेन कौटिल्यार्थशास्त्रं प्रकाशितम्, पण्डितगणपतिशास्त्रिणापि अस्योपरि 'श्रीमूल'नामकं भाष्यं कृतम् ।

कौटिल्यस्यापरं नाम विष्णुगुप्तः । कामन्दक-दण्डी-वाण-क्षेमेन्द्र-सामदेव-शूद्रकप्रभृतयः स्वस्वग्रन्थेषु विष्णुगुप्तस्य चर्चा कृतवन्तः । अर्थशास्त्रेऽस्मिन् १५० परिमिताः अध्यायाः, १८० संख्याकाः विषयाः, ६००परिमिताश्च श्लोकाः सन्ति । गद्य-पद्यमिश्रितोऽयं ग्रन्थः । गद्यभागं

---

३७. या.स्मृ. २/२१

३८. या.स्मृ. २/२१ मिता.पृ- १४५

३९. कौ.अ.शा. १५/१

विहायात्र ३४० परिमिताः श्लोकाः भवन्ति । प्राचीनभारतस्य राजनीतिक-धार्मिक-सामाजिकार्थिकस्थितिनामुपरि ग्रन्थोऽयं सम्यक्तया स्वप्रभावं पातयति। पञ्चदशाधिकरणैरेव ग्रन्थोऽयं कौटिल्येन विरचितः । कामन्दकः विष्णुगुप्तं स्वकीयगुरुत्वेन स्वीकरोति । दण्डिनाऽपि दशकुमारचरिते 'मौर्यनृपतेः चन्द्रगुप्तस्य सौकर्यार्थं कौटिल्येनार्थशास्त्रमिदं विरचितमिति'' लिखितम् । कादम्बर्यामपि वाणेन कौटिल्यार्थशास्त्रमतिनृशंसत्वेन प्रतिपादितम् । कौटिल्यस्य नाम पुराणेऽपि प्राप्यते ।

जालि-कीथ्-वितरिन्सप्रभृतयो वैदेशिकाः मौर्यमन्त्रिपदेन कौटिल्यं नैव स्वीकुर्वन्ति। यतो हि शास्त्रेऽस्मिन् पाटलिपुत्रस्य चर्चा कुत्रापि नोपलभ्यते । 'स्टाइन्-वितरिन्स' इतीमौ द्वौ वैदेशिकौ प्रतिपादितवन्तौ यत् मेगास्थीन्समहोदयेन 'इण्डिका' नामके पुस्तके कौटिल्यार्थशास्त्रस्य चर्चा नैव विहिता । यतो हि तेषां भारतीयभाषाविषये ज्ञानं नासीत् ।

कौटिल्यार्थशास्त्रेऽस्मिन् केषाञ्चन धर्माचार्याणां नामान्युल्लिखितानि सन्ति । यथा- कात्यायन-किञ्जल्क-कौणदन्त-घोटकमुख-चारायण-पराशर-पिशुन-पिशुनपुत्र-बाहुदन्तीपुत्र-भारद्वाज-व्याधि-विशालाक्षादयः । महाभारतेऽपि केषाञ्चन दण्डनीतिकाराणां नामानि दृश्यन्ते। यत्र मुख्यरूपेण मनु-भारद्वाजविशालाक्ष-बृहस्पति-इन्द्रप्रभृतयः सन्ति । अनेन वेद-वेदाङ्गेतिहास-पुराण-धर्मशास्त्राणां चर्चा स्वग्रन्थे विहिता । ग्रन्थेऽस्मिन् बौद्धभिक्षुणां चर्चाऽपि कौटिल्येन[४०] कृता । महाभाष्यात्[४१] ज्ञायते यत् चन्द्रगुप्तमौर्येण धनलोभेन मूर्त्तीनां प्रतिष्ठा कृता । अत एतस्मादेव ग्रन्थस्यास्य प्राचीनता परिस्फुटा भवति ।

मनु-याज्ञवल्क्यादीनामपेक्षया पुरातनमिदं तावदर्थशास्त्रम् । अतो याज्ञवल्क्येन अर्थशास्त्रादेवोद्धरणानि संगृहीतानि । याज्ञवल्क्य-कौटिल्ययोर्मध्ये भाषायां साम्यं दृश्यते । धर्मस्थानीयप्रकरणाधारेणैव अर्थशास्त्रस्यास्य समयः ख्री.पू. २०० तः न्यूनतमे संवत्सरे भवितुं नार्हति । ख्री.पू. ३०० तः ऊर्ध्वमपि

---

४०. कौ.अ.शा. ३/२०

४१. महा.भा. ५/३/९९

अर्थशास्त्रस्यास्य रचनाकालो भवितुं नैव शक्नोतीति काणेमहोदयस्याभिमतम्[४२] । एतावत्पर्यन्तं कौटलीयस्य व्याख्याद्वयं प्राप्यते । भट्टस्वामिकृतप्रतिपदपञ्चिका, माधवयज्वाकृतनयचन्द्रिका चेति । एतद्व्याख्याद्वयमसम्पूर्णमेव ।

४२. ध.शा.इ. प्रथम. पृ- ३२

तृतीयोऽध्यायः

स्मृतिसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च

प्राचीनकाले सर्वे ग्रन्थाः प्रायशः सूत्रबद्धा आसन् । विस्तृतं विषयं संक्षेपेण प्रतिपादयितुं सूत्रमेव प्रकृष्टं माध्यममासीत् । परन्तु परवर्त्तिकाले सूत्रग्रन्थानां पठनेऽनादरो जातः । फलस्वरूपं छन्दोबद्धस्मृतिग्रन्थानां प्रादुर्भावो जातः । मन्वादिभिः बहुभिः धर्मशास्त्रकारैः बहवो हि स्मृतिग्रन्थाः विनिर्मिताः ।

सूत्र-स्मृति-भाष्य-निबन्धात्मकेस्मिन् धर्मशास्त्रे स्मृतिसाहित्यं सर्वथा प्रामाण्यं भजते । स्मृतिग्रन्थाः छन्दोबद्धाः भवन्ति । सूत्रापेक्षया स्मृतिग्रन्था अर्वाचीना इति ऐतिहासिकाः वदन्ति । स्मृतिकारेषु भगवान् मनुः प्रप्रथमः । तेन अत्रि-उतथ्यपुत्र-भृगु-वसिष्ठ-वैखानस-शौनकादीनां षण्णामेव स्मृतिकाराणां नामोट्टङ्कितम् । बौधायनेन सप्त धर्मशास्त्रकाराणां नाम संगृहीतम् । यथा – औपजंधनिः, कात्यः, काश्यपः, गौतमः, प्रजापतिः, मौद्गलः, हारीतश्चेति । वसिष्ठेनापि गौतम-प्रजापति-मनु-यम-हारीतादिपञ्चानां स्मृतिकाराणां संग्रहो विहितः । आपस्तम्बोऽपि एक-कुणिक-पुष्करादीनां नामानि गृह्णाति । योगीश्वरेणापि[1] विंशतिधर्मशास्त्रप्रयोजकानां नामानि स्वग्रन्थे सादरमुट्टङ्कितानि ''मन्वत्रिविष्णुहारीत'' इत्यादि । पराशरेणापि एकोनविंशतिसंख्यकानां स्मृतिकाराणां नामान्युद्धृतानि । एतत्सूच्यनुसारं ज्ञायते यत् योगीश्वरकृतस्मृतिकारसूच्यपेक्षया पराशरकृतसूचेरन्तरमस्तीति । चतुर्विंशतिमतसंग्रहनामके ग्रन्थे चतुर्विंशतिधर्मशास्त्रकाराणां नामोल्लेखोऽस्ति । पैठीनसिमतानुसारं षट्त्रिंशत्स्मृतयः सन्ति ।

---

१. याज्ञ.स्मृ. १/४–५

अपरार्कानुसारं भविष्यपुराणे षड्विंशस्मृतीनां नामोल्लेखोऽस्ति । वृद्धगौतमस्मृतौ सप्तपञ्चाशत्संख्याकानां स्मृतिकाराणां नामानि प्राप्यन्ते । मित्रमिश्रकृतवीरमित्रोदयोद्धृतप्रयोगपारिजातवचनानुसारम् अष्टादशमुख्य-स्मृतिकाराः, अष्टादश उपस्मृतिकाराः, एकविंशति अन्यस्मृतिकाराश्च सन्तीति ज्ञायते । यथा अष्टादश मुख्यस्मृतिकाराः - मनुः, बृहस्पतिः, दक्षः, गौतमः, यमः, अङ्गिराः, योगीश्वरः, प्रचेता, शातातपः, पराशरः, संवर्त्तः, उशना, शङ्खः, लिखितः, अत्रिः, विष्णुः आपस्तम्बः, हारीतश्चेति । तथैवापि नारदादिगोभिलान्ताः उपस्मृतिकाराः, वसिष्ठादिवैजवापप्रभृतयः अपरे स्मृतिकर्त्तारश्च भवन्ति । कमलाकर-नीलकण्ठयोर्मतानुसारं तु स्मृतिकाराणां संख्या एकशतम् । प्रतापरुद्रदेवकृतसरस्वतीविलासेऽपि उपस्मृतिकाराणां नामानि उद्धृतानि सन्ति । यथा - जाबालि-नाचिकेत-स्कन्दलौगाक्षि-काश्यप-व्यास-सनत्कुमार-शान्तनु-जनक-व्याघ्र-कात्यायन-जातुकर्णि कपिञ्जल-बौधायन-कणाद-विश्वामित्र-पैठीनसि-भृगु-गोभिलप्रणीता उपस्मृतयः ।

एतेषां मन्वादिप्रणीतानां स्मृतीनां जाबाल्यादिप्रणीतोपस्मृतीनां च सर्वासामेव वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, न कस्यापि अप्रामाण्यमिति कृत्वा महनीयगौरवावहेयं भारतीयशास्त्रपरम्परा । एतेषु पूर्वोक्तेषु स्मृत्युपस्मृतिकर्त्तृषु मनोरेव प्राथम्यं प्राधान्यञ्च स्वीक्रियते । यतो हि ऐतिहासिकानां समीक्षायां मनुः प्रप्रथमधर्मशास्त्रकारो भवति । परमात्मन एव संसारस्थितये सर्वज्ञैश्वर्यादिसम्पन्नमनुरूपेण प्रादुर्भूतत्वात् । तदभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वाद् यथा–

एवमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ।। इति ।।[२]

प्रमुखस्मृतिकाराणां परिचयः

स्मृतिसूत्रग्रन्थानां कालनिर्णयप्रसङ्गे मैक्समूलर महोदयानां मतं भवति यत् सूत्रग्रन्थानामनन्तरमनुष्टुप्छन्दोबद्धग्रन्थानां रचनाऽभूत् । परन्तु

२. मनु. १२/१२३

काणेमहोदयानां मतेन सूत्रग्रन्थानामपेक्षया श्लोकबद्धाःमनुस्मृत्यादयो ग्रन्थाः प्राचीनतमाः । स्मृतिकारेषु मनुः सूत्रकारेषु गौतमश्च सर्वप्राचीनौ, [3]पण्डितकुलमणिमिश्रमहोदयेन मनुस्मृतेः प्राचीनतानामके प्रबन्धे स्मृतीनां प्राचीनता स्पष्टीकृता । योगीश्वरेणापि[4] स्वस्मृतौ श्लोकापेक्षया सूत्राणामर्वाचीनत्वं प्रतिपादितम् । यथा- "श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्" इति, तर्हि एतेन स्पष्टं यत् स्मृतिग्रन्थानामपेक्षया सूत्रबद्धाः ग्रन्था अर्वाचीनाः । प्रमुखस्मृतिकारेषु च मनु-याज्ञवल्क्य-पराशरादयः प्रधानभूताः ।

मनुः

स्मृतिकारेषु मनोः प्राथम्यं वर्त्तते । मनुस्मृतिस्तस्यैव साधनस्य चरमपराकाष्ठा । वर्णाश्रमधर्मप्रतिपादकतयाऽस्माकं भारतीयानां धर्मप्राणानां प्रामाण्ये मनुस्मृतिनामको ग्रन्थः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । यतो हि मानवेऽस्मिन् धर्मशास्त्रे, वर्णधर्म-आश्रमधर्म-वर्णाश्रमधर्म-गुणधर्म-निमित्तधर्म-साधारणधर्मश्चेति सर्वविधोऽपि धर्मो भगवता मनुना[5] प्रतिपादितः । यथा-

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ।।

वेदस्यानेकशाखाभिरनेकवर्त्मतया ततो नैव सर्वेषां जनानां यथावद् ज्ञानं सुशकमिति वेदविद्भिः वेदानुगततत्तदर्थाभिधायकस्मृतय उपनिबद्धाः । स्मृतयो धर्मशास्त्रम्, तासामपि धर्ममूलत्वम् इति मनुना अभिभाषितत्वाच्च । पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजनपरिग्रहात् श्रुत्युपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् । तथा च छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते- [6]"मनुर्वै यत्किञ्चिदवदत्तद्भेषजं भेषजतायाः" इति । विभिन्नेषु निबन्धग्रन्थेषु मनुवचनानि, बृहन्मनुवचनानि, वृद्धमनुवचनानि च बहुशः समुपलभ्यन्ते ।

---

३. श्रीदेवयानः १९७६-७७, पृ-४६
४. याज्ञ.स्मृ. ३/१८९
५. मनु. १/१०७
६. मनु. मन्वर्थ. १/१, पृ- २ (तै.सं. २/२/१०२)

एतानि वचनानि तु सर्वदा भिन्नानि एव, यतो हि भिन्नरूपेण एतेषां पुरुषविशेषाणां नामानि प्राप्यन्ते ।

मनुस्मृतौ द्वादशाध्यायाः २६९४ परिमिताः श्लोकाश्च वर्त्तन्ते । अस्याः भाषा सरला सुगमा च । शैली च धाराप्रवाहानुसारेण वर्त्तते । अत्र व्याकरणदृष्ट्या ये नियमाः सन्ति ते पाणिनिसम्मताः । अस्याः स्मृतेरपि सिद्धान्ताः गौतम-बौधायन-आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु दृश्यन्ते । मनुस्मृतेः बहवः श्लोकाः वसिष्ठधर्मसूत्रेषु विष्णुस्मृतौ च समुपलभ्यन्ते । भाषायां सिद्धान्ते च मनु-कौटिल्ययोर्मध्ये बहुत्र साम्यमस्ति । अस्यां स्मृतौ अत्रि-उतथ्यपुत्र-भृगु-शौनक-वसिष्ठ-वैखानसादीनां धर्मशास्त्रकाराणां नामानि दृश्यन्ते । तत्र मनुनाऽपि केचित् 'अपरे', 'अन्ये', 'एके' इत्येवंप्रकारेण धर्मशास्त्रकाराणां नामानि तेषां मतानि चोट्टङ्कितानि ।

मनुस्मृतेः नवटीकाः सन्ति । यथा - (१) मेधातिथेः मनुभाष्यम्, (२) गोविन्दराजस्य मनुटीका, (३) कुल्लूकस्य मन्वर्थमुक्तावली, (४) सर्वज्ञनारायणस्य मन्वर्थनिबन्धः, (५) राघवानन्दसरस्वत्याः मन्वर्थचन्द्रिका, (६) नन्दनस्य मनुव्याख्यानम्, (७) रामचन्द्रस्य मनुभावार्थचन्द्रिका, (८) मणिरामस्य मन्वर्थबोधिनी (९) भारुचेः भारुचिटीका चेति । एषु भाष्यकारेषु मेधातिथिः प्राचीनतमः ।

मनुस्मृतिः धर्मशास्त्रग्रन्थेषु यथा सर्वमान्या तथैव सर्वप्राचीना । योगीश्वरेण धर्मशास्त्रकाराणां नामानि व्याहरता मनुः सर्वप्रथमं प्रदर्शितः । एतद्भिन्नमपि अत्रिस्मृतौ अत्रिसंहितायाम् अङ्गिरःस्मृतौ मनुस्मृतौ आपस्तम्बधर्मसूत्रे बृहस्पतिस्मृतौ पराशरस्मृतौ च मनोर्नाम दृश्यते । शङ्खलिखितयोश्च स्मृतिधर्मशास्त्राणि । तेषां प्रणेतारः मनु-याज्ञवल्क्य-विष्ण्वादयः । एतेषु स्मृतिग्रन्थेषु मनोः साक्षात् कीर्त्तितत्वात् मनुस्मृतेः प्राचीनता प्रमाणिता ।

गौतमधर्मसूत्रे[७] ''त्रीणि प्रथमान्यनिर्द्देश्यानि मनुः'' इति मनोः नामदर्शनात् सत्यपि पाठान्तरे अस्यैव पाठस्य हरदत्तेन अनुसृतत्वात् पुनश्च

७. गौ.ध.सू. ३/३/७

''चत्वारश्चतुर्णां पारगा वेदानां प्रागुत्तमास्त्रयः आश्रमिणः पृथग्धर्मविदस्त्रय एतान् दशावरात् परिषदित्याचक्षते''[८] इति वचनेन गौतमस्य चातुर्विद्यवादित्वात् त्रैविद्यवादिनो मनोरपेक्षया अर्वाचीनतैव ।

बौधायनोऽपि[९] याज्ञवल्क्येन न दर्शितः, तेन च ''वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं तर्पयामीति'' सूत्रे याज्ञवल्क्यो दर्शित इति, तथा चातुर्विद्यवादित्वेन च मनोरपेक्षया अर्वाचीन एव । एतेन धर्मसूत्राणि श्लोकस्मृत्यपेक्षया प्राचीनानि इति वैदेशिकानां तदनुसारिणामाधुनिकानां च मतं निरस्तम् । ''श्लोकः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्'' इति योगीश्वरवचने श्लोकशब्दानन्तरं क्रमसन्निविष्टः सूत्रशब्दः श्लोकापेक्षया सूत्राणामर्वाचीनतां स्पष्टमभिधत्ते । अन्येऽपि स्मृतिकाराः नारद-शौनक-छागलेयादयो मुनयो मनोरर्वाचीनता एव सामान्यतः याज्ञवल्क्येन अदर्शितत्वात् ।

वाल्मीकीयं [१०]रामायणमपि किस्किन्ध्याकाण्डे मनुवचनमुद्धृत्य आत्मानमर्वाचीनं साधयति । सर्वोपरि ''यद् वै किञ्च मनुरवदत्तद् भेषजम्'' इति [११]तैत्तिरीयश्रुतिर्मनोगौरवं वर्द्धयतीति सकलधर्मशास्त्रापेक्षया मनुस्मृतेः प्राचीनता प्रमाणितैव । यद्यपि उपलब्धमनुस्मृतौ अत्रि-गौतम-यम-वसिष्ठानां नामानि दृश्यन्ते, तथापि तानि मनुस्मृतेः प्राचीनतां नैव व्याहन्तुमीशते, यतस्तादृशनामवन्ति पद्यानि कथञ्चित् मनुस्मृतौ प्रक्षिप्तानि । यथा ''शूद्रावेदी पतत्यत्रेः''[१२] इति । वसिष्ठविहितं पद्यमिति एतेषां वृहिष्कारे कृतेऽपि ग्रन्थस्य पौवापर्यं सङ्गतिच्छेदाभावात् । श्लोकयोः मनुप्रोक्तौ यमदक्षौ तु न स्मृतिकारयमदक्षौ इति समाधेयम् । अन्यथा परस्परमुदाहरतां धर्मशास्त्राणां पौर्वापर्यपरिज्ञानमनाकलीयं स्यादिति । अस्यानुमानिकसमयः ख्री.पू. ३००-१०० भवति ।

---

८. गौ.ध.सू. ३/१०/४७

९. बौ.ध.सू. २/९/१४

१०. रामा.किष्कि. १८/३०-३१

११. तै.श्रु. २/२/१०/२

१२. मनु. ३/१६

याज्ञवल्क्यः

स्मृतिकारेषु योगीश्वरयाज्ञवल्क्यः यथा सुव्यवस्थितस्तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि सुव्यवस्थिता वर्त्तते । ग्रन्थोऽयं यथा धर्मशास्त्रविषय-गुम्फितस्तथैव सामाजिकदृष्टिकोणानुसारं समादृतोऽप्यस्ति । अस्यां स्मृतौ आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्तभेदेन त्रय अध्यायाः सन्ति । समेषां विषयाणां साङ्गोपाङ्गविवेचनमत्र योगीश्वरेण १०१२ परिमितैः श्लोकैः विहितम् । सम्पूर्णयाज्ञवल्क्यस्मृतिः अनुष्टुप्छन्दसा निबद्धाऽस्ति । अस्याः शैली सरसा धाराप्रवाहा चास्ति । पाणिनिनियमानां परिपालनमत्र प्रायशः सर्वेषु स्थलेषु अभूत् । अत्रादौ आचाराध्याये ब्रह्मचर्यप्रकरणादारभ्य राजधर्मान्तानि त्रयोदशप्रकरणानि, द्वितीये व्यवहाराध्याये च साधारणव्यवहार-मातृकाप्रकरणादारभ्य प्रकीर्णकान्तानि पञ्चविंशतिप्रकरणानि, अन्तिमे प्रायश्चित्ताध्याये च अशौचप्रकरणादारभ्य कृच्छ्रादिलक्षणान्तानि चतुर्दशप्रकरणानि सन्ति ।

वैदिकसाहित्ये याज्ञवल्क्यस्य नाम प्रसिद्धमस्ति । शुक्लयजुर्वेदस्यायं प्रणेता इति प्रसिद्धिः । बृहदाररण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यस्य आख्यायिका प्राप्यते[१३] । वैशाम्पायनऋषिरस्य गुरुः । गुरोरवमाननाकारणात् प्राप्तं वेदं दातुं गुरुः आदिष्टवान् । ततः परं सूर्योपासनया शुक्लयजुर्वेदस्य ज्ञानमवाप्तवान् । तैर्याज्ञवल्क्यो वाजसनीसंज्ञाः शाखा अकरोत् ।

याज्ञावल्क्यस्मृतेरुपरि सप्तभाष्यकारैः भाष्यं विहितम् । यथा- विश्वरूपस्य बालक्रीड़ा, विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरा, शूलपाणेः दीपकलिका, अपरार्कस्य अपरार्कयाज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धः, नन्दपण्डितस्य मिताक्षरोपरि प्रमीताक्षरा प्रतीताक्षरा वा, मिताक्षरोपरि सुबोधिनीनाम्नी टीका विश्वेश्वरभट्टेन प्रणीता, मित्रमिश्रस्य वीरमित्रोदयः, बालम्भट्टस्य बालम्भट्टी चेति । एषु भाष्यकारेषु विश्वरूपः (८००-८२५) सर्वप्राचीनतमो भवति । परन्तु सत्स्वपि बहुषु भाष्येषु विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षरा सर्वोपरिवर्त्तते, विदुषामग्रेसरेण विज्ञानेश्वरेण राज्ञो विक्रमादित्याश्रयेणैव मिताक्षराख्या याज्ञावल्क्यस्मृतिव्याख्या निरमायि ।

---

१३. ध.द्व. पृ- ४०

यद्यपि याज्ञवल्क्यस्थितिकालः पुरुषायुषेण मतिमदग्रेसरेणापि निश्चयितुमशक्यस्तथापि श्रीमद्भागवतद्वादशस्कन्धे[१४]–

ते परम्परया प्राप्तस्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।
चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ।।

अतो द्वापरान्ते वेदभाष्यसिद्धेः शंतनुकालसमकालं व्यासावतारप्रसिद्धेश्च । अतो द्वापरस्यान्तिमकाले कलियुगारम्भात्पूर्वं व्यासावतारः । स च तदानीमेव ऋगादिसंहिताश्चतस्रो विभज्य एकैकस्मै शिष्याय एकैकां संहितां ददौ । तत्र च यजुर्वेदसंहितां वैशम्पायनायाददात् । तस्यैवान्तेवासी याज्ञवल्क्यो बभूवेति निश्चीयते ।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्याये योगीश्वरेण स्मृतिकाराणां नामप्रदर्शनावसरे बौधायनस्य नामाप्रदर्शितत्वात्, बौधायनेन च वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं तर्पयामि ''इति सूत्रे याज्ञवल्क्यो दर्शित इति बौधायनापेक्षया याज्ञवल्क्यः प्राचीनः । चातुर्विद्यवादित्वेन च मनोरपेक्षया अर्वाचीन एव । काणेमहाभागेन[१५] तु याज्ञवल्क्यस्य समयः ख्री.पू. १००-३०० मध्ये भवेदिति लिखितम् । अयं याज्ञवल्क्यः[१६] मिथिलावास्तव्य इति स्वकृतग्रन्थश्लोकात् ज्ञायते– मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् ।
यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मान्निबोधत ।। इति ।।

पराशरः

पराशरः स्मृतिकारेषु अन्यतमः । योगीश्वरयाज्ञवल्केन पराशरः स्मृतिकारत्वेन गृहीतः । कलौ युगे स्मृतेरस्याः प्राधान्यं वर्त्तते । यथा-

कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।
द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ।।[१७]

---

१४. श्री.भा. १२/४६
१५. ध.शा.इ. १/५३
१६. याज्ञ.स्मृ. १/२
१७. प.स्मृ. १/१३

अस्यां स्मृतौ द्वादशाध्यायाः ५९३ परिमिताः श्लोकाश्च सन्ति । अत्र प्रथमाध्याये धर्माचारादीनां वर्णनम्, द्वितीयेऽध्याये गृहस्थधर्मविचारः, तृतीयाध्याये आशौचव्यवस्था, चतुर्थाध्याये विविधप्रायश्चित्तम्, पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्त-श्रौताग्निहोत्रयोः वर्णनम्, षष्ठाध्याये प्राणिहत्याप्रायश्चित्त-ब्राह्मणमहत्त्वयोर्वर्णनम्, अष्टमाध्याये धर्माचरण-निन्द्यब्राह्मण-गोरक्षणानां विचारः, नवमाध्याये गोसेवागोवधप्रायश्चित्तविचारः, दशमाध्यायेऽगम्य-गमनप्रायश्चित्तम्, एकादशेऽभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम्, द्वादशाध्याये सामान्य-प्रायश्चित्तविचारश्च दृश्यते ।

अस्यां स्मृतौ धर्मशास्त्रकाराणां नामान्यपि प्राप्यन्ते । यथा- वसिष्ठ-काश्यप-गार्गेय-गौतम-मनु-उशना-अत्रि-विष्णु-संवर्त-दक्ष-अङ्गिरः-शातातप-हारीत-याज्ञवल्क्य-कात्यायन-प्रचेता-आपस्तम्ब-शङ्ख-लिखितादीनामूनविंशसंख्यकानां स्मृतिकाराणां नामानि तत्र परिगणितानि सन्ति । विश्वरूप-विज्ञानेश्वर-अपरार्क-हेमाद्रिप्रभृतिभिः स्मृति-निबन्धृभिः पराशरस्मृतेः श्लोकाः स्वस्वकृतिषु उद्धृताः । अतो निःसन्देहेन कथयितुं शक्यते यदीयं पराशरस्मृतिः नवमशताब्देः पूर्वमेव रचिता भवेत् । अस्याः स्मृतेः रचना याज्ञवल्क्यस्मृतेरनन्तरमेव जातेति मन्यते । काणेमहोदयेन[१८] स्मृतेरस्याः कालः प्रथमशताब्दितः पञ्चमशताब्द्यवधि प्रतिपादितः । पाणिनिना पराशरस्य नाम गृहीतम् । निरुक्तग्रन्थे अपि पराशरस्य चर्च्चा प्राप्यते । [१९]गरुड़पुराणे ३९ संख्यकाः श्लोकाः पूर्णरूपेण समुपलभ्यन्ते । कौटिल्येन स्वकीयेऽर्थशास्त्रे पराशरस्य नामोल्लेखः कृतः । उपलब्धयाज्ञवल्क्यस्मृतौ यद्यपि पराशरस्य नाम प्राप्यते तथापि तदपेक्षया योगीश्वरः न अर्वाचीनः । यतो हि रचनादृष्टिकोणानुसारं विज्ञायते यदस्याः स्मृतेः रचना याज्ञवल्क्य-स्मृतेरनन्तरमेव जातेति ।

पराशरस्मृतिं विहाय पराशरसंहिताऽपि वर्त्तते । अत्र द्वादशाध्यायाः सन्ति । बृहत्पराशरस्मृतिरपि भिन्ना भवति । अत्रापि द्वादशाध्यायाः सन्ति ।

---

१८. ध.शा.इ.–१, पृ– ५५

१९. ग.पु. अध्यायः– १०७

वर्णाश्रमधर्मादारभ्य योगाभ्यासवर्णनं यावदत्र विषयाः विवेचिताः वर्त्तन्ते । विभिन्नानामाश्रमाणामाचारप्रायश्चित्तानां च सम्यक् वर्णनमत्रैव जातम् । इयं स्मृतिः पराशरस्मृत्यपेक्षया बृहद् भवति ।

अस्याः स्मृतेः द्वे टीके वर्त्तेते । यथा माधवाचार्यस्य पराशरमाधवीय-टीका, नन्दपण्डितस्य विद्वन्मनोहरा चेति । आसु पराशरमाधवीयटीका प्रमुखा भवति ।

नारदः

याज्ञवल्क्यस्मृतौ पराशरस्मृतौ च नारदस्मृतेः नामोल्लेखो नास्ति । परन्तु विश्वरूपोद्धृतेषु दशसु धर्मशास्त्रकारेषु नारदस्य नाम दृश्यते । नारदस्मृतेः त्रिषु अध्यायेषु न्यायसम्बन्धिनो विधयः चर्चिताः सन्ति । क्रमशो यदा धर्मस्य ह्रासः विद्वद्भिः परिलक्षितस्तदा व्यवहारस्य प्रतिष्ठा जाता । यथा नारदस्मृतौ[२०]–

"नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रकल्पितः" इति ।

अत्र क्रमानुसारमष्टादशविवादपदानां विचारो दृश्यते । अत्र १०२८ परिमिताः श्लोकाः सन्ति ।

नारदस्मृतेरेकः श्लोकः जीमूतवाहनकृतव्यवहारमातृकायां माधवाचार्यस्य पराशरमाधवीये च उद्धृतो वर्त्तते । अस्य श्लोकस्यार्द्धभागोऽपि विक्रमोर्वशीये प्राप्यते । एतस्मात् महाकविकालिदासात्पूर्ववर्त्ययं नारद इति प्रतिपादायितुं शक्यते । नारदस्मृतौ "दीनार" नामकशब्दस्य श्रवणात् प्रथमशताब्देरनन्तरमेवास्याः स्मृतेः रचना अभूदिति कथयितुं शक्यते । मनुयाज्ञवल्क्यस्मृत्योराधारेण नारदस्मृतेः रचना जातेति अनुमीयते । अत्र मनुस्मृतेः बहवः श्लोकाः प्राप्यन्ते । याज्ञवल्क्येन स्मृतिकारेषु नारदस्य नामोल्लेखो नैव विहितः । अत अनुमीयते यत् याज्ञवल्क्यस्मृतेरनन्तरमेव नारदस्मृतेः रचना संजाता । क्वचित् क्वचिदपि महाभारत-नारदस्मृत्योः श्लोकेषु साम्यं परिलक्ष्यते । अत

---

२०. ना.स्मृ. १/२

उपर्युक्तविवेचनानुसारं स्पष्टं भवति यत् ख्री. १००तः ३००ख्री. मध्ये नारदस्मृतेः रचनाकाल" इति ।

नारदस्य जन्मस्थानविषये सुदृढं किमपि प्रमाणं नैवावाप्यते । केचन मध्यप्रदेशीयः नेपालवास्तव्यश्चायं नारद इति कथयन्ति । परन्तु एतावत्पर्यन्तं विषयेऽस्मिन् कोऽपि निर्णयः न जातः । डा. भण्डारकरेण नारदस्य नाम "पिशुन" इत्युक्तम् । कौटिल्येन स्वकीयेऽर्थशास्त्रे मतमिदं समर्थितम् । पुराणेषु च नारदस्य परिचयः कलहकारीरूपेण वर्त्तते । परन्तु स्मृतीनां निर्णयावसरे तर्कोऽयं समीचीनः सुदृढश्च न भवति । भट्टोजीदीक्षितेन रघुनन्दनेन च स्वकीये ग्रन्थे ज्योतिर्नारद-बृहन्नारदयोश्चर्चा विहिता । निर्णयसिन्धौ तु लघुनारदस्य नामोल्लेखो दृश्यते । विश्वरूप-मेधातिथि-विज्ञानेश्वर-स्मृतिचन्द्रिका-हेमाद्रि-माधवाचार्यादिभिः नारदस्मृतेरुल्लेखो विहितः ।

कात्यायनः

प्राचीनभारतीयव्यवहारविधौ नारद-बृहस्पति-कात्यायनादित्रिरत्नानां प्राधान्यं दृश्यते । मनुस्मृतेः सुप्रसिद्धटीकाकारः मेधातिथिरपि व्यवहारविचारदशायां कात्यायनं स्मरति । कात्यायनस्य यानि कानि चोद्धरणानि प्राप्यन्ते । तदनुसारं कात्यायनः बृहस्पति-नारदयोः मतानुयायी भवतीति ज्ञायते । बहुषु स्मृतिनिबन्धग्रन्थेषु कात्यायनस्य नाम प्राप्यते । क्वचित् क्वचिदपि भृगोः नाम विलिख्य कात्यायनेने श्लोकः लिखितः । कात्यायनोद्धृतानि यानि भृगुमतानि तानि क्वचिदुपलभ्यन्ते क्वचिच्च नोपलभ्यन्ते । मनोः नामानुसारं कात्यायनेन स्वग्रन्थे यानि उद्धरणानि गृहीतानि तान्यपि सम्प्रति मनुस्मृतौ अनुपलब्धानि भवन्ति ।

कात्यायनस्य व्यवहारसम्बन्धिकृतिरद्यापि नोपलभ्यते । कात्यायनेन स्त्रीधनस्य चर्चा सर्वत्र कृता । अध्यग्निक-अध्यवाहनिक-प्रीतिदत्त-अन्वाधेयसौदायिकादीनां स्त्रीधनानां चर्चा सर्वादौ विहिता । मनु-बृहस्पतिस्मृत्योः केचन श्लोकाः कात्यायनस्मृतौ अक्षरसः प्राप्यन्ते ।

---

२१. ध.शा.इ.-१, पृ- ५६

"वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः" इत्ययं श्लोकः[22]याज्ञवल्क्यस्मृतौ कात्यायनस्मृतौ च प्राप्यते ।

कात्यायननानुसारं उग्रवादविवादानन्तरं यो निर्णयः प्रदीयते स "पश्चात्कार" इति कथ्यते । यदा प्रतिवादी स्वकीयमपराधं स्वीकरोति तदानीं यः निर्णयो दीयते तज्जयपत्रमिति कथ्यते । मनुयाज्ञवल्क्ययो-रनन्तरमेव स्मृतिशास्त्रकारस्य कात्यायनस्य स्थानम् । विषयवस्तुनः विवेचनात् प्रतिपादनशैल्या च ज्ञायते यदयं कात्यायनः बृहस्पतिनारदयोः समकालिन इति गण्यते । तृतीयशताब्दी चतुर्थशताब्दी वा कात्यायनस्य समयो भवितुमर्हति । परन्तु डॉ. काणेमतानुसारं[23] कात्यायनस्य समयः चतुर्थ-षष्ठशतकयोर्मध्यभागे भवति । जीवानन्दसग्रहे एका कात्यायनस्मृतिः संगृहीता प्रकाशिता च वर्त्तते । ५०० परिमितैः श्लोकैः अनुष्टुप् - इन्द्रवज्रादिच्छन्दोबद्धैः कर्मप्रदीपनाम्ना ग्रन्थोऽयं प्रसिद्धोऽस्ति । अस्य कर्मप्रदीपाख्यस्य व्यवहारशास्त्रस्य रचयिता कात्यायनो भवति नान्यः । केचन कात्यायनस्येयं कृतिरथवा अपरस्य कस्यापीति सन्देहं कुर्वन्ति । विज्ञानेश्वर - अपरार्कौ कात्यायनस्य बहून् श्लोकान् उद्धृतवन्तौ । अत एकादशशतकात्प्रागेव ग्रन्थस्यास्य प्रामाणिकतां विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति । सम्भवतः ग्रन्थोऽयं कात्यायनस्येति केचन प्रतिपादयन्ति । ग्रन्थोऽयं बृहदाकारो भवेत् । यस्य केचनांशाः विलुप्ताः सन्ति ।

बृहस्पतिः

स्मृतिशास्त्रप्रयोजकेषु बृहस्पतेर्नाम अन्यतममस्ति । अयं स्मृतिकारत्वेन सूत्रकारत्वेन च सर्वत्र सुधिजनविदितोऽस्ति । परन्तु सम्प्रति बृहस्पतिस्मृतेः काऽपि सत्ता नैव दृश्यते । बहुषु प्राचीनतमग्रन्थेषु बृहस्पतेर्नामोल्लेखो दृश्यते । डा० जालिमहोदयेन स्वकीयपरिश्रमबलेन विभिन्नेभ्यः ग्रन्थेभ्यः प्रमाणवचनानि संगृह्य प्रायशः ७११ परिमिताः श्लोकाः एकत्रीकृताः । परन्तु मनसुखरायमोरप्रकाशिते स्मृतिसन्दर्भे केबलमात्रं

२२. याज्ञ.स्मृ. २/१८३

२३. ध.शा.इ.-१, पृ- ५९

८१ संख्यकाः श्लोकाः सन्ति। यत्र केबलमात्रं सुवर्णपृथ्वीदानयोः फलं वर्णितमस्ति। योगीश्वरयाज्ञवल्क्येन स्वकीये स्मृतिग्रन्थे धर्मशास्त्रकाराणां नामगणनाप्रसङ्गे बृहस्पतेरपि नामोल्लेखो विहितः। अयं बृहस्पतिः व्यवहारविज्ञाने निपुणः आसीत्। विषयवस्तुनः परिशीलनेन अनुमीयते यत् बृहस्पतिः मनुमतावलम्बी भवतीति। यतो हि मनुस्मृतेः बहून् श्लोकान् स्वग्रन्थे बृहस्पतिरुद्धरति।

अस्य कालनिर्द्धारणे इदमेव काठिन्यं भवति यत् किं देवगुरुः बृहस्पतिः स्मृतेरस्याः रचयिता अत मनु-याज्ञवल्क्य-नारदादीनां स्मृतिकाराणां परवर्त्ती अपरः कश्चिदयं बृहस्पतिरिति। महाभारते बृहस्पतेः नाम बहुवारमागच्छति। क्वचिद् अर्थशास्त्रकारत्वेन, क्वचिद् धर्मसूत्रकारत्वेन, क्वचित् स्मृतिकारत्वेन, क्वचिच्च देवगुरुत्वेन। परन्तु बहुरूपधारी कश्चन एक एव बृहस्पतिरयं न भवति। स्मृतेरस्याः समयनिर्धारणं स्मृतिशास्त्रकारैः इतिहासकारैश्च मनु-नारदयोरनन्तरमेव कृतम्। मनोरपेक्षयाऽनेन अधिकं किञ्चित् लिखितमिति ज्ञायते। अत्र नाणक-दीनार-शब्दयोरुल्लेखोऽपि दृश्यते। डा० जालिमहोदयेन षष्ठसप्तमशतकयोः मध्यवर्त्ती अयं बृहस्पतिरिति प्रतिपाद्यते। काणेमहोदयेन[२४] त्वस्य समयः २००-४०० खीष्टाब्दं यावद् भवेदिति प्रतिपादितम्।

अङ्गिराः

याज्ञवलक्यस्मृतौ धर्मशास्त्रकाराणां नामगणनायाम् आङ्गिरसः नाम आयाति। मद्रास्थस्य थियोसोफिक्लसोसाइटिअधीनस्थस्य अड्यार-पुस्तकालयस्य साहाय्येन प्रकाशिते स्मृतिसंदर्भे आङ्गिरसः स्मृतिः भागद्वयेन विभक्ता। जीवानन्दसंग्रहे या आङ्गिरसस्मृतिः, तत्र केबलमात्रं ७२ परिमिताः श्लोकाः समुपलब्धाः भवन्ति। परन्तु मनसुखरायमोरमहोदयेन आङ्गिरसस्मृतेः बृहत्संस्करणं प्रस्तुतम्। यत्र पूर्वाङ्गिरसि ११११३ परिमिताः श्लोकाः, उत्तराङ्गिरसि च १६४ संख्यकाः श्लोकाः द्वादशाध्यायश्च सन्ति।

---

२४. ध.शा.इ.-१, पृ- ५७

याज्ञवलक्येन स्वस्मृतौ धर्मशास्त्रप्रयोजकानां नामगणनावसरे आङ्गिरसः नामोल्लेखो विहितः । याज्ञवलक्यस्मृतेः प्रसिद्धटीकाकारेण विश्वरूपेणापि आङ्गिरसः वचनं प्रमाणत्वेन स्वीकृत्य स्वसिद्धान्तोऽपि प्रदत्तः । नवमशतकात्प्रागेव सम्भवतो ग्रन्थोऽयम् अङ्गिरसा प्रणीतः । एतदर्थं परवर्त्तिकाले विश्वरूपादयः प्रामाणिकग्रन्थत्वेन स्वीकृत्य स्मृतेरस्याः बहून् श्लोकानुद्धृतवन्तः । परन्तु भाषाशैल्या विषयप्रतिपादनदृष्ट्या च ग्रन्थोऽयं षष्ठशतकस्य निकटवर्त्तिकाले भवेदित्यनुमीयते । शैलीदृष्ट्या स्मृतिरियं याज्ञवलक्यस्मृतेरनन्तरमेव भवितुमर्हति । ब्राह्मणानां महत्त्ववर्णनेनैव स्मृतेरस्याः पर्यवसानं भवति । यथा-

समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतवः समुत्थितात्पत् कुलधूमकेतवः ।
अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ।।[२५] इति ।।

दक्षः

याज्ञवलक्येन दक्षः धर्मशास्त्रकारत्वेन गृहीतः । विश्वरूपेण विज्ञानेश्वरेण तु दक्षस्य बहवः श्लोकाः उद्धृताः । मनसुखरायमोरमहोदयप्रकाशिता या दक्षस्मृतिः तत्र सप्त अध्यायाः सन्ति । अत्र २०८ परिमिताः श्लोकाः सन्ति । दक्षस्य केचनोपादेयश्लोकाः प्रायशः बहुभिः टीकाकारैः उद्धृताः- यथा-

[२६]आयुर्वितं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ।
तपोदानापमानौ च नवगोप्यानि यत्नतः ।।
सामान्यं याचितं न्यासं आधिदाराश्च तद्धनम् ।
क्रमायातश्च निक्षेपः सर्वस्वश्चान्वये सति ।।
आपत्स्वपि न देयानि नववस्तूनि सर्वदा ।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ।।
न क्लेशेन विना द्रव्यं द्रव्यहीने कुतः क्रिया
क्रियाहीने न धर्मः स्याद्धर्महीने कुतः सुखम् ।

२५. उत्तराङ्गिरसस्मृतौ ।
२६. द.स्मृ. ३/१२,१७,१८,२२,२३

सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्मसमुद्भवम् ।
तस्माद्धर्मः सदा कार्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः ।।
[२७]पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि छन्दोनुवर्त्तिनी ।
गृहस्थाश्रमसमं नास्ति यदि भार्या वशानुगा ।।

विश्वरूप-विज्ञानेश्वरापरार्कादयः सुप्रसिद्धाः प्राचीनटीकाकाराः स्मृतेरस्याः प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । प्रायशः नवमशतकात्प्रागेन ग्रन्थोऽयं लोकलोचनमागतः प्रशंसितश्च जातः । अनुमीयते यत् योगीस्वरस्य समये बृहद्दक्षस्मृतेः रचनाऽभूदिति, यस्याः संक्षिप्तसंस्करणं सम्प्रति प्राप्यते । [२८]आचार्यराजेन्द्रप्रसादपाण्डेमतानुसारं ग्रन्थस्यास्य समयः षष्ठाष्टमशतकयोः मध्यभागे एव भवितुमर्हति ।

व्यासः

स्मृतिकारेषु व्यासोऽपि अन्यतमः । जीवानन्दसंग्रहे आनन्दाश्रमे च या व्याससमृतिः प्राप्यते तत्र चत्वार अध्यायाः १५० परिमिताः श्लोकाश्च सन्ति । मनसुखरायस्य स्मृतिसन्दर्भे या व्यासस्मृतिः प्रकाशिता वर्त्तते तत्र २४१ संख्याकाः श्लोकाः सन्ति ।

मेधतिथिविश्वरूपादिभिः व्यासकृताः श्लोकाः प्रमाणत्वेन गृहीताः, यानि तु प्रमाणानि महाभारतेऽपि दृश्यन्ते । व्यवहारविधेरुपरि व्यासेन केचन श्लोकाः विरचिताः, येषां संकेतः स्मृतिचन्द्रिकायां प्राप्यते । अपरार्कोऽपि व्यवहारप्रसङ्गे व्यासस्मृतिं स्मरति । व्यासस्मृतौ पुराणेतिहासानां बहुचर्चा दृश्यते । महाभारतीयश्लोकैः सह स्मृतेरस्याः बहुषु साम्यं वर्त्तते । अतः अस्याः रचनाकालः द्वितीयशताब्देः पूर्वभागे भवितुं नार्हति । द्वितीयशताब्दितः पञ्चमशताब्द्यभ्यन्तरे स्मृतेरस्याः रचना अवश्यमेव भवेत् । लघुव्याससंहिता स्मृतिरपि सम्प्रति समुपलभ्यते । अत्र अध्यायद्वयमस्ति । प्रायशः १२३ परिमितैः श्लोकैः सकलस्नानविधि-सन्ध्याविधि-कर्त्र्व्यविशेषाणां विचारो

---

२७. द.स्मृ. ४/१

२८. ध.द्व. पृ- ५०

वर्त्तते । व्यासस्मृतिवत् लघुव्याससमृतावपि तादृशी शैली प्राप्यते । बल्लालसेनेन दानसागरे महाव्यास-लघुव्यास-दानव्यासानां नामान्युल्लिखितानि । मिताक्षरायां बृहद्व्यासस्य नाम प्राप्यते[२९] ।

हारीतः

बहुप्राचीनकालादारभ्य धर्मशास्त्रकारत्वेनास्यां भारतीयपरम्परायां हारीतः सुप्रसिद्धः आसीत् । योगीश्वरयाज्ञवल्क्योऽपि विंशतिधर्मशास्त्र-प्रयोजवेऽषु हारीतस्य नामोल्लेखः कृतः । हारीतनाम्ना स्मृतिद्वयं समुपलभ्यते । लघुहारीतस्मृतिः, बृद्धहारीतस्मृतिश्चेति । लघुहारीतस्मृतौ सप्त अध्यायाः १९२ परिमिताः श्लोकाश्च सन्ति । बृद्धहारीतीये तु अष्टावध्यायाः २५२९ परिमिताः श्लोकाश्च सन्ति । स्मृतिकारोऽयं हारीतः परमवैष्णवः परमधर्मज्ञश्च आसीत् । राज्ञा अम्बरीषेण धर्मविषये हारीतः पृष्ठः । तदनन्तरं हारीतेन धर्मशास्त्रस्य विविधभागानाश्रित्य विचारः कृतः । हारीतस्मृतौ मनु-भृगु-वसिष्ठ मरीचि-दक्ष-अङ्गिरा-पुलह-पुलस्त्य-अत्रिप्रभृतीनां धर्मशास्त्रकाराणां नामानि वर्त्तन्ते । एनमेव हारीतं जगद्गुरुरूपेण संवोध्य राज्ञा अम्बरीषेण प्रणामः कृतः । हारीतस्य राजधर्म-दण्डधर्मादिविषयाः याज्ञवल्क्यस्मृतौ समानाः सन्ति । स्मृतिचन्द्रिकायाः व्यवहारविधौ हारीतस्य श्लोक उद्धृतो वर्त्तते -

स्वधनस्य यथा प्राप्तिः परधनस्य वर्जनम् ।
न्यायेन यत्र क्रियते व्यवहारः स उच्यते ।।[३०]

हारीतेनापि नारद-कात्यायनयोः नाम स्वग्रन्थे उद्धृतम् । नारदस्मृतिवत् हारीतेनापि व्यवहारस्य चत्वारि स्वरूपाणि निर्द्दिष्टानि । यथा- धर्मः, व्यवहारः, चरित्रं, नृपाज्ञा चेति ।

नारद-कात्यायनयोः समकालिकोऽयमिति केचन कथयन्ति । परन्तु अपरे नारद-कात्यायनापेक्षया हारीतोऽयम् अर्वाचीन इति प्रतिपादयन्ति ।

---

२९. ध.शा.इ.-१, पृ- ६३, ध.द्रु. पृ- ५०

३०. ध.द्रु. पृ- ५३, ध.शा.इ.-१, पृ- ६५

बैष्णवधर्मस्याभूतपूर्वचर्चा अनेन कृता । तदनुसारमस्य समयः प्रतिविम्बितो भवति । ४००-७०० ख्रीष्टाब्दमध्ये अवश्यमियं स्मृतिः हारीतेन विरचिता इति निर्णयितुं शक्यते ।

संवर्त्तः

संवर्त्तः सुप्रसिद्धस्मृतिकारत्वेन गण्यते । योगीश्वरोऽपि स्वस्मृतौ संवर्त्तस्य नाम स्मृतिकर्त्तृषु गृहीतवान् । अपरार्क-मेधातिथि-विज्ञानेश्वर-हरदत्तविश्वरूपादयः स्वस्वग्रन्थेषु संवर्त्तस्य वचनानि उद्धृतवन्तः । व्यवहारविज्ञानसम्बन्धे संवर्त्तेन स्वस्मृतौ बहुविचारः कृतः । लेख्यप्रमाणप्रसङ्गे तेनोक्तं यत् लेख्यप्रमाणं यत्र मूलरूपेण विद्यते तत्र मौक्षिकवचनस्य महत्वं नैव तिष्ठति । स्थलविशेषेष्वपि लेख्यप्रमाणं दुर्बलं भवति । यथा-

भुज्यमाने गृहक्षेत्रे विद्यमाने तु राजनि ।
भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम् ।।[३१]

जीवानन्दसंग्रहे आनन्दाश्रमे च संवर्त्तस्मृतौ क्रमशः २७०,२३० परिमिताः श्लोकाः सन्ति । परन्तु सम्प्रति या संवर्त्तस्मृतिः प्राप्यते सा संक्षिप्तरूपा भवति । प्रकाश्यमानायाः संवर्त्तस्मृतेः बहवो हि अंशा अपरार्कनिबन्धे उद्धृताः सन्ति । मिताक्षरायां बृहत्संवर्त्तस्य नामोल्लेखोऽस्ति । हरिनाथस्य स्मृतिसारे एकस्य लघुसंवर्त्तस्य चर्चा दृश्यते । संवर्त्तस्य समयविषये ऐतिहासिकाः मौनमवलम्बन्ते । यावत्पर्यन्तं गवेषकाः ऐतिहासिकाश्च संवर्त्तस्य समयविषये किमपि सुदृढं प्रमाणं नोपस्थापयन्ति तावदेव पर्यन्तमस्य समयनिर्धारणं कष्टसाध्यं भवेदिति ।

शातातपः

याज्ञवलक्येन पराशरेण च धर्मशास्त्रप्रयोजकेषु शातातपः गृहीतः । विश्वरूप- हरदत्तापरार्कप्रभृतयः स्मृतिनिबन्धारः प्रायश्चित्तविचारदशायां शातातपस्य गद्यभागमुद्धृतवन्तः । मिताक्षरायां स्मृतिचन्द्रिकायां चास्य श्लोकाः उदाहरणरूपेण निबद्धाः सन्ति । जीवानन्दसंग्रहे कर्मविपाकनाम्ना

---

३१. परा.मा. ३

शातातपस्मृतिः प्राप्यते । यत्र षडध्यायाः २३१ संख्याकाः श्लोकाश्च सन्ति । India Office इत्यस्य पुस्तकानुक्रमणिकायां १३६२ तमसंख्यायां शातातपस्मृतिः अस्ति । तत्र द्वादशाध्यायाः सन्ति । डेकानकलेजसंग्रहे India Office इत्यस्यानुक्रमणिकायां च वृद्धशातातपस्मृतिः वर्त्तते । जीमूतवाहनस्य व्यवहारमातृकायां बृद्धशातातपस्य नामोल्लेखो दृश्यते । एतस्माद् विज्ञायते यदनेन शातातपेन व्यवहारस्योपरि किमपि विरचितमिति[३२] ।

अत्रिः

निखिलधर्माचारचरणभास्वरे भारतखण्डे ये तावत् स्मृतिशास्त्रग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते तत्र धर्मशास्त्रकारत्वेन स्मृतिकारस्य अत्रेः प्रसिद्धिः वर्त्तते । अस्माकं भारतदेशे बहवः धर्मशास्त्रग्रन्थाः सन्ति, ये तु सम्प्रति मातृकारूपेण विभिन्नेषु संग्रहालयेषु संरक्षिताः वर्त्तन्ते । आसु हस्तलिखितमातृकासु अत्रिस्मृतिः अन्यतमा । डेकानकलेज्संग्रहे आत्रेयधर्मशास्त्रमपि विद्यते । अत्र नवसंख्यकाः अध्यायाः सन्ति । अत्र आदौ त्रिषु अध्यायेषु श्लोकाः, तदनन्तरमन्येषु अध्यायेषु गद्यं पद्यं च मिलित्वा वर्त्तते ।

वेदान्त-योग-सांख्य-पुराणानां चर्चाऽपि ग्रन्थेऽस्मिन् वर्त्तते । अनेन सप्तभेदेनैव जातीनामुल्लेखो विहितः । यत्र रजक-चर्मकार-नट-कैवर्त्त-मेद-भिल्ल-बुरुडानां वर्णनं प्राप्यते । विवाहे, मेलायां, वैदिकयज्ञे, उत्सवे च अस्पृश्यतादोषः न भवति । मथुरामगधयोः ब्राह्मणाः यद्यपि बृहस्पतेः समतुल्याः भवन्ति तर्ह्यपि श्राद्धकाले तेषामेव समादरो न भवति । स्मृतेरस्याः केचन स्मरणीयाः श्लोकाः यथा-

श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे प्रकीर्त्तिते ।
काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः ।।
न श्रुतिः न स्मृतिर्यस्य शीलं नैव कुलं यतः ।
तस्य जन्म वृथा ज्ञेयं त्वन्धकस्यात्रिरब्रवीत् ।।[३३]

---

३२. ध.शा.इ.-१, पृ- ४०

३३. ध.द्रु. पृ- ३०

यमः

धर्मशास्त्रकारत्वेन यमस्यापि गणना भवति । इयं यमस्मृतिः बहुप्राचीना । लघुयमस्मृतिबृहद्यमस्मृति-यमस्मृतिरूपेण यमस्मृतिः प्राप्यते । वसिष्ठधर्मसूत्रे यमस्मृतेरुद्धरणानि सन्ति । बहवः यमस्मृतेः श्लोका अपि मनुस्मृतौ प्राप्यन्ते । एतस्मात् ज्ञायते यन्मनोः प्रभावः यमस्मृतेरुपरि पतित इति । याज्ञवल्क्येनापि यमः धर्मशास्त्रकारत्वेन गृहीतः । लघुयमस्मृतौ केवलमात्रं ९९ परिमिताः श्लोकाः सन्ति । बृहद्यमस्मृतावपि १८२ परिमिताः श्लोकाः वर्त्तन्ते । यमस्मृतौ तु ७८ परिमितैः श्लोकैः चतुर्णां वर्णानां प्रायश्चित्तं शुद्धिश्चेति वर्णितं दृश्यते ।

एतासां सर्वासां यमस्मृतीनां प्रकाशनं मनसुखरायमोरस्मृतिसन्दर्भे चतुर्थभागे जातम् । परन्तु प्राचीनधर्मशास्त्रव्याख्याकाराणां ग्रन्थेषु यानि यमवचनानि सन्ति तानि यद्यपि सम्मिलितानि स्युस्तर्हि यमस्मृतेः कलेवरः बृहदाकारो भवेत् । धर्मशास्त्रस्य विविधविषयाणामुपरि यमेन वचनानि लिखितानि ।

विश्वरूप-विज्ञानेश्वर-अपरार्क-स्मृतिचन्द्रिका-हरदत्त-स्मृतिरत्नाकर-प्रभृतिभिः यम-बृहद्यम-लघुयमस्मृतीनामुद्धरणं संगृहीतम् । महाभारतेऽपि[३४] यमस्य गाथा प्राप्यते । यमेन मनुः आदर्शधर्मशास्त्रकारत्वेन गृहीतः । मनुस्मृतेः श्लोकानां किञ्चित् परिवर्त्तनं विधाय अनेन प्रायश्चित्तविचारः कृतः । याज्ञवलक्यकृतप्रायश्चित्तस्यानुसरणं यमेन कृतम् । अतो याज्ञवलक्येनापि अयं प्रभावित इति कृत्वा तदपेक्षयाऽयमर्वाचीनः । तृतीय-षष्ठशतकयोः मध्ये स्मृतेरस्याः रचना जातेति अनुमीयते । लघुयमस्मृतौ[३५] प्रायश्चित्तेन सह धर्मकार्यार्थं शिक्षाऽपि प्रदत्ताऽस्ति । यथा–

इष्टापूर्तं तु कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्ते मोक्षं समश्नुते ।।
वित्तापेक्षं भवेदिष्टं तडागं पूर्तमुच्यते ।
आरामश्च विशेषेण देवद्रोण्यस्तथैव च ।। इति ।

---

३४. महा.अनु. १०४/७२–७४

३५. ल.य.स्मृ. ६८–६९

चतुर्थोऽध्यायः

भाष्यसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च

कृत्स्नमपि धर्मशास्त्रसाहित्यं कालत्रयेणैव विभज्यते । प्रथमे काले धर्मसूत्राणि, मनुस्मृतिः, अन्ये प्रमुखाः स्मृतिग्रन्थाश्च समागच्छन्ति । कालोऽयं ख्री.पू. ६०० त आरभ्य एकसहस्रवर्षं यावत् परिव्याप्तो वर्त्तते । द्वितीये काले बहवो हि अनुष्टुप्छन्दोबद्धाः स्मृतिग्रन्थाः समागच्छन्ति । अयमेव कालः प्रथमशताब्दीतः आरभ्य ८०० ख्रीष्टाब्दं यावत् प्रचलितः । तृतीयश्च कालः धर्मशास्त्रभाष्य-निबन्धयोः कालो भवति । अयमेव कालः प्रायशः एकसहस्रसंवत्सरं यावत् प्रचलित आसीत् । प्रायशः सप्तमशतकादेवारभ्याष्टादशशतकं यावत् भाष्यसाहित्यस्य कालत्वेन स्वीक्रियते । अस्यैव कालस्य प्रथमे भागे प्रसिद्धाः भाष्यकाराः भाष्याणामुन्नतिं चक्रुः । अतोऽयं कालः भाष्यसाहित्यस्य सुवर्णयुग इत्युच्यते । स्मृतीनामुपरि भाष्यविरचनं भाष्यकालस्यान्तिमभागे एव जातमिति [1]काणेमहाभागस्याशयः । भाष्यशब्दः नपुंसकलिङ्गे व्यवह्रीयते । भाष्यते विवृततया वर्ण्यते इति भाष्यम् । ''भाष्'' धातोः ''ण्यत्'' प्रत्यये कृते भाष्यशब्दो निष्पद्यते । भाष्यं नाम सूत्रविवरणग्रन्थ इति शब्दकल्पद्रुमे[2] । तल्लक्षणं यथा -

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ।।

इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः । सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम् इति हेमचन्द्रः ।

धर्मशास्त्रान्तर्गतभाष्य-निबन्धसाहित्ययोः कालस्तु सप्तमशतकादारभ्योनविंशशतकावधिपरिव्याप्तो वर्त्तते । स्मृतिसूत्रात्मकधर्मशास्त्र-

१. ध.शा.इ. १, पृ- ६५
२. श.क.द्रु. भा-३, पृ- ५०९

ग्रन्थानां पठने यदा सर्वैः काठिन्यमनुभूतम्, तत्तद्ग्रन्थाध्ययने च जनानामावश्यकतादृष्ट्वा तदानीमेवासरं प्राप्य भारतस्य स्मृतिशास्त्रविदस्तत्त्वदर्शिनः महामनीषिणः विविधस्मृतिसूत्रग्रन्थानामुपरि विश्लेषणात्मकं भाष्यं कर्त्तुं चेष्टितवन्तः । भाष्यं भवति कस्याप्येकस्य श्लोकस्य सूत्रस्य वा बहूनां तद्विदां शास्त्रकाराणां मतपरिपोषणेन विश्लेषणात्मकार्थसम्पादनम् । टीका च भवति कस्याप्येकस्य श्लोकस्य गद्यभागस्य सूत्रस्य वा सान्वयव्याख्यापूर्वकं सरलार्थप्रतिपादनम् ।

धर्मशास्त्रस्य सूत्र-स्मृति-भाष्य-निबन्धादिभागेषु यद्यपि भाष्यरचनायाः प्राधान्यं वरीवर्त्तते तथापि रचनेयं सप्तदशशतकादनन्तरं प्रारब्धेति भारतीयवृत्तौ[३] । वाराणस्या सप्ददशशतके (ख्री. १६२३) नन्दपण्डितेन विष्णुधर्मसूत्रस्य वैजयन्तीटीका रचिता[४] । या च टीका सुसमृद्धा बहुविचारयुक्ता चेति विदुषां मतम् । अस्यां टीकायां नन्दपण्डितस्य वैदुष्यं प्रकटितं भवति । द्वादशशताब्द्यां भाष्यरचनायाः या धारा प्रचलतिऽऽसीत् तत्रेयं प्रवृत्तिः विशेषरूपेण स्मृतिरचनानां धर्मसम्बन्धिसिद्धान्तानां च विचार-विश्लेषणार्थमुद्दिष्टाऽऽसीत् । तदानीं यानि भाष्याणि विरचितानि तानि तु धर्मशास्त्रभाष्यसाहित्यजगति अमूल्यनिधिस्वरूपाणीति नास्त्यत्र काचित् विप्रतिपत्तिः । विशेषरूपेण श्रुतिसाहित्यादनन्तरं कल्पसूत्राङ्गभूतस्य सूत्रसाहित्यस्य चर्चा प्रवरसूत्रादेव प्रारब्धा इति सायणाचार्यस्य मतम् । कल्पसूत्रे सन्ति यद्यपि बहूनि अङ्गसूत्राणि तथापि तेषु धर्मसूत्रस्य स्थानमन्यतममिति समालोचकानां मतम् । धर्मसूत्रेषु सर्वप्राचीनधर्मसूत्रत्वेन गौतमधर्मसूत्रं सुप्रख्यातम् । तत्र पञ्चटीकाः सन्ति । यथा- असहायस्य असहायटीका, भर्त्तृयज्ञस्य टीका, मस्कराचार्यस्य मस्करीटीका, हरदत्तस्य मिताक्षरा, पण्डितकुलमणिमिश्रस्य सूक्ष्मा चेति । आसु हरदत्तकृता मिताक्षरा यद्यपि मुख्यतमा काणेमहोदयस्य मतानुसारं तथापि सूक्ष्माकारेण पण्डित-कुलमणिमिश्रमहोदयेन बहुषु स्थलेषु हरदत्तस्य व्याख्यानमसमिचीनामिति

---

३. भा.वृ. पृ- २१८

४. ध.शा.इ. १, पृ- ९२

खण्डितम् । हिरण्यकेशिधर्मसूत्रस्यापि महादेवकृतोज्वलाटीका प्रशस्ता वर्त्तते । तथैव वसिष्ठधर्मसूत्रस्य यज्ञस्वामि-कुलमणिमिश्रप्रमुखाः टीकाकाराः सन्ति । पण्डितकुलमणिमिश्रकृतवसिष्ठ-धर्मसूत्रटीकायाः नाम तत्त्वप्रकाशिका भवति । एवमेव प्रकारेण धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे ये प्रमुखाः टीकाकाराः भवन्ति तेषु असहाय - भर्तृयज्ञ - विश्वरूप - भारुचि- श्रीकर - धारेश्वर - जितेन्द्रिय- बालक - बालरूप - योग्लोक - विज्ञानेश्वर - कामधेनु - हलायुध - भवदेवभट्ट- प्रकाश - पारिजात - हरदत्त - गोविन्दराज - कुल्लूकभट्टप्रभृतयः प्रमुखाः भवन्ति ।

धर्मशास्त्रे यद्यपि सामान्यरूपेण आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्ताख्याः विषयाः भवन्ति तथापि तदङ्गभूतत्वेन संस्कार-आचार-काल-व्यवहार - आशौच - प्रायश्चित्त - याग - होम - जपस्तप-व्रतोपवास - पञ्चमहायज्ञादीनां विषयाणां च सम्यक् व्यवस्थापनं सम्यगनवबोधानामर्थानामुद्घाटनं टीकाग्रन्थमाध्यमेन भवतीति टीकानां महत्त्वं यद्यपि सर्वे टीकाग्रन्थाः कस्यचित् सूत्रस्य स्मृतिग्रन्थस्य वा भाष्यं भवति, तथापि विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षरायाः कुल्लूकस्य मन्वर्थमुक्ताबल्याश्च स्वतन्त्ररूपेण मर्यादा वर्त्तते । वेदानुमापकतया धर्मशास्त्रस्य प्रामाण्ये सती धर्मानुकूलाः न सर्वे विषयाः स्वच्छन्दतया स्वतन्त्ररूपेण बोद्धुं शक्यन्ते । यदि टीकाग्रन्थाः न स्युस्तर्हि तत्तद्गूढार्थानामवबोधनं नैव सम्भवेत् ।

निखिलेऽस्मिन् विरञ्चिप्रपञ्चे वेदनिःसृतानि यानि यानि शास्त्राणि भवन्ति तेषां समेषामेव भाष्याणि विराजन्ते । तद्वदेव धर्मशास्त्रस्य सूत्रस्मृत्यादीनां ग्रन्थानां भाष्यग्रन्था अपि सन्ति । परन्तु एषु केषाञ्चन ग्रन्थानां टीकासंज्ञात्वमपेरेषां भाष्यसंज्ञात्वमितरेषां च व्याख्यासंज्ञात्वं दृश्यते । तत्रादौ प्रमुखस्मृतिग्रन्थेषु मनुस्मृतेः प्राधान्यं प्रायशः सर्वधर्मशास्त्रकारैः स्वीकृतत्वात् मनुस्मृतिमवलम्ब्य ये टीकाग्रन्थाः सन्ति तेषां नामानि यथा १) मेधातिथेः मनुभाष्यम् २) गोविन्दराजस्य मनुटीका ३) कुल्लूकस्य मन्वर्थमुक्तावली, ४) सर्वज्ञनारायणस्य मन्वर्थनिबन्धः ५) राघवानन्द- सरस्वत्याः मन्वर्थचन्द्रिका, ६) नन्दस्य मनुव्याख्यानम्, ७) रामचन्द्रस्य मनुभावार्थचन्द्रिका, ८) मणिरामस्य मन्वर्थबोधिनी, ९) भारुचेः भारुचिटीका

चेति । याज्ञवल्क्यस्मृतेरपि षट् भाष्याणि सन्ति । यथा- १) विश्वरूपस्य बालक्रीड़ा, २) विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरा ३) शूलपाणेः दीपकलिका, ४) अपरार्कस्य अपरार्कयाज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धः, ५) मित्रमिश्रस्य वीरमित्रोदयः, ६) बालंभट्टस्य बालंभट्टि चेति । पराशर स्मृतेरपि द्वे टीके वर्त्तेते । यथा - माधवाचार्यस्य पराशरमाधवीयटीका, नन्दपण्डितस्य[5] च विद्वन्मनोहरा । नारदस्मृतेरुपरि असहायस्यापि एका टीका वर्त्तते । [6]बौधायनधर्मसूत्रस्य गोविन्दस्वामिकृतटीका विवरणटीकानाम्नी प्रसिद्धा । आपस्तम्बधर्मसूत्रस्य हरदत्तमिश्रकृता उज्वलानाम्नी टीका प्रसिद्धाऽस्ति । वसिष्ठधर्मसूत्रस्योपरि गोविन्दस्वामिनो भाष्यमस्तीति काणेमहोदयस्य[7] मतम् । कुन्दनलालशर्ममहोदयेन तु वसिष्ठधर्मसूत्रस्य व्याख्याकारो यज्ञस्वामीति प्रपञ्चितम्, धर्मसूत्रस्यास्यापराऽप्येका व्याख्या विद्वन्मोदिनी नाम्नी वर्त्तते यस्याः कर्त्ता भवति कृष्णपण्डितधर्माधिकारी । पण्डितकुलमणिमिश्रस्यापि धर्मसूत्रस्यास्योपरि तत्त्वप्रकाशिका टीका वर्त्तते।

एवमेव प्रकारेणोपर्युल्लिखित विषयाणामाधारेण ज्ञायते यत् धर्मशास्त्रे येषां स्मृतिग्रन्थानां सूत्रग्रन्थानां निबन्धग्रन्थानाञ्च टीका भाष्यं वा दृश्यते तत्र संज्ञया वैविध्यता दृश्यते । यथा- टीका, भाष्यं, व्याख्या, वृत्तिश्चेति ।

प्रमुखभाष्यकाराणां परिचयः

धर्मशास्त्रान्तर्गतस्मृतिसूत्रग्रन्थानां भाष्यकाराः टीकाकाराः व्याख्याकाराः वृत्तिकाराश्च यद्यपि बहवः सन्ति तथापि तेषु विश्वरूप - मेधातिथि- शूलपाणि - नन्दपण्डित - विज्ञानेश्वर - कुल्लूक - अपरार्क - हरदत्तादीनां प्रामुख्यं प्राथम्यञ्च सर्वथा विद्यते । अतः क्रमशः एतेषां परिचयविषये सम्यगालोच्यते ।

---

५. ध.शा.इ. १, पृ- ९२

६. बौ.ध.सू. २/२/५

७. ध.शा.इ. १, पृ- २३

विश्वरूपः

धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे भाष्यकाराणां सुमहद् योगदानमस्ति । एषु भाष्यकारेषु प्रप्रथमो भवति विश्वरूपः । अनेन योगीश्वरकृतयाज्ञवल्क्य-स्मृतेरूपरि ''बालक्रीड़ा'' नाम्नी टीका कृता । विज्ञानेश्वरेण मिताक्षरायां विश्वरूपभाष्यस्य चर्चा विहिता । आचार्य-शङ्करस्य शिष्यः सूरेश्वर एव विश्वरूप इति कथनं समीचीनमेव प्रतिभाति । तैत्तीरीयोपनिषद्भाष्यवार्त्तिके नैष्कर्म्यसिद्धौ च सुरेश्वरेण आत्मानम् आचार्यशङ्कररूपेण प्रतिपादनं कृतम् । माधवाचार्येण सुरेश्वरस्य ग्रन्थादेवोद्धरणानि गृहीतानि, परन्तु ग्रन्थकर्त्तुः नाम ''विश्वरूप'' इति लिखितम् ।

आचार्यशङ्करस्य चत्त्वारः शिष्याः प्रसिद्धाः । ते च यथा- सुरेश्वरः, पद्मपादः, त्रोटकः, हस्तामलकश्चेति । अतः सुरेश्वर एव विश्वरूपो भवति । विषयेऽस्मिन् चर्चा श्रीमता रामतीर्थेण ''मानसोल्लास'' नामके ग्रन्थे कृता । गुरुवंशकाव्यमपि यः सुरेश्वर स एव विश्वरूप इति दृढ़ं प्रतिपादयति । एतेन सिद्धं भवति यत् आचार्यशङ्करस्य आचार्यकुमारिलस्य च शिष्योऽयं विश्वरूप इति । गुरुवंशकाव्येऽपि सुरेश्वर आचार्यशङ्कर-कुमारिलयोः शिष्य इति लिखितमस्ति । आचार्यशङ्करस्य कालः खी० ७८८-८२० खीष्टाब्दं यावत् । एवंप्रकारेण ८२० खीष्टाब्दं यावत् विश्वरूपस्य प्रसिद्धिरासीत् । अतोऽस्य समयः ८००-८५० खीष्टाब्दमध्ये भवितुमर्हतीति ज्ञायते[८] ।

शङ्कराचार्यस्य शिष्यपरम्परायां विश्वरूपस्य नाम सुप्रसिद्धमस्ति । अस्य भाष्यकरणशैली सरला शक्तिशालिनी च । अस्मिन् भाष्येऽपि श्रीशङ्कराचार्यस्य प्रभावः नूनमेव पतितः । विश्वरूपेण स्वव्याख्यायां वेदोपनिषद्-पारस्कर-भरद्वाज-आश्वलायनादीनां नामानि उद्धृतानि । अत्रि-आपस्तम्ब-अङ्गिरा-उशना-कात्यायन-काश्यप-गार्ग्य-वृद्धगार्ग्यगौतम-जातूकर्ण्य-दक्ष-नारद-पराशर-पारस्कर-पितामह-मनु-भृगु-वृद्धमनु-बौधायन-याज्ञवल्क्य-बृहस्पति-पैठीनसि-पुलस्त्य-भरद्वाज-यम-वृद्धयाज्ञवल्क्य-विष्णु-शङ्ख-व्यास-

८. ध.द्रु. पृ- ६५

वसिष्ठ-शातातप-शौनक-संवर्त-स्वायम्भूमनु-सुमन्तु-हारीतप्रभृतीनां स्मृतिकाराणां वचनान्यपि विश्वरूपेण स्वभाष्ये संगृहीतानि ।

पूर्वमीमांसायां विश्वरूपस्य महती योग्यताऽऽसीत् । मीमांसार्थमनेन ''न्याय'' शब्दस्य प्रयोगो विहितः[१] । बहवः श्लोकाः कारिकारूपेणोद्धृता अनेनापि । एताः कारिकाः विश्वरूपेण स्वयमेव विरचिताः । कारिकानामुपस्थापने नूनमेव आचार्यकुमारिलस्य प्रभावः पतितो भवेत् । पूर्वमीमांसा-अद्वैतवेदान्तयोरद्भूतसमन्वयः विश्वरूपव्याख्यायामेव परिलक्षितो भवति । विश्वरूपेण आचार्यशङ्करस्य मोक्षस्य कारणं ज्ञानं, संसारस्य कारणम् अविद्या च भवतीति स्वीकृतम् । कुमारिलस्य श्लोकवार्त्तिकादपि विश्वरूपेण उद्धरणानि गृहीतानि । दायभाग-व्यवहारमातृका-स्मृतिचन्द्रिका-हारलता-सरस्वतीविलासप्रभृतिषु ग्रन्थेषु विश्वरूपमतानां चर्चा वर्त्तते । मिताक्षरायाः लेखनसमये विज्ञानेश्वरेण विश्वरूपः प्रामाणिकभाष्यकाररूपेण स्वीकृतः ।

मेधातिथिः

भाष्यकारेषु मेधातिथेः स्थानमन्यतममस्ति । मनुस्मृतेः बहुषु भाष्येषु अपि मेधातिथिकृतभाष्यं प्रथमं प्रधानञ्च । बुहलरमतानुसारं ज्ञायते यदयं मेधातिथिः कश्मीरवास्तव्य इति ।

मनुस्मृतिभाष्ये मेधातिथिना गौतम-बौधायन-आपस्तम्ब-वसिष्ठ-विष्णु-शङ्ख-मनु-याज्ञवल्क्य-कात्यायन-पराशर-नारद-बृहस्पति-उशना-चाणक्य-जैमिनिप्रभृतीनां नामानि उद्धृतानि । कौटिल्यार्थशास्त्रस्य प्रभावः मेधातिथेः भाष्योपरि पतित इति स्पष्टं ज्ञायते । अनेन पुराणादपि उद्धरणानि संगृहीतानि । आर्यसमाजस्य यच्चित्रणं मेधातिथिभाष्यात् प्राप्यते, वस्तुतः तदेव चित्रणमुल्लेखनीयं भवति ।

विश्वरूपापेक्षया मेधातिथिभाष्ये मीमांसा अद्वैतवेदान्तयोः अद्भूतसमन्वयः दृश्यते । मेधातिथिकृतमनुस्मृतिभाष्यस्य नाम

---

१. ध.शा.इ. १, पृ- ६७

"मनुभाष्यम्" इति । अत्र शङ्कराचार्यकृतशारीरिकभाष्यस्य चर्च्चा मेधातिथिना कृता ।

जैमिनिकृतसूत्राणामपि उल्लेखः भाष्येऽस्मिन् प्राप्यते । यद्यपि मेधातिथिना जैमिनि-शङ्कराचार्ययोः मतं स्वीकृत्य स्वग्रन्थे प्रतिपादितं, तथापि तेषां तेषां मतानां साक्षादुल्लेख अनेन नैव विहितः, अपितु स्वभाषया स्वशैल्या च प्रतिपादितः । अनेन मोक्षार्थं ज्ञानकर्मणोः द्वयोरेव आवश्यकता वर्त्तत इति सुस्पष्टं प्रतिपादितम् ।

मेधातिथेरपि अपरा एका कृतिरस्ति, यस्याः नाम भवति 'स्मृतिविवेकः' । अस्मादेवानेन उद्धरणानि संगृह्य मनुस्मृतिव्याख्यायां लिखितानि । स्मृतिविवेकस्य रचना श्लोकाकारेण जाता । पराशरमाधवीये तिथिनिर्णयेषु च मेधातिथेः स्मृतिविवेकस्थश्लोकानामुद्धरणं प्राप्यते ।

विज्ञानेश्वरेण मिताक्षरायां मेधातिथिः प्रामाणिकभाष्यकारत्वेन गृहीतः । अतः मिताक्षरापेक्षया मेधातिथिः प्राचीनः । पूर्वमीमांसया मेधातिथिः प्रभावित इति विज्ञायते । आचार्यकुमारिलभट्टस्य चर्चातः ज्ञायते यत् मेधातिथेरपेक्षया कुमारिलः प्राचीन इति । मनुस्मृतेः प्रख्यातभाष्यकारेण श्रीमता कुल्लूकेनापि मेधातिथिः गोविन्दराजापेक्षया (ख्री० १०५०-११००) पूर्ववर्त्तीति मन्यते । अतः मेधातिथेः समयः ८२० खीष्टाब्दात् १००० खीष्टाब्दमध्ये एव भवितुमर्हति[१०] ।

शूलपाणिः

वङ्गीयधर्मशास्त्रसाहित्याकाशे प्रख्यातस्य "धर्मरत्न" नामकस्य ग्रन्थस्य कर्त्तुः श्रीमतो जीमूतवाहनस्यानन्तरं शूलपाणिः सुप्रसिद्ध-धर्म निबन्धकाररूपेण सुपरिचितो वर्त्तते । न केवलमयं शूलपाणिः धर्मनिबन्धकारः, अपितु योगीश्वरयाज्ञवल्क्यकृतस्मृतेः सुप्रसिद्धभाष्यकारत्वेन परिचितोऽस्ति । तत्कृतभाष्यस्य नाम "दीपकलिका" । इयं दीपकलिका शूलपाणेः प्रथमा कृतिरस्ति । यद्यपि इयमाकारदृष्ट्या लघ्वी, तथापि प्रायशः

१०. ध.शा.इ. १, पृ- ७०

याज्ञवल्क्यस्मृतिभाष्येषु प्रसिद्धाऽस्ति । अस्यामेव दीपकलिकायां लक्ष्मीधर-गोविन्दराज-मिताक्षरा-विश्वरूपादीनां नामोल्लेखो दृश्यते । शूलपाणिना बहवो हि ग्रन्था विरचिताः, परन्तु एतेभ्यो ग्रन्थेभ्यः केचन ग्रन्थाः धर्मशास्त्रसम्बन्ध-व्यतिरिक्त अपि भवन्ति । ''स्मृतिविवेक'' नाम्ना एकः बृहत् स्मृतिनिबन्ध-ग्रन्थो विरचितः । अत्र बहवः प्रविभागाः सन्ति । यथा - एकादशीविवेकः, तिथिविवेकः, दत्तक विवेकः, दुर्गोत्सवविवेकः, यात्राविवेकः, प्रतिष्ठाविवेकः, प्रायश्चित्तविवेकः, रासयात्राविवेकः, व्रतकालविवेकः, शुद्धिविवेकः, श्राद्धविवेकः, संक्रान्तिविवेकः, सम्बन्धविवेकश्चेति । श्राद्धविवेकस्य प्रसिद्धिः सर्वत्रैव विद्यते । अस्यैव श्राद्धविवेकस्योपरि बहूनि भाष्याणि अभवन् । श्रीनाथाचार्यचूड़ामणि-गोविन्दानन्दादीनां भाष्यकाराणां प्रसिद्धिः वर्त्तते । एषु सर्वेषु प्राचीननिबन्धॄणां नामानि दृश्यन्ते ।

शूलपाणेः वयक्तिकेतिहासविषये किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते । परन्तु साहुड़ियालमहामहोपाध्यायरूपेणोल्लेखः स्वग्रन्थे शूलपाणिना कृतः । बल्लालसेनस्य शाशनकाले वङ्गदेशे साहुड़ियालब्राह्मणानां राढ़ीय ब्राह्मणरूपेण ख्यातिः आसीत् । शूलपाणेः समयनिर्धारणं कष्टसाध्यम् । यतो हि विषयेस्मिन् किमपि सुदृढ़ं प्रमाणं नोपलभ्यते । अनेन चण्डेश्वरकृत-स्मृतिरत्नाकरस्य कालमाधवीयस्य चोल्लेखः कृतः । अत एवास्य समयः १३७५ खीष्टाब्दो भवितुमर्हतीति अनुमन्यते । अस्यापि नामोल्लेखः रुद्रधर-गोविन्दराज-वाचस्पतिप्रभृतिभिः कृतः । अत एव १४६० खीष्टसंवत्सरात् पूर्वमेव शूलपाणेः समयो भवितुमर्हतीति काणेमहाभागानामभिमतम्" ।

नन्दपण्डितः

धर्मशास्त्रीयभाष्यनिबन्धसाहित्याकाशे श्रीमतो नन्दपण्डितस्य प्रख्यातिः सर्वजनविदितो वर्त्तते । अयं दक्षिणभारतीयः स्मृतिपण्डितः । परन्तु परवर्त्तिकाले काशीस्थविद्वद्भिः प्रभावितो भूत्वा काशीमागतवान् । अत्रापि तेषां विदुषां प्रभावेन प्रेरितो भूत्वा बहवो ग्रन्थास्तेन विरचिताः । विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षरायासुपरि प्रमीताक्षरा वा प्रतीताक्षरानाम्नी एका

११. ध.शा.इ. १, पृ- ८८

संक्षिप्तटीका अनेन विहिता । स्वाश्रयदातुः मदुरानिवासिकेशवनायकस्याग्रहेण विष्णुधर्मसूत्रस्योपरि केशववैजयन्तीनाम्नी टीका कृता । अस्यां टीकायां नन्दपण्डितकृतग्रन्थानां नामोल्लेखः प्राप्यते । यथा- श्राद्ध-कल्पलता, शुद्धिचन्द्रिका, दत्तकमीमांसा, प्रमीताक्षरा, विद्वन्मनोहरा चेति । विद्वन्मनोहरा तु पराशरस्मृतेः एका सुप्रसिद्धटीका । शुद्धिचन्द्रिकायां केशववैजयन्ती-टीकायाञ्च श्राद्धकल्पलतायाश्चर्चाऽनेन विहिता । ग्रन्थोऽयं सहारनपुरस्थ-सहगलकुलोद्भवपरमानन्दस्य प्रेरणया नन्दपण्डितेन विरचितः । अस्य पराशरस्मृतिटीकाविद्वन्मनोहरायारुपरि माधवाचार्यस्य पूर्णप्रभावः प्रतितः । स्मृतिनामुपरि स्मृतिसिन्धुनामकनिबन्धग्रन्थोऽपि अनेन विरचितः । यस्योपरि स्वयं तत्त्वमुक्तावलीनाम्नी टीका प्रस्तुता । दत्तकमीमांसायां नन्दपण्डितस्य प्रगाढपाण्डित्यप्रकर्षो द्योतितो भवति । एतत्कृतकेशववैजयन्ती कृतिषु सर्वान्तिमा भवतीत्यनुमीयते । वैजयन्त्याः रचना १६२३ तमे ख्रीष्टाब्दे वाराणस्यामभूत् । अतः नन्दपण्डितस्य रचनाकालः १५९५-१६३० ख्रीष्टाब्दं यावद् भवितुमर्हति ।

विज्ञानेश्वरः

विदितमेव तत्र भवतां धर्मशास्त्रमर्मज्ञानां यत् धर्मशास्त्रभाष्य-साहित्याकाशे श्रीपरमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य महद्वैशिष्ट्यं वरीवर्त्तत इति । अनेन याज्ञवल्क्यस्मृतेरुपरि मिताक्षरानाम्नी टीका कृता । मिताक्षरायामेव विज्ञानेश्वरस्य विद्वत्प्रतिभा प्रदर्शिताऽस्ति । इयं मिताक्षरा प्रायशः टीकासु मूर्द्धन्यभूता । यथा व्याकरणे पतञ्जलिमहाभाष्यम्, साहित्ये मम्मट्टाचार्यकृतकाव्यप्रकाशस्तथेयं मिताक्षराः धर्मशास्त्रीयभाष्यसाहित्यक्षेत्रे प्रमुखतमा । न केबलमियं मिताक्षरा याज्ञवल्क्यस्मृतेः टीका, अपितु एकः स्वतन्त्रः भाष्यनिबन्धग्रन्थः । क्वचित् क्वचित् मिताक्षरा ऋजुमिताक्षरानाम्ना अपि सुपरिचिता । विज्ञानेश्वरेण मिताक्षरायां द्विसहस्रवर्षात्प्रागप्रचलितानां मतानां सारतत्त्वं गृहीतम् ।

अधुना यः Hindu Law विद्यते, तत्र भागद्वयमस्ति - मिताक्षराभागः, जीमूतवाहनदायभागश्चेति । परन्तु तत्र मिताक्षरायाः एव

प्राधान्यं दृश्यते । यतो हि कृत्स्नेऽपि भारते जनाः मिताक्षरामनुसरन्ति । केवलमात्रं वङ्गप्रान्ते जीमूतवाहनकृतदायभागस्य प्रचलनं दृश्यते ।

विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षरा स्मृतिशास्त्राणामनेकेषां सारसंग्रहभूता । तदीया विषयव्यवस्था मीमांसाशास्त्रपरिशीलनप्रपञ्चिता परमतखण्डन-स्वमतोपस्थापनपूर्विका तात्त्विकविवेचनपूर्णा बहुधर्मशास्त्रभाष्यनिबन्ध-समर्थिता प्रामाणिकी चास्ति । मिताक्षरायाम् अङ्गिरःप्रभृतीनामशीत्यधिक-स्मृतिकर्त्तॄणां नामान्युपलभ्यन्ते । धर्मशास्त्रग्रन्थान् विहाय एव काठक-बृहदारण्यकोपनिषद्-गर्भोपनिषद्-जावालोपनिषद्-निरुक्त-भरतमुनि-योगसूत्र-पाणिनि-सुश्रुत-स्कन्दपुराण-विष्णुपुराण-अमरगुरुप्रभृतीनां नामान्यपि बहुशो दृश्यन्ते ।

विज्ञानेश्वरेण भाष्यान्ते आत्मनः नाम विज्ञानयोगीति लिखितम् । तत्त्वविज्ञाननाथस्य विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरायाः व्यवहाराध्याये बहूनां व्यवहाराणां चर्चा दृश्यते । तत्र च दायभागस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यम् । भाष्यनिबन्धकारः मित्रमिश्रः प्रकारान्तरेण मिताक्षरामतं स्वीकरोति । परन्तु विज्ञानेश्वर-जीमूतवाहनयोः स्थलविशेषेषु प्रायशः मतवैषम्यं परिलक्ष्यते, परन्तु प्रामाणिकत्वेन विज्ञानेश्वरमतमेव समीचीनं प्रतिभाति ।

विज्ञानेश्वरोऽयं श्रीभारद्वाजपद्मनाभभट्टोपाध्यायस्य सुपुत्रः आसीत् । अयं परमहंसस्य उत्तमः शिष्यः । यदा अनेन मिताक्षरायाः रचना विहिता तदानीं कल्याणनगर्यां विक्रमादित्यदेवः शाशनं कृतवान् । विज्ञानेश्वरविषये मिताक्षरोपसंहारे उल्लेखदर्शनात् नृपविक्रमादित्यकालिनत्वं स्फुटं भवति । तत्र कल्याणपुरमिति नाम्ना प्रसिद्धं नगरमस्त्यधुना हैदरावादप्रान्ते कल्याणकीर्त्तिनाम्ना प्रथितम्[१२] । अयं दाक्षिणात्यः ।

मिताक्षरायां विश्वरूप-मेधातिथि-धारेश्वरादीनां नामानि वर्त्तन्ते । अतः मिताक्षरायाः रचनाकालः १०५० ख्रीष्टसंवत्सरादनन्तरं भवितुमर्हति । देवणभट्टस्य स्मृतिचन्द्रिकायाः रचना १२०० ख्रीष्टसंवत्सरेऽभूत् । अनेन मिताक्षराकृतसिद्धान्तानां विचारो विहितः । लक्ष्मीधरस्य कल्पतरौ

---

१२. याज्ञ.स्मृ. भूमिकायाम् ।

(११००-११३० ख्री०) विज्ञानेश्वरनाम प्राप्यते, तदनुसारं मिताक्षरायाः समयः ११०० ख्रीष्टसंवत्सरात्प्रागेव भवितुमर्हति । डा० काणेमहोदयस्य[१३] मतानुसारं मिताक्षरायाः समयः १०७०-११०० ख्रीष्टाब्दमध्यभागे भवितुमर्हति ।

कुल्लूकभट्टः

सुप्रसिद्धस्मृतिग्रन्थस्य मनुस्मृतेः भाष्यकारत्वेन विद्वच्छेखरस्य कुल्लूकभट्टस्य ख्यातिः सर्वजनविदितोऽस्ति । एतत्कृतमनुस्मृतिभाष्यस्य नाम मन्वर्थमुक्तावली । अत्र संक्षिप्ता सारगर्भिका च भाषाशैली निहिताऽस्ति । यद्यपि मनुस्मृतेः बहवो भाष्यकारास्तेषां च बहूनि भाष्याणि सन्ति तथापि तेषु कुल्लूककृतभाष्यं प्रधानं प्रामाणिकञ्च प्रतिभाति । मेधातिथि गोविन्दराजकृतयोः द्वयोरेव भाष्ययोः सम्पूर्णः प्रभावः कुल्लूककृत-मन्वर्थमुक्तावल्यारुपरि पतित इति ज्ञायते । अनेन स्थलविशेषेषु अनयोः भाष्ययोश्चर्चा विहिता, मन्वर्थमुक्तावलीं विहाय ''स्मृतिसागर'' नामकस्य स्मृतिनिबन्धग्रन्थस्य प्रणेताऽपि अयं कुल्लूको भवति । स्मृतिसागरस्य त्रयः भागाः सन्ति । यथा- अशौचसागरः, विवादसागरः, श्राद्धसागरश्चेति । दौर्भाग्यात् श्राद्धसागरस्य बहवो हि अंशाः सम्प्रति नोपलभ्यन्ते । स्मृतिसागरे कुल्लूकेन बहूनां प्रामाणिकतथ्यानां संग्रहो विहितः । अत्रापि तेन विविधप्राचीनग्रन्थानां नामानि तेषां स्मृतिवचनानि चोद्धृतानि । हलायुध-भोजदेव-कामधेनु-शङ्खधर-मेधातिथिप्रभृतीनां भाष्यनिबन्धकाराणां चर्चा स्मृतिसागरे प्राप्यते ।

कुल्लूकभट्टोऽयं गौड़देशस्य (आधुनिकवङ्गस्य) नन्दनग्रामनिवासी आसीत् । अस्य पितुर्नाम दिवाकर भट्टो भवति । एतत्कृतटीकायाः मङ्गलश्लोकादेव ज्ञायते यत् काश्यामेव स्थित्वा विदुषां हिताय कुल्लूकेन मन्वर्थमुक्तावली विरचिता[१४] । अस्य पिता सुयोग्यविद्वान् आसीत् । कुल्लूकेन श्राद्धसागरे लिखितं यत् स्वपितृचरणानामादेशेनैव खण्डत्रयेण स्मृतिसागरः

१३. ध.शा.इ. १, पृ- ७३

१४. गौडे नन्दनवासिनाम्नि सुजनैर्वन्द्ये वरेन्द्र्यां कुले
श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ।

विरचित इति । अयं मीमांसा-न्याय-वेदान्त-व्याकरणादिशास्त्रेष्वपि पारदर्शितामर्जितवान् । अस्य विद्ववत्तायाः सम्पूर्णः परिप्रकाशः मन्वर्थ-मुक्तावल्यामेव जातः ।

कुल्लूकभट्टस्य कालः मेधातिथि-भोजदेव-गोविन्दराज-धरणीधर-भास्कर (वेदान्तसूत्रभाष्यकारः)-वामन (काशिकायाः लेखकः)-विश्वरूपादीनामनन्तरं भवितुमर्हति, यतो ह्यनेन एतेषां चर्चा स्वटीकायां कृता । अनेन कल्पतरु-हलायुधयोश्चर्चा विहिता, अतोऽस्य कालः ११५० ख्रीष्टसंवत्सरादनन्तरमेव भवितुं शक्नोति । वर्धमान-रघुनन्दनौ कुल्लूकस्य चर्चां स्वस्वग्रन्थे कुरुतः, अतः १३५० ख्रीष्टसंवत्सरात् पूर्वमपि तत्कृतटीकायाः लोकप्रियताऽऽसीदिति ज्ञायते । उपर्युक्तविवेचनानुसारं कथयितुं शक्यते यत् त्रयोदशशतकस्योत्तरार्द्धे चतुर्दशशतकस्य पूर्वार्द्धे वा कुल्लूकस्य रचनाकालो भवितुमर्हतीति ।

अपरार्कः

याज्ञवल्क्यस्मृतेः सुप्रसिद्धभाष्यकारत्वेन अपरार्क अन्यतमः । अपरार्कस्यापरं नाम अपरादित्यः । भाष्यकारेषु अस्य प्रसिद्धिः प्रतिभा च समग्रेऽस्मिन् देशे विकशिताऽभूत् । एतत्कृतयाज्ञवल्क्यस्मृतिभाष्यस्य नाम "अपरार्कयाज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धः" इति । यद्यपि एतदीयं भाष्यं भाष्यग्रन्थेषु अन्तर्भवति तथापि अयमेकः स्वतन्त्रः स्मृतिनिबन्धग्रन्थ इति कथनं कदापि अनौचित्यं न भवेत् । अतः भाष्य-निबन्धयोर्मध्ये विशेषभेदा-भावात् अपरार्केण स्वभाष्यस्य नाम अपरार्कयाज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्ध इति प्रदत्तम् ।

जीमूतवाहनस्य वंशे शिलाहारराजकुमारस्य नाम अपरादित्यदेव आसीत् । शिलाहाराभिलेखानुसारं ज्ञायते यत् जीमुतवाहनवंशजानां राज्यत्रयमासीत् । यथा उत्तरकोङ्कणः, दक्षिणकोङ्कणः, कुल्हालपुरश्चेति ।

काश्यामुत्तरवाहिजह्नुतनयातीरे समं पण्डितै-
स्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ।।

(मनु. मन्वर्थ. १/१)

डा० काणेमहोदयानां[15] मतानुसारम् अपरार्कः उत्तरकोङ्कणे शिलाहारे अपरादित्यदेवनाम्ना प्रथितः आसीत् । स्वकीये भाष्यग्रन्थे अपरादित्येन यः उपाधिः लिखितः साक्षात् तद्वदेव शिलालेखेष्वपि प्राप्यते ।

मिताक्षरा-अपरार्कयोर्मध्ये बहुत्र साम्यं दृश्यते । अपरार्केण वेदेभ्यः पुराणेभ्यः कोशग्रन्थेभ्यश्च प्रमाणवचनानि संगृह्य भाष्यं कृतम् । मिताक्षरायामपि तद्वदेव सुदीर्घोद्धरणानि प्राप्यन्ते । तार्किकदृष्टिकोणानुसारं मिताक्षरायां विद्वत्पूर्णाभिव्यक्तिः परिलक्षिता भवति । गौतम-वसिष्ठधर्मसूत्रेभ्योऽपि प्रमाणवचनानि गृहीतानि अपरार्केण । शंकराचार्य-कुमारिलयोश्चर्चाऽपि अनेन विहिता, परन्तु महत आश्चर्यस्य विषयोऽयं यत् पूर्ववर्त्तीनां भाष्यकाराणां निबन्धकाराणाञ्च नामान्यनेन कुत्रापि नैव लिखितानि ।

अभिलेखानामाधारेण अपरार्कस्य कालः एकादशशतकादनन्तरमेव निर्णयितुं शक्यते । मङ्खकृत ''श्रीकण्ठचरित'' नामके ग्रन्थे वर्णितमस्ति यत् कोङ्कणनरेश अपरादित्यदेवः तेजकण्ठं काश्मीरनृपतेः जयसिंहस्य राजसभां प्रति दूतरूपेण प्रेषितवान् । अतः सम्भाव्यते यत् काश्मीरराजसभायाः विद्वत्परिषदि तेजकण्ठः अपरार्कटीकां प्रस्तुतवान् । ततः प्रभृति काश्मीरदेशे अपरार्कभाष्यस्य प्रसिद्धिः संजाता । अद्यापि काश्मीरवास्तव्याः अपरार्कभाष्यं प्रामाणिकत्वेन स्वीकुर्वन्ति । एतेन स्पष्टं भवति यत् अपरार्कभाष्यस्य समयः द्वादशशतकस्य प्रथमार्धभाग एव भवितुमर्हति ।

असहायः

डॉ०. जालीमहोदयेन सम्पादितायां कल्याणभट्टेन च संशोधितायां नारदस्मृतौ असहायभाष्यस्यैकोऽंशः प्राप्यते । अयमेकः सुप्रसिद्धो भाष्यकार इत्यत्र नास्ति केषामपि वैमत्यम् । दौर्भाग्यादस्य भाष्यग्रन्थो न पूर्णरूपेण लभ्यते । मनुस्मृतिभाष्ये मेधातिथिना असहायस्य नामोल्लेखो विहितः । सरस्वतीविलासे विवादरत्नाकरे चासहायो मनुस्मृतेः टीकाकाररूपेण

१५. ध.शा.इ. १, पृ- ८०

उल्लेखोऽस्ति । याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्यायामपि विश्वरूपेण असहायः गौतमधर्मसूत्रभाष्यकाररूपेण स्मृतो वर्तते । अनिरुद्धेन स्वहारलतायां गौतमधर्मसूत्रभाष्यकारत्वेन असहायः स्वीकृतः । उद्धरणानुसारं विज्ञायते यदसहायो मनुस्मृति-गौतमधर्मसूत्र-नारदस्मृतीनामुपरि टीका विरचिता इति ।

विश्वरूप-मेधातिथिभ्यामसहाय उद्धृतः, एतदर्थं तस्य कालः ७००-७५० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवितुमर्हति । अस्य देशविषये तादृशं सुदृढं किमपि तथ्यं प्रामाणरूपेण नैवावाप्यते[१६] ।

भर्तृयज्ञः

मेधातिथिना भर्तृयज्ञस्योल्लेखः कृतः । गौतमधर्मसूत्रस्य व्याख्याकाररूपेण गदाधरेण च भर्तृयज्ञस्य नामोल्लेखः कृतः । भर्तृयज्ञेन कात्यायनश्रौतसूत्रस्योपरि टीका कृतेति तत्कृतभाष्यादेव ज्ञायते । अस्य समयः ७००-८०० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवितुमर्हतीति [१७]धर्मद्रुमकारस्याभिमतम् । [१८]काणेमतानुसारमस्य कालः ८०० ख्रीष्टसंवत्सरात्पूर्वमेव भवितुमर्हति । अस्य देशविषये न किमपि प्रमाणमुपलभ्यते ।

भारुचिः

विज्ञानेश्वरेण मिताक्षरायां भारुचिमतस्योल्लेखः कृतः । पराशरमाधवीये सरस्वतीविलासे च भारुचेः चर्चा दृश्यते । रामानुजाचार्यात्पूर्वं स्थितेषु षट्सु विशिष्टाद्वैताचार्येषु भारुचिः अन्यतमः आसीत् । विष्णुधर्मसूत्रस्य व्याख्या चानेन कृता इति ज्ञायते । आपस्तम्बगृह्यसूत्रभाष्यकारेण सुदर्शनाचार्येणापि एतन्मतानि चर्चितानि । भारुचिः नियोगविधेः समर्थकः आसीत् । मिताक्षरायाः पूर्वं विश्वरूप अस्य समसामयिक आसीदिति कृत्वा अस्य कालः ८००-९०० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवितुमर्हति ।

---

१६. ध.शा.इ. १, पृ- ६६, ध.द्रु. पृ- ६७

१७. ध.द्रु. पृ- ६८

१८. ध.शा.इ. १, पृ- ६६

बालकृष्णभट्टः

याज्ञवल्क्यस्मृतेरुपरि विज्ञानेश्वरेण या मिताक्षरा कृता, तदुपरि अनेन एका टीका विरचिता । तत्कृतटीकायाः नाम लक्ष्मीव्याख्यानम् । यद्यप्ययं दक्षिणभारतीयस्तथापि वाराणस्यां स्थित्वा विद्याध्ययनमकरोत् । अस्य कालस्तु १७३०-१८२० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेत्[१९] ।

हरदत्तः

दक्षिणभारते भाष्यकारः हरदत्तस्तत्कृतटीका च सर्वैः स्मर्यते । तेन गौतमधर्मसूत्रोपरि मिताक्षरानाम्नी टीका कृता । आपस्तम्बधर्मसूत्रस्योपरि उज्वलाव्याख्या च विहिता । आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्योपरि अनाविलभाष्यमपि अनेन विरचितम् । आपस्तम्बीयमन्त्रपाठोपरि भाष्यमपि कृतम् । यद्यपि मिताक्षरायाः प्रभावेनायं प्रभावितो भूत्वा अनेकासां स्मृतीनामुदाहरणमानीय स्वग्रन्थो उपस्थापितस्तथापि न कस्यापि निबन्धकारस्य नामोल्लेखः स्वग्रन्थेऽनेन विहितः । अस्य कालः मिताक्षराभाष्यकारस्य विज्ञानेश्वरस्यानन्तरमेव भवेत् । अत एव ११००-१२०० ख्रीष्टाब्दमध्येऽस्य समयो भवितुमर्हति ।

वीरमित्रोदय-प्रयोगरत्न-नारायणभट्टादिभिः हरदत्तस्य मिताक्षरा उद्धृता । दक्षिणभारते ग्रन्थोऽयं सुतरामाद्रियते । अयं शैवसम्प्रदायस्य श्रेष्ठोपासक आसीदिति स्वकृतग्रन्थमङ्गलाचरणादेव ज्ञायते[२०] । प्रायशः सर्वे ग्रन्थाः अनेन दक्षिणभारते विरचिताः ।

गोविन्दराजः

भाष्यकारत्वेन धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे गोविन्दराजस्य स्थानमतीव महत्त्वपूर्णम् । अनेन मनुस्मृतेरुपरि एका टीका विरचिता । तस्यानाम

---

१९. ध.द्व. पृ- ६९

२०. नमो रुद्राय यद्धर्मशास्त्रं गौतमनिर्मितम् ।
क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिर्मिताक्षरा ।। (गौ.ध.सू. मिता. १/१)

'मनुटीका' भवति । मनुटीकातो ज्ञायते यदस्य 'स्मृतिमञ्जरी'नाम्ना काचित् स्वतन्त्रा कृतिः वर्त्तते इति । अयं ब्राह्मण आसीत् । अस्य पितुर्नाम माधवः, पितृव्यस्य च नाम नारायणः । गङ्गातटनिवास्ययमिति एतदीयभाष्यात् ज्ञायते । स्वजन्मनाऽयम् आचार्यशङ्करेण कुमारिलभट्टेन च प्रभावितो जातः । मोक्षार्थमेव ज्ञानकर्मणोरुपरि अनेन महान् प्रयत्नो विहितः[२१] ।

मन्वर्थमुक्तावलीकारेण कुल्लूकेन गोविन्दराजकृतमनुटीकातः बहूनि उद्धरणानि संगृहीतानि । गोविन्दराजः मेधातिथेः बहुपरवर्त्तीति कुल्लूकेन स्वीकृतः । मिताक्षरायां मेधातिथेः भोजदेवस्य च चर्चा वर्त्तते, परन्तु गोविन्दराजस्योल्लेखः कुत्रापि नास्ति । एतस्मात् स्पष्टं भवति यत् मिताक्षरारचनानन्तरमेव गोविन्दराजेन मनुटीका लिखिता इति ।

प्रसिद्धवङ्गीयधर्मशास्त्रनिबन्धकारेण अनिरुद्धभट्टेन हारलतायां, जीमूतवाहनेन धर्मरत्ने, हेमाद्रिणा च चतुर्वर्गचिन्तामणौ गोविन्दराजवचनानि प्रमाणत्वेन गृहीतानि । अनिरुद्धस्य कालः द्वादशशतकस्योत्तरार्द्धे इति मन्यते । जीमूतवाहनोऽपि द्वादशशतकस्य प्रारम्भे जातः, अतः गोविन्दराजस्य कालः द्वादशशतकात्पूर्वमेव भवितुमर्हति । उद्धरणनामाधारेण गोविन्दराजोऽयमेकादशशतकीयो भवति । अतोऽस्य समयः १०५० ख्री. ११10 ख्रीष्टाब्दमध्ये स्थापयितुं शक्यते ।

देवस्वामी

देवस्वामिना स्मृतिसमुच्चयनाम्ना ग्रन्थो विरचितः । देवणभट्टकृतस्मृतिचन्द्रिकातो ज्ञायते यत् आश्वलायनगृह्यसूत्रोपरि नारायणेन यद् भाष्यं विरचितं तदेव देवस्वामिना लिखितमिति । अतः देवस्वामिना आश्वलायन श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्रयोरुपरि भाष्यं विरचितमिति । एतादृशः निबन्धग्रन्थोऽयं विरचितः यत्र आचार-व्यवहार-आशौयसम्बन्धिविषयाः वर्णिताः सन्ति । चतुर्विंशतिमतसंग्रहेऽपि देवस्वामिमतानामुल्लेखोऽस्ति । स्मृतिचन्द्रिकायामपि व्यवहाराशौचादिविषयेषु विचारो दृश्यते । स्मृतिचन्द्रिकायाः कालः १२००-

---

२१. ध.शा.इ. १, पृ- ७६

१२२५ ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेत् । अतः देवस्वामिनः कालः १०००-१०५० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेदित्यनुमीयते[२२] ।

गोविन्दानन्दः

गोविन्दानन्दोऽयं पश्चिमवङ्गस्थमेदिनापुरमण्डलान्तर्गतः आसीत् । तस्य पितुर्नाम गणपतिभट्टः । अनेन क्रियाकौमुदीनामको ग्रन्थो विरचितः । तत्र दान-शुद्धि-वर्षक्रियाकौमुद्यादयोऽनेके भागाः सन्ति । वर्षक्रियाकौमुद्यनुसारं वङ्गदेशे व्रतानि अनुष्ठीयन्ते । श्रीनिवासाचार्यकृतशुद्धिदीपिकोपरि शूलपाणिकृततत्त्वार्थकौमुद्यारुपरि च गोविन्दानन्देन षोडशशतकस्य पूर्वार्द्धे भाष्यं लिखितम् । क्रियाकौमुद्याः रचना अनेन १४३५ तमे ख्रीष्टाब्दे कृता । अतोऽस्य रचनाकालः १४७५-१५४० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेत् । गोविन्दानन्दस्य चर्चा रघुनन्दनेन कृता, अतः क्रियाकौमुद्याः रचना रघुनन्दनात्पूर्वमेव जातेति सिद्ध्यति[२३] ।

२२. ध.शा.इ. १, पृ- ७०

२३. ध.द्रु. पृ- ९८

पञ्चमोऽध्यायः

स्मृतिनिबन्धसाहित्यस्योद्भवो विकासश्च

पवित्रतमेऽस्मिन् भारतवर्षे आर्याणां जीवनकालः धर्मेणैव प्रतिष्ठितो भवति । आर्याणां मूलधर्मग्रन्थो वेदः । प्राचीनतमधर्मशास्त्रकारेण मनुना[1] उक्तं यत् निषेकादिस्मशानान्ताः सर्वे संस्काराः येषां वैदिकमन्त्रैः सम्पादिताः, शास्त्रेऽस्मिन् तेषामधिकारो वर्त्तते । एतस्मात् सुस्पष्टं भवति यत् आर्याणां कृत्स्नमनुष्ठानं धर्मे प्रतिष्ठितं भवति । तर्हि धर्मस्य प्रमाणत्वेन भगवती श्रुतिः सर्वप्रमाणसम्पन्ना, धर्मशास्त्राणि च तदनुमापकत्वेन प्रमाणभूतानि सन्ति ।

सूत्र-स्मृति-भाष्यादिधर्मशास्त्रसाहित्येषु निबन्धा अपि धर्मनिर्णायकतया प्रामाण्यं भजन्ते । यतो हि तेष्वेव विभिन्नानां धर्मवचनानां सामञ्जस्य-समन्वययोः स्थापना विवक्षाविशेषात् तात्पर्यनिर्णयद्वारा धर्माः स्वरूपतः साधनतः फलतश्च निरूपिताः । सूत्र-स्मृति-भाष्यात्मकेभ्यो धर्मशास्त्रग्रन्थेभ्यो यदैव धर्मनिर्णयोऽत्यन्तकष्टसाध्यो भवति तदैवावसरे तदुपजीवीनां निबन्धग्रन्थानां भूयस्यावश्यकता परिलक्ष्यते । अतः देशकालभेदानुसारेण समुत्पद्यमानानामावश्यकतानां परिपूर्त्तये निबन्धकाराः स्वकीयान् निबन्धग्रन्थान् विरचितवन्तः ।

सूत्रस्मृतिभाष्यादिभ्योरर्वाक्कालिकतया निबन्धसाहित्यस्य कालः सप्तमशतकादारभ्य अष्टादशशतकं यावदिति ऐतिहासिकैः[2] स्वीकृतः ।

---

१. निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ।। मनु. १/१६

२. ध.शा.इ. १, पृ- ६५, ध.द्व. पृ- ६३

एतेषामैतिहासिकानाम् अभिमतानुसारं भाष्यनिबन्धग्रन्थयोर्मध्ये नास्ति कश्चन भेदः । यतो हि भाष्यकारैः निबन्धग्रन्थानुरूपं बहुश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितवचनानि संगृह्य स्मृतिग्रन्थानां सूत्रग्रन्थानाञ्च टीका कृता । विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरां दृष्ट्वा शङ्करभट्टः विज्ञानेश्वरं सर्वशेष्ठस्मृतिनिबन्धकाररूपेण उद्घोषितवान् । पुनश्च प्रमाणत्वेनास्माभिः स्पष्टमवलोक्यते यत् मनुटीकाकारेण श्रीमता सर्वज्ञनारायणेन स्वीयटीकायाः नाम मन्वर्थविवृत्तिरिति स्थापितम् । याज्ञवल्क्यस्मृतेः टीकाकारेण अपरार्केणापि ''अपरार्कयाज्ञवल्क्य-धर्मशास्त्रनिबन्ध'' इति स्थापितः । यद् भवतु, एकादशशताब्दीं यावत् प्रायशः अनेके भाष्यकाराः अनेकेषां धर्मशास्त्रग्रन्थानां भाष्यं कृतवन्तः । तदनन्तरं यवनानामक्रमणस्य प्रभावोऽस्माकं भारतस्य राजनीतिक-सामाजिक-शैक्षणिकजीवनोपरि दृढं पतितः । ततः द्वादशशतकादेवारभ्य धर्मशास्त्रे नूतना काऽपि शैली प्रचलिता, येन स्मृतिसूत्रग्रन्थानां व्याख्यां विहाय स्वमतप्रतिपादनाय स्वतन्त्ररूपेण निबन्धग्रन्थानां प्रणयने संपादने च मतिं दद्युः । एतेषां स्मृतिनिबन्धानां भारते शनैः शनैः प्रसारः प्रचारश्च संजातः । देशस्य बहुषु प्रान्तेषु एते निबन्धा आदर्शभूताः विराजन्ते । क्रमेण समग्रे भारतवर्षे देशभेदेन कालभेदेन च निबन्धग्रन्थानां महत्त्वं प्रासारितमभूत् ।

निबन्धशब्दोऽपि बहुष्वर्थेषु व्यवह्रीयते । तत्र तावत् [३]शब्दकल्पद्रुमे-निबघ्नातीति निबन्ध इत्युच्यते । 'नि'-उपसर्गात् 'बन्ध' धातोः ''घञ्'' प्रत्यये कृते निबन्धशब्दो निष्पद्यते । निबन्धो नाम 'शब्दस्य वृत्ति'रिति हेमचन्द्रः । निबन्धशब्दस्य प्रयोगो बहुषु स्थलेषु विविधेष्वर्थेषु प्रयुक्तो वर्त्तते । तत्र तावत् कुत्रचित् गद्यबद्धरचनापदेन कुत्रचिच्च निबन्ध एकस्य पर्णभरकस्येयन्ति पर्णानि, तथा एकस्य क्रमुकफलभरकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः[४] । संग्रहग्रन्थभेदे रोगभेदे बन्धने च निबन्धशब्दो व्यवह्रीयते इति हेमचन्द्रवचनमुट्टङ्कितं वाचस्पत्ये[५] । धर्मशास्त्रविदश्च

---

३. शा.क.द्रु. २/८८४

४. याज्ञ.स्मृ. मिता. १/१२१, पृ- २२७

५. वाच. पृ- ४०७१

विभिन्नेभ्यः प्रामाणिकग्रन्थेभ्यः प्रमाणवचनानां संग्रहपूर्वकं यस्यैव ग्रन्थस्य रचनां कुर्वन्ति स तु निबन्धग्रन्थनाम्नाऽभिधीयते ।

तेषु स्मृतिनिबन्धृषु केचन दाक्षिणात्याः, अपरे महाराष्ट्रियाः, अन्ये मैथिलाः, परे, वङ्गीयाः, इतरे च उत्कलीयाः भवन्ति । यथा- लक्ष्मीधर-श्रीदत्तोपाध्यायचण्डेश्वर-वाचस्पतिप्रभृतयो मैथिलाः, देवणभट्ट हेमाद्रि-माधवाचार्य-नन्दपण्डितादयो दाक्षिणात्याः, जीमूतवाहन-गोविन्दानन्द-रघुनन्दनादयो वङ्गीयाः, कमलाकभट्ट-नीलकण्ठभट्ट-अनन्तदेव-नागोजीभट्टादयो महाराष्ट्रियाः, शतानन्द-प्रतापरुद्रदेव-गदाधरादयश्च उत्कलीयाः स्मृतिनिबन्धकाराः भवन्ति । एतेषां स्मृतिनिबन्धृणां निबन्धग्रन्था अपि सुप्रसिद्धाः भवन्ति । यथा- लक्ष्मीधरस्य कृत्यकल्पतरुः, चण्डेश्वरस्य स्मृतिरत्नाकरः, हेमाद्रेः चतुर्वर्गचिन्तामणिः, माधवाचार्यस्य कालमाधवः, जीमूतवाहनस्य धर्मरत्नः, रघुनन्दनस्य स्मृतितत्त्वम्, कमलाकरस्य निर्णयसिन्धुः, नीलकण्ठस्य भगवन्तभास्करः, मित्रमिश्रस्य वीरमित्रोदयः, शतानन्दस्य शतानन्दसंग्रहः, प्रतापरुद्रदेवस्य सरस्वतीविलासश्चेति । एवमेव प्रकारेण देशभेदेन कालभेदेन च भारतस्य कोणकोणेषु स्मृतिनिबन्धारः सन्ति । तत्तद्देशीयाचारानुसारं सामाजिकस्थितिमवेक्ष्यैव धर्मनिबन्धग्रन्थाः निबन्धृभिः प्रस्तुताः ।

प्रमुखस्मृतिनिबन्धृणां परिचयः

धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे यावन्तः स्मृतिनिबन्धारः सन्ति तेषु प्रायशः लक्ष्मीधर-हेमाद्रि-देवणभट्ट-माधवाचार्य-श्रीदत्त-चण्डेश्वर-जीमूतवाहन-रघुनन्दन-कमलाकर-नीलकण्ठ-वाचस्पति-गदाधर-नरसिंह-दिव्यसिंहप्रभृतयः प्रमुखाः भवन्ति । सम्प्रति एतेषां परिचयः देशकालनिरूपणं च क्रियते ।

लक्ष्मीधरभट्टः

धर्मशास्त्रीयनिबन्धसाहित्याकाशे प्रप्रथमः सर्वप्राचीनतमश्च निबन्धकारोऽयं लक्ष्मीधरः । गहडवार अथवा राठौरराजागोविन्दचन्द्रस्य सान्धिविग्रहिकमन्त्रित्वेनायं नियुक्त आसीत् । यादृशोऽयं धर्मज्ञः तादृशोऽपि

राजनीतिज्ञः । अस्य पिता श्रीहृदयधरभट्टः राठौरराज्ञां प्रधानमन्त्रीपदे नियुक्त आसीत् । गोविन्दचन्द्रस्य शान्तिप्रियशासनं विजयाभियानं च मन्त्रीलक्ष्मीधरेणैव संपादितमासीदिति तत्प्रणीतकृत्यकल्पतरोः राजधर्मप्रकरणादेव ज्ञायते । अस्य साहसम् आश्चर्यजनकम्, अस्य राजपदवी महासान्धिविग्रह आसीदिति स्वकृतग्रन्थपुष्पिकातो ज्ञायते । ११०८ तमे खीष्टसंवत्सरे यवनानामाक्रमणसमये राजा गोविन्दचन्द्रः स्वविचक्षणमन्त्रिणा लक्ष्मीधरसाहाय्येन साहसेन च हम्मीरं पराजितवान् । अस्य लक्ष्मीधरस्य वैदुष्य-प्रतिभादिविषयेषु व्यवहारकाण्डगतोपक्रमादेव ज्ञायते । अनेन स्वपाण्डित्यगुणेन १११०-११३० खीष्टाब्दमध्ये कृत्यकल्पतरुनामकस्य सुबृहद्धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थस्य रचना विहिता[६] । कृत्यकल्पतरुः कल्पतरुः कल्पवृक्षश्चेति नाम्ना ग्रन्थस्यास्य प्रचारः प्रसारश्च संजातः । अयं मिथिलावास्तव्यः, यतो हि प्रणीतस्यास्य ग्रन्थस्य कृत्यकल्पतरोः प्रचारः प्रसारश्च मिथिलायां सर्वाधिकतया जातः । आचार-व्यवहार-राजधर्म-तीर्थादिविषयेषु निबन्धग्रन्थेऽस्मिन् चर्चा दृश्यते । कृत्यकल्पतरोः ब्रह्मचारीकाण्डस्य प्रारम्भे ग्रन्थकर्त्तालक्ष्मीधरः स्वयं मन्त्रीश्वर इति तेन लिखितम् । अस्य कालनिर्धारणार्थं काठिन्यं नानुभूयते, यतो हि अयं विज्ञानेश्वरमुद्धृतवान्, तस्मादयमेकादशशतकीयः । अनिरुद्धस्य कर्मोपदेशिन्यां कल्पतरोरुद्धरणानि प्राप्यन्ते, अतोऽस्य समयः ११००-११५० खीष्टाब्दयोः मध्यभागे भवितुमर्हतीति प्रमाणयितुं शक्यते । लक्ष्मीधरोऽयं गोविन्दचन्द्रस्य राजमन्त्री आसीत्, तस्मात् द्वादशशतकमस्य समय इति [७]काणेमहोदयानामभिमतम् ।

जीमूतवाहनः

वङ्गीयधर्मशास्त्रनिबन्धकारेषु जीमूतवाहनः मुर्धन्यभूतः । स्वजन्मनाऽयं राढा इति स्थानम् अलङ्कार । स चायं पारिभद्रकुलसंभूतः महामहोपाध्यायोपाधिधारकश्चासीदिति स्वकृतग्रन्थपुष्पिकातो ज्ञायते । यथा-

६. ध.द्रु. पृ- ७७

७. ध.शा.इ. १, पृ- ७७

''इति पारिभद्रीयमहामहोपाध्यायश्रीजीमूतवाहनस्य कृतौ धर्मरत्ने दायभागे.....'' । मुख्यरूपेण कालविवेकः, व्यवहारमातृका, दायभागश्चेति ग्रन्थत्रयमस्यास्ति । एते तु धर्मरत्ननामकस्य बृहद्ग्रन्थस्यांशभूताः ।

जीमूतवाहानस्य कालविषये बहवो हि विसंवादाः सन्ति । तेन धारेश्वर-गोविन्दराज-भोजदेवादीनां नामानि उट्टङ्कितानि । तस्मात्तस्य समयः कदापि एकादशशतकान्तिमभागात् पूर्वं भवितुं नार्हति । पुनश्च जीमूतवाहनस्य नाम शूलपाणि-वाचस्पति-रघुनन्दनादिभिरुट्टङ्कितत्वात् पञ्चदशशतकस्य मध्यभागादनन्तरमपि तस्य समयो भवितुं नार्हति । पुनश्च जीमूतवाहनेन कालविवेके किञ्चन गाणितिकज्योतिषतथ्यं प्रकटितम् । अतस्तेन तस्य कालः १०१३ शकाब्दात् (१०९३ खीष्टाब्दात्) पूर्वं भवितुं नार्हति । अतो ज्ञायते यत् जीमूतवाहनस्य ग्रन्थलेखनकालः १०९१ खीष्टाब्दादरभ्य ११३० खीष्टाब्दं यावत् भवेदिति 'काणेमहोदयाः प्रमाणयन्ति ।

जीमूतवाहनस्य प्रथमा कृतिः कालविवेकः, तदनन्तरं व्यवहारमातृका, ततो दायभागश्चेति क्रमेण वक्तुं शक्यते । ग्रन्थत्रयं विहाय ऋणादानविषयकं कञ्चन ग्रन्थविशेषं लिखितुं दायभागे तेन प्रतिज्ञातम् । परन्तु ग्रन्थोऽयं सम्प्रति नोपलभ्यते । वस्तुतस्तु जीमूतवाहनेन कालविवेकादि-ग्रन्थचतुष्टयं लिखितम्, तेषु कालविवेकः स्वतन्त्रो ग्रन्थः, अन्ये त्रयश्च धर्मरत्नाख्यस्य मुख्यग्रन्थ-स्यांशविशेषाः भवन्तीति एकेषां मतम् ।

पारिभद्रकुलोत्पन्नस्य जीमूतवाहनस्य कीदृशं वैदुष्यं कीदृशी च प्रतिभा इति तत्प्रणीतग्रन्थेभ्यः सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । दायभागस्य उपक्रमे तेन सुस्पष्टतया लिखितं यत् मन्वादिवचनव्याख्यायां व्याख्याकाराणां यो विवादः, तद्दूरीकरणार्थं सुश्लिष्टा व्याख्या मयाऽत्र विहिता इति । यथा-

''मन्वादिवाक्यान्यविमृश्य येषां यस्मिन् विवादो बहुधा बुधानाम् ।
तेषां प्रबोधाय स दायभागः निरूपणीयः सुधियः शृणुध्वम् ।।''[९]

---

८. धा.शा.इ. १, पृ- ७९

९. दा.भा. पृ- १

यद्धवत् वङ्गीयधर्मशास्त्रकारेषु अस्य पाण्डित्यम् अतीव महत्त्वपूर्णमासीदिति कथयितुं शक्यते । वङ्गीयानां कृते हिन्दुविधौ तत्प्रणीतो दायभाग एवाद्रियते ।

दायभागोपरि बह्व्यः टीकाः सन्ति । तासु स्मृतितत्त्वकाररघुनन्दन-भट्टाचार्यस्यापि एका टीका वर्त्तते । जीमूतवाहनस्य दायभागे प्रायशः परमतखण्डनेऽधिकाभिरुचिर्दृश्यते । "मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शश्यत"[१०] इति वचनात् मनुविरुद्धानि वचनानि प्रमाणत्त्वेनोपस्थापयता-माचार्याणां मतमुपेक्षते ।

हेमाद्रिः

दक्षिणभारतीयस्मृतिनिबन्धकारेषु हेमाद्रेः स्थानमन्यतममस्ति । हेमाद्रिप्रणीतचतुर्वर्ग-चिन्तामणिः प्राचीनधार्मिककृत्यानां विश्वकोशो भवति । चतुर्वर्गचिन्तामणेः प्रसिद्धिः हेमाद्रिनाम्ना वर्त्तते । अस्य हेमाद्रेः पितुर्नाम कामदेवः, पितृव्यस्य नाम वासुदेवश्चासीत् । वत्सगोत्रोत्पन्नः हेमाद्रिः देवगिर्यां यादवराज्ञः महादेवस्य राजमन्त्री आसीत् । अस्योत्तराधिकारिरामचन्द्रस्यापि मन्त्रित्वेन हेमाद्रिरासीत् । स्पष्टं भवति यत् त्रयोदशशतकस्योत्तरार्द्धे (१२५०-१३०० खीष्टाब्दः) हेमाद्रिः जीवित आसीदिति । चतुर्वर्गचिन्तामणेः रचना १२५० खीष्टाब्दादनन्तरमेव जाता । ग्रन्थोऽयं १३०० खीष्टसंवत्सरात्पूर्वमेव लोकलोचनमागतः । ततः परं समग्रे दक्षिणभारते सोऽयं ग्रन्थः लोकप्रियतामर्जितवान् । विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरायारुल्लेखः हेमाद्रिणा स्वग्रन्थे नैव विहितः । एतस्मादनुमीयते यत् विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षराया-रनन्तरमेव चतुर्वर्गचिन्तामणेः रचना जाता इति । अत्र श्राद्धखण्डे एव हेमाद्रेः विद्वत्प्रतिभायारुपलब्धिः भवति । अयमेव पूर्वमीमांसायाः महान् विद्वानासीत् ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ आपस्तम्बधर्मसूत्र-न्यायमञ्जरी-त्रिकाण्डमण्डन-निर्णयामृत-पण्डितपारितोष-पृथ्वीचन्द्रोदय-बृहत्कथाविधिरत्न-वृद्धशातातप-भाष्यकार-गोविन्दराज-गोविन्दोपाध्याय-भवदेव-मदननिर्घण्टु-मेधातिथि-

---

१०. मनु. मन्वर्थ. १/१, पृ- २

वामदेव-विश्वरूप-विश्वप्रकाश-विश्वादर्श-शम्भुशिवदत्त-श्रीधर-सोमदत्त-प्रभृतीनां ग्रन्थकाराणां ग्रन्थानाञ्च नामानि दृश्यन्ते । एकेषामाचार्याणां तदीयग्रन्थानां च नाम अपि ग्रन्थेऽस्मिन् बहुवारं प्राप्यते । यथा- अपरार्क-कर्कोपाध्याय-देवस्वामि-शङ्खधर-स्मृतिचन्द्रिका-स्मृतिमहार्णव-प्रकाश-हरिहरप्रभृतयः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणिं विहाय हेमाद्रेरपि अन्ये ग्रन्थाः सन्ति । श्राद्धकल्पः, मुक्ताफलस्य (बोधदेवकृतस्य) वैद्यदीपकभाष्यम्, वाग्भट्टकृताष्टाङ्गहृदयोपरि आयुर्वेदरसायनीनाम्नी टीका, शौनकप्रणवकल्पस्य भाष्यं चेति । अस्य भाषाशैली अन्येषां निबन्धकारणामपेक्षया सर्वथा भिन्ना भवति । महाराष्ट्रस्य बहुषु मन्दिरेषु हेमाद्रिशैलीविषये उल्लेखः प्राप्यते । अयमेव हेमाद्रिः "मोड़ि" लिपेराविष्कर्त्ता । सम्पूर्णेऽपि दक्षिणभारते हेमाद्रिकृतचतुर्वर्गचिन्तामणेः प्रचारः प्रसारश्च सर्वत्रैव जातः"[११] ।

चण्डेश्वरः

स्मृतिनिबन्धसाहित्याकाशे मैथिलधर्मशास्त्रनिबन्धकारत्वेन बहुसम्मानो विद्यते । अनेन "स्मृतिरत्नाकर" नाम्ना ग्रन्थः प्रणीतः । ग्रन्थस्यास्य अपरं नाम "रत्नाकर" इति । सुबृहत्स्मृतिनिबन्धग्रन्थोऽयं सप्तखण्डेनैव विभक्तः, यथा-

१) **कृत्यरत्नाकरः**- अत्र बहूनां कृत्यानां विषये पुराणोपपुराणस्मृति-ग्रन्थानामाधारेण विचारो वर्त्तते । ग्रन्थेऽस्मिन् द्वाविंशतितरङ्गाः सन्ति । अयं ग्रन्थः मिथिलायाः कर्मशास्त्रत्वेन परिचितोऽस्ति ।

२) **दानरत्नाकरः**- अत्र एकोनत्रिंशत्संख्याकाः तरङ्गाः सन्ति । विविधप्रकारदानानां विषये विचारो दृश्यते ।

३) **व्यवहाररत्नाकरः**- बहूनां सामाजिकनियमानां विवेचनमत्र दृश्यते ।

४) **शुद्धिरत्नाकरः**- शुद्धेः साङ्गोपाङ्गविवेचनमत्र दृश्यते । ग्रन्थोऽयं चतुस्त्रिंशत् तरङ्गैः विभक्तोऽस्ति ।

---

११. ध.शा.इ. १, पृ- ८३

५) **पूजारत्नाकरः**– प्रार्थना-पूजनयोः कृते अत्र बहवः विधयः सन्ति । एतदर्थं ग्रन्थस्यास्य महती आवश्यकता विद्यते ।

६) **विवादरत्नाकरः**– हिन्दुनियमानां कृते ग्रन्थोऽयं आधारभूतो भवति । अत्र १०० परिमिताः तरङ्गाः सन्ति ।

७) **गृहस्थरत्नाकरः**– गृहस्थानां कृते कर्त्तव्यशास्त्रत्वेन ग्रन्थस्यास्य प्रसिद्धिः वर्त्तते । अत्र अष्टषष्टिपरिमिताः तरङ्गाः सन्ति ।

धर्मशास्त्रीयग्रन्थान् विहाय श्रीमता चण्डेश्वरेण ''कृत्यचिन्तामणि'' नामकस्य प्रख्यातज्योतिर्निबन्धग्रन्थस्य रचना विहिता । अत्र उत्सव-संस्कारयोर्विषये सम्यक् वर्णनं दृश्यते । राज्यसम्बन्धितविषयाणां विचारार्थं अनेन राजनीतिरत्नाकरस्य रचना कृता । अत्र षोड़शपरिमिताः तरङ्गाः सन्ति । अस्य शिववाक्यावलि-दानवाक्यावालिनाम्ना ग्रन्थद्वयमस्ति ।

चण्डेश्वरः कस्यापि राज्ञः राजमन्त्री आसीत् । स्वकीयनीतीनामुपरि नेपालराज्यस्याक्रमणे तेन विजयः लब्धः । तत्रास्य चण्डेश्वरस्य बहुसम्मानः आसीत् । चण्डेश्वरस्य देहान्ते मैथिलाः वङ्गियाश्च स्मृतिनिबन्धारः चण्डेश्वरप्रणीतग्रन्थेभ्यः बहूपकारं प्राप्तवन्तः । मिसरुमिश्र-वर्धमान-वाचस्पतिमिश्र-रघुनन्दनप्रभृतयः सादरं चण्डेश्वरस्य नामोल्लेखं कृतवन्तः । अनेन चण्डेश्वरेण स्वकृतस्मृतिनिबन्धग्रन्थे हलायुध-कामधेनु-कल्पतरु-पारिजातप्रभृतीनां निबन्धानां निबन्धकाराणाञ्च नाम गृहीतम् । प्रसङ्गवशादपि कामन्दक-कुल्लूक-पल्लव-श्रीकरादीनामुल्लेखः तेन कृतः । एतेन प्रमाणितं भवति यदस्य कालः १३०० ख्रीष्टसंवत्सरस्य निकटवर्त्तिकाले कदाचित् भवितुमर्हति[१२] । चतुर्दशशतके एव मिथिलाभूमिः धर्मशास्त्रक्षेत्रे बहुमूल्यानां ग्रन्थानामुद्धारं कृतवती । भारतीयसंस्कृतौ यस्याः भूमेरद्यापि समादरो वर्त्तते ।

देवणभट्टः

दक्षिणभारतीयधर्मशास्त्रनिबन्धकारेषु देवणभट्टस्य स्थानमन्यतम-मस्ति । अस्य देवणः, देवनन्दनः, देवगणश्चेति नामान्तराणि वर्त्तन्ते । अस्य

१२. ध.द्रु. पृ– ८९

पितुर्नाम केशवादित्यः । सोमयाजीति केचिद् वदन्ति । देवणभट्टविरचिता "स्मृतिचन्द्रिका" अतीव महत्त्वपूर्णा । शुकदेवमिश्र-आपदेव-वामदेवादीनां स्मृतिनिबन्धॄणां निबन्धग्रन्थाः यद्यपि स्मृतिचन्द्रिकानाम्ना उच्यन्ते तथापि देवणभट्टप्रणीतस्मृतिचन्द्रिकायाः महत्त्वं वरीवर्त्तते । अत्र बहूनां स्मृतिनिबन्धकाराणां नामान्युल्लिखितानि सन्ति । अनेन स्वनिबन्धग्रन्थे अपरार्क-त्रिकाण्डी-देवराट्-देवस्वामि-आपस्तम्ब-कल्पभाष्यार्थकारधारेश्वर-घृतस्वामीप्रदीप-भवनाथ-धर्मदीप-मेधातिथि-भाष्यार्थसंग्रहकार-मिताक्षरा-वैजयन्ती-विश्वरूप-विश्वादर्श-शम्भुकर-श्रीकर-विश्वस्वामि-स्मृतिभास्कर-स्मृत्यर्थसारादीनां निबन्धानां निबन्धकाराणां च नामान्युद्धृतानि । अयं दाक्षिणात्यनिबन्धकारः । दक्षिणदेशेऽयं प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धृरूपेण परिचितो वर्त्तते । अनेन विज्ञानेश्वरस्य नाम स्वग्रन्थे गृहीतम् । परन्तु बहुषु स्थलेषु तस्य मतस्य विरोधोऽपि आचरितः । स्मृतिचन्द्रिकायां मिताक्षरा-अपरार्क-स्मृत्यर्थसाराणामुल्लेखोऽस्ति । तस्मादस्य देवणभट्टस्य समयः ११२५ ख्रीष्टाब्दात्पूर्वं भवेदिति [१३]काणेमहोदयानामभिमतम् । हेमाद्रिणा स्मृतिचन्द्रिका-मतानामुल्लेखः कृतः । अतः ११२५ ख्रीष्टाब्दादेकशताब्दीपूर्वं स्मृतिचन्द्रिकायाः कालो भवेत् । स्मृतिचन्द्रिकेयं परस्परविरुद्धस्मृत्यर्थ-समन्वयैकप्रयोजनम् । स्मृतिनिबन्धग्रन्थेषु अन्यतमा च जागर्त्ति । हेमाद्रि-माधवभट्ट-नीलकण्ठ-कमलाकरभट्ट-वैदिकसार्वभौम-वैद्यनाथदीक्षितादिभ्यो निबन्धकारेभ्यः स्मृतिचन्द्रिकाप्रणेता याज्ञिकदेवणभट्टोऽयं प्राचीन इति ज्ञायते । हेमाद्रिणा स्वीये श्राद्धकल्पे स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य मतं खण्डितमतो देवणभट्टो हेमाद्रेः पूर्वकालिक इति ज्ञायते । स्मृतिचन्द्रिकायाः रचना अपरार्क-विज्ञानेश्वर-श्रीधरादीनामनन्तरमेव जाता । देवणभट्टेन स्वग्रन्थे एतेषां त्रयाणामेवोल्लेखः कृतः । त्रयोदशशतकस्योत्तरार्द्धे हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणौ स्मृतिचन्द्रिकायाः उद्धारो विहितः । पूनश्च सरस्वतीविलासे, वीरमित्रोदये च अस्य नामोल्लेखो दृश्यते । अतोऽस्य समयः १२२५ ख्रीष्टाब्दात्पूर्वं न भवेत् । [१४]धर्मद्रुमानुसारं देवणभट्टस्य कालः ११७५-१२५० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेत् ।

---

१३. ध.शा.इ. १, पृ- ८२

१४. ध.द्रु. पृ- ८३

माधवाचार्यः

धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे कालविषयकस्मृतिनिबन्धकारेषु माधवाचार्यः सुप्रख्यातोऽस्ति । अयमेव कालमाधवस्य कर्त्ता । माधवाचार्यः बुक्कणमहाराजस्य कुलगुरुमन्त्री आसीदिति ज्ञायते । अयं मायणाचार्यस्य श्रीमत्याश्च पुत्रः, प्रख्यातस्य वेदभाष्यादिग्रन्थकर्त्तुः सायणाचार्यस्य भ्राता यजुःशाखि भारद्वाजगोत्रश्चेति एतत् कृतपराशरस्मृतिव्याख्यातोऽवगम्यते । यथा-

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धिसहोदरौ ।
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ।।

सोऽयं सायणाचार्यस्य अग्रज एव आसीत्, नतु अनुजः । सायणाचार्येण ज्येष्ठे भ्रातरि भक्त्यत्यतिशयतात् प्रायशः स्वनिर्मितग्रन्थाः माधवीयतया निर्दिष्टाः । न तु माधव-सायंणयोः ऐक्यमिति भ्रमितव्यम् । सायणशब्दस्य वंशनामत्वादेव सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्यस्यापि सायणतयोल्लेखः संगच्छते । यथा- ''श्रीमत्सायणमाधवः'' इति । माधवाचार्यस्य[१५] विवेकतीर्थ इत्युपाधिः आसीदित्यवगम्यते । स्वयं भारतीतीर्थाभिधस्य कस्यापि यतीन्द्रस्य शिष्य आसीदित्यपि ज्ञायते । वस्तुतः सायणाचार्यः वेदभाष्यकर्त्ता । परन्तु ''कृपालुमाधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः'' इत्युक्तिः सायणार्यस्य ज्येष्ठे भ्रातरि भक्त्यतिशयख्यापनार्था । अयं बुक्कस्य बुक्कुणस्य वा महाराजस्य कुलगुरुः मन्त्री आचीत् । बुक्कस्तु चन्द्रबंशीसंगमनाम्नो महाराजस्य आत्मजः । बुक्कस्यात्मजस्तु हरिहरः इति यज्ञतन्त्रसुधानिधौ दृश्यते । मायणस्तु संगमस्य

---

१५. सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परं
मज्जन् सज्जनसङ्गतीर्थनिपुणः सद्वृत्ततीर्थं श्रयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ।।
(का.मा. उपोद्. २)

मन्त्री बभूव इति माधवीये दृश्यते । सायणस्तु बुक्कस्य परतो हरिहरस्य मन्त्री आसीदिति तदीयवेदभाष्यात् यज्ञतन्त्रसुधानिधिग्रन्थाच्चावगम्यते ।

माधवाचार्यस्य रचनायां बहवो ग्रन्थाः सन्ति । यथा - कालमाधवः, जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः, पराशरस्मृतेः पराशरमाधवीयटीका, पुराणसारस्य व्याख्या, सर्वदर्शनसंग्रहश्चेति । माधवाचार्यः रामानुजाचार्यात् जैनहेमचन्द्रात् काव्यप्रकाशाच्च पराचीन इति एतत्कृतसर्वदर्शनसंग्रहे तेषामुल्लेखदर्शनादवधार्यते । माधवाचार्यस्य कालविषये यद्यपि निश्चितरूपेण किमपि कथयितुं नैव शक्यते तथापि [१६]काणेमहोदयस्य मतानुसारं एवमेव स्वीक्रियते यदयं माधवाचार्यः स्ववार्द्धक्यावस्थायां १३७७तमे ख्रीष्टाब्दे विद्यारण्यनाम्ना विभूषितो भूत्वा संन्यासाश्रमं गृहीतवान् । किम्बदन्त्यनुसारं ज्ञायते यदस्य मृत्युः नवतितमे वयसि १३८६ तमे ख्रीष्टसंवत्सरेऽभवदिति । अतः माधावाचार्यस्य रचनासमयः १३३० - १३८५ ख्रीष्टाब्दमध्ये भवितुमर्हतीति निश्चीयते ।

रघुनन्दनः

जीमुतवाहनात्परं वङ्गदेशस्य श्रेष्ठधर्मशास्त्रनिबन्धकारत्वेनास्य नाम प्रसिद्धमस्ति । अष्टाविंशतितत्त्वविशिष्टः स्मृतितत्त्वाख्यो विशालग्रन्थस्तेन विरचितः । तेनापि तीर्थतत्त्वम्, द्वादशयात्रातत्त्वम्, त्रिपुष्करशान्तितत्त्वम्, रासयात्रापद्धतिः, गयाश्राद्धपद्धतिश्चेति ग्रन्थानां रचना कृता । सः बन्धघटीयब्राह्मणहरिहरभट्टाचार्यस्य सुपुत्र आसीत् । अयं महाप्रभुश्रीचैतन्यदेवस्य परमो भक्तः । अनेन स्वरचितग्रन्थेषु सर्वत्रैव स्वदेशस्याचारपरम्परायाश्चोपस्थापनं कृतम् । विषयाणामपि सम्यक् विचारो विहितः । रघुनन्दनो वङ्गीय इत्यत्र नास्ति केषामपि वैमत्यम् । तत्प्रणीतगयाश्राद्धपद्धतौ श्राद्धस्योपरि महती चर्चा तेन कृता । किम्बदन्त्यनुसारं ज्ञायते यत् श्रीचैतन्यमहाप्रभु-रघुनन्दनौ वासुदेवसार्वभौमस्य द्वौ सुयोग्यौ शिष्यावास्ताम् । वासुदेवसार्वभौमो नव्यन्यायस्य सुप्रसिद्धविद्वानासीत् । तदनुसारं स्मृतितत्त्वप्रणेतुः जन्म १४९० तमख्रीष्टाब्दो भवेत् । यतो हि श्रीचैतन्यस्य जन्म १४८५-८६ ख्रीष्टाब्दे अभूत् ।

---

१६. ध.शा.इ. १, पृ- ८६

अतः रघुनन्दनः प्रायशः १४९०-१५७० खीष्टाब्दमध्ये आसीदिति अनुमीयते[17] । स्मार्तभट्टाचार्यरूपेण अस्य प्रसिद्धिः वङ्गे अविस्मरणीया विद्यते । अनेन जीमूतवाहनकृतदायभागस्योपरि भाष्यमपि रचितम्, यत्तु प्रायशः सर्वेषु दायभागभाष्येषु मूर्द्धन्यत्वेन अस्ति ।

कमलाकरभट्टः

विद्वदग्रगण्यः कमलाकरः विश्वामित्रशाखीयब्राह्मण इति स्वकृतनिर्णयसिन्धोः मङ्गलाचरणादेव ज्ञायते[18] । परन्तु अस्य पूर्वजः गोविन्दभट्टः महान् विद्वान सदाचारसम्पर्णश्चासीत् । अयम् आश्वालायनशाखीयदेशस्थब्राह्मण इति कमलाकरकृतनिर्णयसिन्धुभूमिकातः[19] एतस्मिन् विषये स्पष्टमनुमीयते । न्याय-मीमांसा-वेदान्त-व्याकरण-साहित्य-धर्मशास्त्रादिविषयेषु अस्य प्रगाढ़पाण्डित्यमासीत् । अस्य पितामहः नारायणभट्टः जगद्गुरुपदवीमवाप । श्रीकाशीक्षेत्रे तद्वंशीयानां पूजासम्मानस्तु अद्यावधिरपि प्रचलति । अस्य पितुः नाम रामकृष्णभट्टः, माता च उमादेवी । दिवाकरभट्ट-लक्ष्मणभट्टाख्येन ज्येष्ठकनिष्ठरूपेणास्य भ्रातृद्वयमासीत् । यतो हि कमलाकरः निर्णयसिन्धोः[20] मङ्गलाचरणे स्वयमेव उमाख्यां मातरं ज्येष्ठभ्रातरं दिवाकरञ्च ग्रन्थस्य अविघ्नेन परिसमाप्तये स्तौति । अनेनैव धर्मशास्त्रेऽन्येऽपि दानकमलाकर-शूद्रकमलाकर-शान्तिरत्न-गोत्रप्रवरदर्पण-पूर्त्तकमलाकर-व्रतकमलाकर-प्रायश्चित्तरत्न-सर्वतीर्थविधि-विवादताण्डव-कर्मविपाकरत्नप्रभृतयः ग्रन्थाः प्रणीताः । साहित्येऽपि काव्यप्रकाशोपरि व्याख्या कृतास्ति । सा चानेकटीकाभ्यः मूर्द्धन्यत्वेन वर्त्तते । कमलाकरस्य न केबलं दक्षिणभारते नापि केबलमात्रं महाराष्ट्रे, अपितु समग्रेऽस्मिन् भारतवर्षे भूरि-भूरि प्रशंसा दृश्यते ।

---

१७. ध.शा.इ. १, पृ- ९१

१८. कारुण्यैकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ।
विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालम्बिशाखिनं वन्दे ।। (नि.सि. १/१)

१९. नि.सि. भूमिका, पृ- १

२०. नि.सि. १/३-६

निर्णयसिन्धुः अस्य प्रथमा कृतिः । निर्णयकमलाकर इत्यस्य नामान्तरम् । अस्य ग्रन्थस्य रचनासमयः १६१२ ख्रीष्टाब्दः[२१] । अतः कमलाकरस्य रचनाकालः १६१०-१६४० ख्रीष्टाब्दं यावत् भवितुमर्हतीति काणे महोदयानां मतम् ।

नीलकण्ठभट्टः

पवित्रतमे भारतवर्षे धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे सुप्रसिद्धधर्मनिबन्धृत्वेन भट्टनीलकण्ठस्याद्वितीयं स्थानं वर्त्तते । अस्य पितुर्नाम शङ्करभट्टः मातुर्नाम च गङ्गादेवी । नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्ट-शङ्करभट्टाख्यौ महानिबन्धकारौ सकलशास्त्रपरिपूर्णधर्मशास्त्रनिबन्धकारभूततया द्वावेव पुत्रावास्ताम् । शङ्करभट्टस्य यौ द्वौ पुत्रौ तयोर्नाम नीलकण्ठः दामोदरश्चेति । तयोर्कनिष्ठः नीलकण्ठभट्टः ।

भारतवर्षेऽस्मिन् धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे स्मृतिनिबन्धकाररूपेण यद्यपि लक्ष्मीधर-हेमाद्रि-देवणभट्ट-चण्डेश्वर-विश्वेश्वर-नृहिंप्रसाद-रघुनन्दन-शूलपाणि-कमलाकर-जीमूतवाहन-मित्रमिश्र-काशीनाथोपाध्यायप्रभृतीनां नामानि प्रख्यातानि सन्ति तथापि भगवन्तभास्कराख्यसुबृहत्स्मृति-निबन्धकर्त्तात्वेन श्रीमतो नीलकण्ठभट्टस्य महद् वैशिष्ट्यं वर्त्तते । मध्यकालिकेषु सर्वेष्वपि स्मृतिनिबन्धकारेषु नीलकण्ठोऽयं सर्वश्रेष्ठः । मीमांसकानां कुलेषु अयं लब्धजन्मा । धर्मशास्त्रेषु मीमांसानियमानां प्रयोगेऽयं सिद्धहस्तः । श्रीमता नीलकण्ठेन महाराजाधिराजभगवन्तदेवस्याश्रये स्थित्वा तस्य सम्मानार्थं तन्नाम्ना भगवन्तभास्कराख्यो स्मृतिनिबन्धग्रन्थो विरचितः । ग्रन्थोऽयं संस्कारादिद्वादशमयूखैर्विभक्तः । यथा-

संस्काराचारकालाः समुचितरचनाश्राद्धनीति विवादो
दानोत्सर्गप्रतिष्ठा जगति जयकराः संगतार्थानुबद्धाः ।
प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्तदनुनिगदिता शान्तिरेवं क्रमेण
ख्याता ग्रन्थेऽत्र शुद्धबुद्धजनसुखदा द्वादशेति मयूखाः ।।[२२]

---

२१. ध.शा.इ. १, पृ- ९३

२२. भ.भा. आचारम., पृ- २

यद्यपि [२३]जैमिनीयमीमांसादर्शनेऽस्य प्रगाढ़पाण्डित्यमासीत् तथापि तन्नाम्ना मीमांसाविषये कोऽपि ग्रन्थविशेषः नैवोपलभ्यते । परन्तु स्वनिबन्धग्रन्थे स्थलविशेषेषु मीमांसाधिकरणानामाधारेण युक्त्या विस्तृतविचारो विहितः ।

नीलकण्ठभट्टस्य पितृकुले प्रदीर्घकालात् विद्यासमाराधनमभूत् । अनेनैव हेतुना एतत् कुलं भट्टेति संज्ञया जनैरभिहितम् । भट्टेति विदुषां सम्मानसूचक उपाधिः । गच्छता कालेन अयमेवोपाधिः वंशगतनाम्ना लोके प्रथितोऽभवत् । सांप्रतिका एतेषां वंशजाः स्वनाम्ना वंशगतेन सह द्विरावृत्तं भट्टेति पदं प्रयुज्यते । यथा- भट्ट-भट्टेति । अत्र प्रथमं भट्टपदं नाम्नः सूचकमन्यच्च भट्टेति पदं विद्वदुपाधिसूचकमिति । भट्टश्रीनीलकण्ठस्य बहुमुखीशास्त्रप्रतिभा, सार्वभौमश्चास्य पाण्डित्यम् । वेदशास्त्रेषु अस्याप्रतिहता गतिः । एतत् सर्वं नीलकण्ठेन पैतृकदायरूपेण संप्राप्तम् । श्रीनीलकण्ठभट्टस्य पितामहो जगद्गुरुविरुदाबलिविभूषितः सर्वदिग्विख्यातो श्रीनारायणभट्टः । इदानीमपि विद्वत्सभायां भट्टवंशधराः अग्रपूजासम्मानं प्राप्नुवन्ति । श्रीनीलकण्ठस्य जन्म एवंविधलब्धप्रतिष्ठितविद्यातपःपूतपरिवारो संजातम् । अनेन भगवन्तभास्करातिरिक्ता अन्येऽपि ग्रन्थाः विरचिताः । यथा- व्यवहारतत्त्वम्, दत्तकनिर्णयः, धर्मप्रकाशः, श्राद्धप्रकाशश्चेति ।

नीलकण्ठः शङ्करभट्टस्य कनिष्ठपुत्रः । शङ्करभट्टेन स्वकीये द्वैतनिर्णये टोडरानन्दमतानामुल्लेखो विहितः । टोड़रानन्दस्य तिथिस्तु ज्ञायते । अनेन १५७०-१५८९ ख्रीष्टाब्दमध्ये स्वकृतीनामुपस्थापनं कृतम् । अतो द्वैतनिर्णयः १५९० ख्रीष्टाब्दात्पूर्वं प्रणीतो न भवितुमर्हति । श्रीनीलकण्ठभट्टः शङ्करभट्टस्य कनिष्ठपुत्रो भवति । अतः स कमलाकरात्पूर्वं ग्रन्थान् रचयितुं समर्थो न स्यात् । कमलाकरेण निर्णयसिन्धुः १६१२ तमे ख्रीष्टाब्दे विरचितः । अतो नीलकण्ठस्य रचनाकालः १६१० ख्री. अनन्तरं भवितुमर्हत्ति । व्यवहारतत्त्वस्य एकस्याः प्रतिलिपेः समयः १६४४ ख्रीष्टाब्दः । अतः स्पष्टं भवति यद् ग्रन्थोऽयम् इतोऽपि पूर्वं प्रणीतोऽभूदिति । अतः स्पष्टतया

---

२३. भ.भा. समयम., पृ- २

प्रतिपादितुं शक्यते यत् नीलकण्ठस्य रचनाकालः १६१०-१६४५ ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेदिति [२४]काणेमहोदयानामभिमतम् ।

वाचस्पतिमिश्रः

धर्मशास्त्रसाहित्यमहाम्बरे मिथिलायाः योगदानमतीव महत्त्वपूर्णम् । मिथिलादेशे वाचस्पतिमिश्रनाम्ना द्वावेव पुरुषावास्ताम् । तयोर्मध्ये एकः महान् दार्शनिकः । अस्य रचनाकालः ८४१ विक्रमाब्दो भवति । अनेन सांख्यकारिकायारुपरि सांख्यतत्त्वकौमुदी, योगदर्शनस्य व्यासभाष्योपरि तत्त्ववैशारदी, वेदान्तदर्शनस्य शांकरभाष्योपरि भामतीनाम्नी टीका च संपादिता । भारतीयदर्शनसाहित्येऽस्य स्थानमतीव गुरुत्त्वपूर्णम् ।

अपरो यो वाचस्पतिमिश्रः स तु महाराजाधिराजहरिनारायणस्य राजपरिषदि उपदेष्टृत्वेन आसीत् । धर्मशास्त्रसाहित्येऽस्य योगदानमतीव प्रशंसनीयम् । अनेन चिन्तामणिसंज्ञको बृहत्स्मृतिनिबन्धग्रन्थः प्रणीतः, यत्र एकादशसंख्यकप्रविभागाः सन्ति । हेमाद्रिकृतचतुर्वर्गचिन्तामणेः प्रभावेनैव अनेन न केबलं मैथिलानां कृते अपि तु भारतीयसंस्कृतेः उपासकानां निरतसनातनधर्मावलम्बिनां कृते धर्मशास्त्रस्य विविधभागमाश्रित्य एकः सुविशालो निबन्धग्रन्थो विरचितः । अस्य चिन्तामणिसंज्ञकस्य ग्रन्थस्य प्रत्येको भागः स्वतन्त्रो भवति । ते च यथा- आचारचिन्तामणिः, शुद्धिचिन्तामणिः, विवादचिन्तामणिः, कृत्यचिन्तामणिः, तीर्थचिन्तामणिः, द्वैतचिन्तामणिः, नीतिचिन्तामणिः, व्यवहारचिन्तामणिः, शूद्राचारचिन्तामणिः, आह्निकचिन्तामणिः, श्राद्धचिन्तामणिश्चेति । अस्य अपरेऽपि ग्रन्थाः दृश्यन्ते यथा- तिथिनिर्णयः, शुद्धिनिर्णयः, महादाननिर्णयः, द्वैतनिर्णयश्चेति । श्रीमिश्रकृतसप्तमहार्णवानामप्युल्लेखो दृश्यते । यथा- कृत्यमहार्णवः, आचारमहार्णवः, विवादमहार्णवः, दानमहार्णवः, व्यवहारमहार्णवः, शुद्धिमहार्णवः, पितृपक्षमहार्णवश्चेति । एषु बहुनिबन्धग्रन्थेषु स्मृतिचिन्तामणिः प्रमुखं स्थानं भजते ।

२४. ध.शा.इ. १, पृ- ९४

अनेन रत्नाकर-रुद्रधरयोरुल्लेखो विहितः, अतस्तस्य समयः १४२५ ख्रीष्टब्दात् परं भवेत् । गोविन्दानन्द-रघुनन्दनौ वाचस्पतेः चर्च्चां कृतवन्तौ । अतः सः १५४० ख्रीष्टाब्दात् पूर्वं भवेत्, अतः वाचस्पतिमिश्रः ख्रीष्टीयपञ्चदशशतकस्य मध्यभागीयो भवितुमर्हतीति काणेमहोदयाः[२५] प्रमाणयन्ति ।

श्रीदत्तोपाध्यायः

धर्मशास्त्रं प्रति मिथिलायाः योगदानमतीव महत्त्वपूर्णम् । योगीश्वर-याज्ञवल्क्यादारभ्य एतावत्पर्यन्तं मिथिलाभूमौ बहूनां सरस्वतिवरपुत्राणां जन्म जातम् । मध्ययुगीयमैथिलस्मृतिनिबन्धकारेषु श्रीदत्तोपाध्यायस्य स्थानमत्युच्चे वर्त्तते । अनेन आचारादर्शः, पितृभक्तिः, छन्दो आह्निकः, श्राद्धकल्पः, समयप्रदीपश्चेत्येते ग्रन्थाः विरचिताः । यजुर्वेदीनां श्राद्धविषयकग्रन्थो भवति पितृभक्तिः । अत्र प्राचीनश्राद्धविधीनामुपरि विचारो विद्यते । श्राद्धकल्पे सामवेदिविद्यार्थिनां कृते श्राद्धविषयाः वर्णिताः सन्ति । रुद्रधरकृतश्राद्धविवेके अनयोर्द्वयो ग्रन्थयोः चर्चा दृश्यते । अत्र बहूनां प्राचीनस्मृतिनिबन्धॄणां तत्प्रणीतग्रन्थानाञ्चोल्लेखः प्राप्यते । श्रीदत्तेन कृत्यकल्पतरोश्चर्चा कृता । हरिहर-हलायुधयोर्नाम अप्यत्र चर्चितमस्ति । चण्डेश्वरेण श्रीदत्तस्य नाम स्वग्रन्थे उद्धृतम् । अतोऽयं चतुर्दशशतकस्य प्रथमभागे मिथिलाभूमि-मलंकृतवानिति ज्ञायते[२६] ।

शतानन्दः

पवित्रतमेऽस्मिन् भारतवर्षे धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे धर्मशास्त्रं प्रति उत्कलीयानामवदानमतीव महत्त्वपूर्णम् । यद्यपि कृत्स्नेऽपि भारतवर्षे सप्तमशतकादारभ्य ऊनविंशशतकं यावत् स्मृतिनिबन्धसाहित्यक्षेत्रे महान् अभ्युदयः संजातः तथापि उत्कलप्रान्ते प्रायशः एकादशशतकादेवारभ्य स्मृतिनिबन्धग्रन्थरचनायां निबन्धॄणां प्रवृत्तिर्जाता । अत्र प्रप्रथमस्मृति-

२५. ध.शा.इ. १, पृ- ८९

२६. ध.शा.इ. १, पृ- ८४, ध.द्रु. पृ- ८७

निबन्धृत्वेन शतानन्दस्य स्थानमतीव गौरवपूर्णम् । आचार्यः शतानन्दः कृतिभागेन स्वकीयग्रन्थं विरचितवान्निति स्पष्टतया वक्तुं नैव शक्यते । तन्नाम्ना ये ग्रन्था दृश्यन्ते तेषु शतानन्दसंग्रहः, भास्वती, शतानन्दरत्नमाला चेति ग्रन्थत्रयं प्रसिद्धम्[२७] । एषु शतानन्दसंग्रहः धर्मशास्त्रीयनिबन्धग्रन्थः । ग्रन्थोऽयं यद्यपि संप्रति नैवोपलभ्यते तथापि विभिन्नेषु स्मृतिनिबन्धग्रन्थेषु शतानन्दविरचितस्मृतिवचनानि समुपलभ्यन्ते । भास्वतीनामकः ज्योतिर्निबन्धग्रन्थः भारते प्रसिद्धो वर्त्तते । ग्रन्थस्यास्य नामान्तरं तु पञ्चसिद्धान्तभास्वती । कालविषयकधर्मशास्त्रीयनिर्णयस्तु अत्र विहितोऽस्ति । ग्रन्थोऽयं न केबलम् उत्कलेऽपि तु समग्रेऽस्मिन् भारतवर्षे सुप्रतिष्ठतो वर्त्तते । ग्रन्थस्यास्योपरि द्वाविंशतिसंख्याकाः टीकाः सन्तीति गवेषकाः स्वर्गतहीरालालमहाभागाः प्रतिपादयन्ति[२८] । अधोलिखितवचनादस्य समय-जन्मस्थानादिविषये सूचना प्राप्यते । यथा-

खखाश्ववेदो प्रमिते युगाब्दे दिव्योक्तितः श्रीपुरुषोत्तमस्य ।
श्रीमान् शतानन्द इतीदमाह सरस्वती-शङ्करयोस्तनुजः ।।[२९]

अस्माद् वचनात् ज्ञायते यदयमुत्कलस्य श्रीपुरुषोत्तमवास्तव्य इति । ४२०० युगाब्दे १०२१ शकाब्दे १०४९ तमखीष्टाब्दे ग्रन्थस्यास्य पूर्त्तिर्जाता । अस्य मातुर्नाम सरस्वती पिता च शङ्करः । दिव्यसिंहमहापात्र-गदाधर-कृष्णमिश्र-रघुनाथदासप्रभृतयः स्वस्वग्रन्थेषु प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धृत्वेन शतानन्दं स्वीकुर्वन्ति । अस्य रचनाकालः १०९९-११०० खीष्टाब्दमध्ये भवेत् ।

प्रतारुद्रदेवः

गजपतिप्रतापरुद्रदेवः उत्कलीयसूर्यवंशस्य तृतीयराजाऽऽसीत् । महावीरप्रतापरुद्रदेवः उत्कलस्य दक्षिणोत्तराञ्चलेषु शत्रून् परिजित्य गौरवस्य विजयवैजयन्ती स्थापितवान् । तस्य राजत्वकाले तत्पृष्ठपोषकतां लब्ध्वा

२७. H.O.D. Vol.-I, Part-II, Page-1230
२८. ओ.सं.ले.ले., पृ- १०
२९. ओ.सं.ले.ले., पृ- १०

बहवः पण्डिताः ग्रन्थान् लिखितवन्तः । सरस्वतीविलासनाम्ना व्यवहारविषयक-स्मृतिनिबन्धग्रन्थः प्रतापरुद्रदेवनाम्ना प्राप्यते । वस्तुतस्तु तस्य पृष्ठपोषकतायां स्थितेन लोल्ललक्ष्मीधरेण केनचिद् आन्ध्रपण्डितेन ग्रन्थोऽयं लिखितः, प्रतापरुद्रदेवनाम्ना च भणित इति विज्ञायते । भारतवर्षीयधर्माधिकरणेन प्रामाणिकग्रन्थरूपेण व्रिटिस् पी.भी.काउन्सिल्द्वारा ग्रन्थोऽयं इंलण्डदेशेऽनुमोदितः । एतन्नाम्ना प्रतापमार्तण्डः, निर्णयसंग्रहः, कौतुकचिन्तामणि श्चेत्येते ग्रन्थाः प्राप्यन्ते । अनेन १४९७-१५३९ खीष्टाब्दं यावत् राज्यशासनं कृतम्, अतः सरस्वतीविलासस्य रचना षोडशशतकस्य प्रथमभागेऽवश्यमेव भवेत्[३०] । अस्यानुमानिकरचनासमयः १४९७-१५३५ खीष्टाब्दमध्ये भवेत्[३१] ।

नरसिंहवाजपेयी

अयं तु सुविस्तृतोत्कलभूभागस्यान्तिमस्वाधीननरपतेः मुकुन्ददेवस्य (खी० १५५९-१५६८) सभापण्डितरूपेण सुपरिचितः । कौत्सगोत्रोत्पन्नोऽयं नरसिंहमिश्रवाजपेयी अष्टादशस्मृतिनिबन्धग्रन्थान् विरचितवान् । अष्टादशविद्यासु प्रवीणः श्रीवाजपेयी एकः सुमहान् पण्डित आसीदिति तत्कृतग्रन्थाः सुदृढं प्रमाणयन्ति । श्रीशङ्करकृतसंक्षेपशारीरिकवार्त्तिक-कर्त्तुः श्रीनृसिंहमिश्रवाजपेयीमहोदयादयमष्टादशप्रदीपकारः नरसिंहवाजपेयी भिन्नः ।

कौत्सगोत्रावतंशः प्रथमः मृत्युञ्जयमिश्रः तत्समयमीमांसार्णवकर्णधार-शुद्धिमुक्तावलीग्रन्थानां कर्त्ता । गोपीनाथपुत्रेण नारायणेन स्वल्पे वयसि विद्यार्जनं कृत्वा मीमांसाग्रन्थद्वयस्योपरि टीकाद्वयं च कृत्वा षोड़शवर्षे पञ्चत्वमवाप्तवान् । नारायणस्य भ्राता जलेश्वरमिश्रः षड्दर्शनेषु प्रवीण आसीत् । तेन जलेश्वरपद्धतिः कृतेति हण्टरमहोदयेन[३२] स्वग्रन्थे लिखितम् । तत्पुत्रः नृसिंहमिश्रवाजपेयी संक्षेपशारीरके वार्त्तिकमकरोत् । तदीयभ्राता

---

३०. ध.शा.इ. १, पृ- ९०

३१. उ.ध. पृ- १७९

३२. D.C.S.M.O., Vol-1, Page- 26

गङ्गाधरोऽपि धर्मशास्त्रकारः । नृसिंहवाजपेयीपुत्रः देवानन्दः चयनी यज्ञविद्याधुरीणश्चासीत् । तदीयभ्राता बलभद्रः भट्टतन्त्रे निपुणः ।

अद्वैतचिन्तामणि-शारीरिकसार-पुरुषोत्तमस्तुति-बलभद्रसंग्रह-ग्रन्थानां कर्त्ता च भवति । तस्य पुत्रः गोदावरः बहूनां चिन्तामणिसंज्ञकानां धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थानां कर्त्ता । देवानन्दपुत्रः धराधरः प्रसिद्धाग्निहोत्री सच्चरित्रवान् विद्वान् आसीत् । तदीयपुत्रः मुरारिः नृसिंहोपासको भवति । स त्वष्टादशप्रदीपग्रन्थकर्त्तुः नरसिंहवाजपेयिनः पिता । अयं स्वज्येष्ठपितृव्यात् विघ्नेश्वरात् विद्यां लेभे । तत् प्रणीताष्टादशसंख्यकप्रदीपसंज्ञकग्रन्थाः यथा- चयनप्रदीपः, भक्तिप्रदीपः, वर्षप्रदीपः, प्रायश्चितप्रदीपः, श्राद्धप्रदीपः, प्रतिष्ठाप्रदीपः, शाबरभाष्यप्रदीपः, प्रतीमाप्रदीपः, शान्तिप्रदीपः, शान्तिकपौष्टिकप्रदीपः, समयप्रदीपः, व्यवस्थाप्रदीपः, नित्याचारप्रदीपश्चेत्येते त्रयोदशग्रन्थानां नाम प्राप्यते । अनेन स्ववंशवर्णनावसरे वारद्वयमुत्कल-शब्दः व्यवहृतस्तस्मादुत्कलीय इति प्रमाणीक्रियते । अस्य पाण्डित्य-प्रकर्षमतीव प्रशंसनीयम् । अस्य समयस्तु १५२०-१५८० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेदिति ऐतिहासिकेन [३३]केदारनाथमहापात्रमहोदयेन निर्णयः कृतः ।

दिव्यसिंहमहापात्रः

दिव्यसिंहो महापात्रोपाधिको वत्सगोत्रीयब्राह्मणः श्रीकृष्णभवानीशङ्करो-पासकश्चासीदिति तत्प्रणीतग्रन्थाद् ज्ञायते । अनेन श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रसमीपवर्त्ति-विश्वनाथपुरशाशनं स्वजन्मना अलंकृतमिति अनुमीयते । तत्र हि वत्सगोत्रीयब्राह्मणानां प्रोक्तदेवत्रयस्य च प्रतिष्ठानं दृश्यते । वत्सगोत्रीयाः केचन ब्राह्मणाः कुलपरम्परया आचार्योपाधिकाः आसन् । भक्तिभागवतप्रणेता कविडिण्डिमजीवदेवाचार्यः तत्पिता त्रिलोचनदेवाचार्यश्चेत्यादयस्तद्वंशीयाः राजसम्मानिताः सामन्तोपाधिधारकाः महापात्रपदवीविभूषिताश्चासन् । तस्यैव विख्यातवंशस्य पृष्ठपोषकोऽयं दिव्यसिंहमहापात्रः । अन्यथा अस्य सिद्धान्तः जनानामादरणीयो न भवेत्, अस्य ग्रन्थस्य प्रसारोऽपि न स्यात् । अस्यैव

---

३३. D.C.S.M.O., Vol-1, Page- 26

दिव्यसिंहस्य असाधारणपाण्डित्यप्रकर्षः आसीत् । अस्य पूर्वजाः महान्तः पण्डिताः आसन् । तेषां पूर्वजानां प्रभावो दिव्यसिंहस्योपरि पतितः । येन प्रभावेन प्रभावितो भूत्वा धर्मशास्त्रीयविषयानाश्रित्य तेन ग्रन्थाः विरचिताः । एतत्प्रणीतग्रन्थाः उत्कलस्य गृहे गृहे प्रचलिताः दृश्यन्ते ।

दिव्यसिंहेन धर्मशास्त्रमाश्रित्य स्मृतिनिबन्धद्वयं लिखितम् । यथा श्राद्धदीपः, कालदीपश्चेति । वस्तुतः कृतिं दृष्ट्वा कर्त्ता अनुमीयते । कर्त्तुः कीदृशं वैशिष्ट्यं कीदृशी च तस्य विद्वत्प्रतिभा चेत्येत्सर्वं तस्मादेव ज्ञायते । दिव्यसिंहकारिकानाम्ना अस्य अपराऽपि कृतिर्विद्यते ।

दिव्यसिंहमहापात्रः उत्कलीय इति निर्विवादेन कथयितुं शक्यते । तस्य परिवारस्य पाण्डित्यपरम्परा उत्कले प्रसिद्धिं लब्धा । किम्बदन्त्या ज्ञायते यत् तदीयपूर्वजः कविडिण्डिमजीवदेवाचार्यः प्रहरमात्राभ्यन्तरे श्रीभगवतः पादपद्मं हृदि ध्यात्वा प्रबन्धमेकं रचयितुं षड्दर्शनमतानि खण्डयितुं च समर्थः आसीदिति । भक्तिभागवतमहाकाव्यकारोऽयं कविडिण्डिमजीवदेवाचार्यः उत्कलस्य सुप्रसिद्धगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्य गुरुः आसीत् । तत्पिता श्रीत्रिलोचनद्रेवाचार्योऽपि उत्कलगजपतिपुरुषोत्तमदेवस्य गुरुः आसीत् । तद्वंशजत्वेन श्राद्धदीपकारो दिव्यसिंहोऽपि उत्कलीय इति मुक्तकण्ठेनोद्घोषयितुं शक्यते । धर्मशास्त्रनिबन्धृणा अनेन दिव्यसिंहेन स्वग्रन्थादौ विघ्ननिवारणार्थं द्वयोः ग्रन्थयोः मङ्गलाचरणमुपस्थापितम् । श्रीयादवेन्द्रनाथरायदेवशर्मणा दिव्यसिंहविरचितश्राद्धदीपस्य प्राक्शंसने दिव्यसिंहोऽयमुत्कलप्रदेशगञ्जाममण्डले आविर्भूय कालदीप-श्राद्धदीपनामानौ द्वौ स्मृतिनिबन्धग्रन्थौ विरचितविति लिखितम् ।

दिव्यसिंहकृतकालादीपस्योपरि "तेजनी" नाम्नीं टीकां कृत्वा १९८२ तमे ख्री. वर्षे मुद्रयित्वा प. कुलमणिमिश्रशर्मणा प्रकाशितम् । कोलकातास्थ एसिआटिक्सोसाइटिद्वारा श्राद्धदीपः १९७७ तमे बर्षे प्रकाशितः ।

सप्तदशशतकमध्यभागीयविश्वनाथमिश्रस्य स्मृतिसारसंग्रहनामकग्रन्थात् दिव्यसिंहेन स्मृतिवचनान्युद्धृतानि । अष्टादशशतकीयगदाधरेणापि दिव्यसिंहकृतात् ग्रन्थात् प्रमाणवचनानि गृहीतानि, तस्मात् सप्तदशशतकस्य

द्वितीयार्द्ध एव दिव्यसिंहस्य समयो भवेदित्यनुमीयते । परन्तु दिव्यसिंहस्य समयविषये विभिन्नेभ्यः इतिहाससंबलितग्रन्थेभ्यो मतानि प्राप्यन्ते । तत्रादौ ऐतिहासिकेन केदारनाथमहापात्रमहोदयेन लिखितं यत् सप्तदशशतकस्य प्रथमो भाग एव दिव्यसिंहस्य समयो वर्त्तते । पं. श्रीनीलमणिमिश्रेण दिव्यसिंहस्य कालनिर्णय इत्थं कृतो यत्- उत्कलीयधर्मशास्त्रनिबन्धकारस्य श्रीमतो दिव्यसिंहस्य समयः सप्तदशशतकस्यान्तिमभागो भवेत्, यतो हि विश्वनाथमिश्रस्य स्मृतिवचनानि स्वग्रन्थे दिव्यसिंहेन उद्धृतानि । अतो दिव्यसिंहः ख्रीष्टीयसप्तदशशतकीय इति निश्चीयते[३४] ।

गदाधरराजगुरुः

उत्कलीयधर्मशास्त्रनिबन्धकारेषु गदाधरराजगुरुः सुप्रसिद्धः । अस्य पितामहः श्रीकृष्णमहापात्रवाजपेयी खोर्धानरपतेः बृहत्पण्डितविरुदं प्राप्तवान् । स नीतिरत्नाकराख्यमेकं धर्मशास्त्रं रचितवान् । अस्य श्रीकृष्णराजगुरोः त्रयः पुत्राः आसन् यथा- हलधरः, नीलाम्बरः, यमेश्वरश्चेति । ज्येष्ठः हलधरः शारदवाजपेययागं कृत्वा राज्ञः हरेकृष्णदेवस्य गुरुः संजातः । तत्सकाशात् पुरीनगर्याः उपकण्ठे एकं ग्रामं प्राप्तवान् । तस्य नाम वीरहरेकृष्णपुरशासनमिति । नीलाम्बरः बहुशास्त्रवित् भगवतो जगन्नाथस्य स्नानोत्सवस्त्रोत्रकर्त्ता चासीत् । स गजपतिहरेकृष्णदेवस्य (१७१५-१७१८) राजगुरुः आसीत् । गदाधरराजगुरोः पिता अयं नीलाम्बरराजगुरुः माता च जानकीदेवी । गदाधरराजगुरोः वंशपरम्परायां सर्वेषामेव महान् पाण्डित्यप्रकर्षः आसीत् । अयं गदाधरः ब्रिटिश्शासकानां राजत्वकालात्पूर्वं संस्कृतसाहित्यराजमार्गस्य शेषदीपस्तम्भः आसीदिति ऐतिहासिकेन केदारनाथमहापात्रेण लिखितम्[३५] । तदीयवंशधरो जयकृष्णराजगुरुः ब्रिटिश्शासनविरोधेन विद्रोहं कृत्वा उद्बन्धनदण्डेन दिवं गतः । अतः परं उत्कलीयसंस्कृतसाहित्यगगनमन्धकाराच्छन्नं जातम् । एतावता यावन्तो धर्मनिबन्धकाराः उत्कलेषु जातास्तेषु गदाधर-

३४. ओ.ले.ले., पृ- ६६

३५. ओ.सं.च.प., पृ- ४२

राजगुरुः वस्तुगत्या स्वग्रन्थविस्तारदृष्टाया च लोकानां जीवनप्रवाहेण सह जीवितोऽस्ति ।

नरसिंहवारजपेयिनोऽनुकरणेन तत्प्रणीताष्टादशप्रदीपप्रभावेण च गदाधरः सारसंज्ञकाष्टादशग्रन्थान् लिखितवान् । अस्य ग्रन्थस्य नाम गदाधरपद्धतिः । अत्र आचारसारः, कालसारः, दानसारः, व्रतसारः, विवाहसारः, संस्कारसारः, शुद्धिसारः, स्नानसारश्चेत्येतेषु प्रमुखाः भवन्ति । अन्येषां नामानि नैवावाप्यन्ते । एषु आचारसारकालसारौ एसियाहाटिक्सोसाइटिद्वारा प्रकाशितावास्ताम् । परन्तु आचारसारस्य मुद्रितरूपं न प्राप्यते । अतः कालसारः सर्वेषां दृष्टिपथारूढ़ो भवति । अयमुत्कलीय इत्यत्र नास्ति कस्यापि वैमत्यम् । यतो हि अनेन स्वग्रन्थे उत्कलीयव्रतोत्सवानामुल्लेखो विहितः । अस्यायं कालसारसंज्ञको ग्रन्थ उत्कलस्य गृहे गृहे सर्वैः समाद्रियते । तत्कृताचारसारे कालसारे च तस्योत्कलीयत्वं द्योतयितुं बहूनि प्रमाणानि प्राप्यन्ते ।

कालसारकारः गदाधरराजगुरुः भोइवंशीयराज्ञो गजपतिहरेकृष्ण-देवस्य सभापण्डितः आसीत् । हरेकृष्णदेवस्य राजत्वकालः १७१५-१७१९ खीष्टाब्दं यावत् । अतः पं. नीलमणिमिश्रमतानुसारं गदाधरस्य समयः १७१०-१७३० खीष्टाब्दमध्ये भवेत् । पण्डितकुलमणिमिश्रपादैस्तु चतुरङ्गाख्योत्कल-भाषानिबद्धपत्रिकायां गदाधरः हरेकृष्णदेवस्य समवयस्कः अथवा तत्परवर्त्ती आसीदिति लिखतम् । ऐतिहासिकेन केदारनाथमहोदयेन च लिखितं यत् गदाधरः व्रिटिश्शासनात्पूर्वं संस्कृतसाहित्यराजमार्गस्य शेषदीपस्तम्भ आसीदिति । एतेन गदाधरस्य व्रिटश्शासनपूर्वकालत्वं व्यज्यते । अतः स्पष्टं भवति यत् गदाधरः अष्टादशशतकीय[३६] इति ।

विश्वेश्वरभट्टः

राजसिंहासनमारुह्य नृपतिपदे स्थित्वाऽपि मदनपालः विद्यानुरागी संस्कृतप्रेमी चासीत् । स्वशाशनकाले तेन संस्कृविदुषां कृते बहुसम्मानः

३६. द्रष्टव्यः– D.C.S.M.O., Vol-I (KNM)

प्रदत्तः । संस्कृतस्यापि बहुप्रचारः प्रसारश्च विहितः । देहल्यारुत्तरपार्श्वे यमुनायाः समीपे टाक्राजवंशे मदनपालनामकः गुणिगणमूर्द्धन्यभूतः राजाऽऽसीत् । अस्मिन् समये विद्वद्भिः मदनपालनाम्ना बहवो ग्रन्थाः विमण्डिताः । एवमेव परम्पराक्रमेण विश्वेश्वरभट्टेनापि मदनपालस्याश्रये स्थित्वा तन्नाम्ना मदनपारिजातः कृतः । अत्र बहुषु स्थलेषु स्पष्टतयोल्लेखोऽस्ति यत् ग्रन्थस्यास्य प्रणेता विश्वेश्वरभट्टो भवतीति । यद्यपि अत्र शब्देनैव तन्नामनिर्देशो नास्ति तथापि तद्ग्रन्थात् स्पष्टमनुमीयते । अयं द्रविडदेशीय आसीत् । याज्ञवलक्यस्मृतेः मिताक्षरायारुपरि सुबोधिनीनाम्नी टीका विश्वेश्वरभट्टेनैव विरचितेति मन्यते । अस्मादपि ज्ञायते यद् विश्वेश्वरभट्टः दक्षिणदेशं विहाय काशीं प्रति आगतवान्निति । तत्र बहुषु निबन्धकारेषु विश्वेश्वरभट्टस्य स्थानमन्यतममासीत् ।

मदनपारिजाते हेमाद्रेश्चर्चा दृश्यते । अतो ग्रन्थोऽयं त्रयोदशशतकादनन्तरमेव प्रणीतो भवेत् । रघुनन्दनेन मदनपारिजातस्य चर्चा कृता, तस्मात् षोडशशतकस्य प्रारम्भे एव ग्रन्थोऽयं लोकलोचनमागतः । अत उपर्युक्तविवेचनानुसारं पञ्चदशशताब्दी मदनपारिजातस्य कालो भवितुमर्हति । विश्वेश्वरभट्टस्य कालः चतुर्दशशतकस्योत्तरार्द्धादारभ्य पञ्चदशशतकस्य पूर्वार्द्धमध्ये भवितुमर्हति[३७] । मदनपारिजातोऽयं नवस्तवकेन विभाजितोऽस्ति । यथा ब्रह्मचर्यधर्मः, गृहस्थधर्मः, आह्निककृत्यम्, गर्भाधानादिसंस्कारः, जननमरणाशौचम्, द्रव्यशुद्धिः, श्राद्धम्, दायभागः, प्रायश्चित्तञ्चेति ।

रुद्रधरः

मिथिलाधर्मशास्त्रकारेषु रुद्रधरोऽन्यतमः । मध्यकालिनधर्मनिबन्धकारेषु रुद्रधरस्य नाम न केबलं मिथिलायाम् अपि तु सम्पूर्णेऽपि भारतदेशे प्रसरितमस्ति ।

अनेन रुद्रधरेण श्राद्धविवेक-शुद्धिविवेक-वर्षकृत्यप्रभृतीनां धर्मशास्त्रीयग्रन्थानां रचना कृता । एते ग्रन्था: भारतीयसंस्कृतौ सुप्रसिद्धाः

---

३७. ध.इ. पृ- ९१

सन्ति शुद्धिविवेकनामकनिबन्धग्रन्थे रुद्रधरेण रत्नाकर पारिजात-मिताक्षरा-हारलता-शुद्धिप्रदीय-आचारादर्श-शुद्धिविम्ब-स्मृतिसमुच्चय-हरिहर-श्रीदत्तोपाध्यायानामुल्लेखो विहितः । एतत्कृतशुद्धिविवेके त्रयः परिच्छेदाः, श्राद्धविवेके च चत्वारः परिच्छेदाः सन्ति । उपर्युक्तासु सर्वास्वेव कृतिषु शूलपाणिमतानामुल्लेखो दृश्यते । रुद्रधरस्य कृतीनां चर्चा वाचस्पतिमिश्रेण स्मृतिचिन्तामणौ कृता । शूलपाणेः प्रारम्भिककालो यद्यपि चतुर्दशशतकस्यान्तिम-भागः स्वीक्रियते, तर्हि पञ्चदशशतकस्य पूर्वार्द्ध एव रुद्रधरस्य प्रारम्भिककालो भवितुमर्हति । एतस्मात् ज्ञायते यत् वाचस्पतिमिश्रात् पूर्वमेव रुद्रधरस्थ समयो भवेत् । अनुमीयते यत् स्मृतिनिबन्धकारवाचस्पतिमिश्रः पञ्चदशशतकस्य मध्यभागादारम्य षोडशशतकस्य पूर्वार्द्धमध्ये निबन्धकार आसीदिति । एवंप्रकारेण रुद्रधरस्य कालः वाचस्पतिमिश्रकृतीनां पूर्वमेव मन्यते । सम्भवतः १४५०-१४६० खीष्टाब्दमध्यभागे रुद्रधरस्य समयो भवितुमर्हति[३८] ।

श्रीधरः

अयं श्रीधरः दक्षिणभारतीयनिबन्धकारः ब्राह्मणश्चासीत् । अनेन स्मृत्यर्थसारनामको ग्रन्थः लिखितः । ग्रन्थेऽस्मिन् कामधेनु-प्रदीप-कल्पतरु-कल्पलता-बौधायन-गोविन्दराजादीनां नामोल्लेखोऽस्ति । अतोऽस्य कालः कल्पतरुकालादनन्तरं खीष्टीयद्वादशशतके एव भवेत् । अस्य पितुर्नाम विष्णुभट्टः । अयं विश्वामित्रगोत्रीयः । अस्य रचनासमयः ११५०-१२०० खीष्टाब्दमध्ये भवितुमर्हति[३९] ।

स्मृत्यर्थसारे कलिवर्ज्य-संस्कार-उपनयन-ब्रह्मचारीधर्म-विवाहप्रकार-सापिण्डयनिर्णय-गोत्र-प्रवरनिर्णय-आचमनशौचादिविधि-श्राद्ध-अशौच-पाप-प्रायश्चित्त-तीर्थादिविषयाः वर्णिताः सन्ति ।

अनिरुद्धभट्टः

अयं चम्पाहट्टीयब्राह्मणः आसीत् । गङ्गातटे विहारपाटकनामके स्थाने

---

३८. ध.द्रु. पृ- ९४

३९. ध.शा.इ. १, पृ- ८१

लब्धजन्मा । स वङ्गराजस्य राजगुरुरासीत् । दानसागरनाम्ना ग्रन्थः बल्लालसेनसाहाय्येन अनेन लिखित इति तदीयग्रन्थाद् ज्ञायते । दानसागरस्य रचना ११६९ खीष्टाब्दात्परमभूत् । अतोऽनिरुद्धस्य कालः द्वादशशतकात्पूर्वं भवेत् ।

अनिरुद्धेन हारलता पितृदयिता चेति ग्रन्थद्वयमपि लिखितम् । हारलतायां श्राद्धविषये, पितृदयितायां च सामवेदशिक्षाविषये उल्लेखो दृश्यते[४०] ।

बल्लालसेनः

अनिरुद्धभट्टस्य शिष्योऽयं बल्लालसेनः आसीत् । अनेन आचारसागरः, प्रतिष्ठासागरः, दान सागरः, अद्भूतसागरश्चेति चत्वारः प्रसिद्धाः ग्रन्थाः विरचिताः । अनेन सर्वेषु ग्रन्थेषु स्वगुरोः अनिरुद्धस्य धर्माध्यक्षरूपेण चर्चा कृता । मदनपारिजात-स्मृतिरत्नाकरयोः दानसागरस्योद्धरणं प्राप्यते । चण्डेश्वरेण दानरत्नाकरे दानसागरस्यापि उद्धारः कृतः । अद्भूतसागरस्य नाम निर्णयसिन्धावपि उपलभ्यते । अनेन विविधपुराण-महाभारतरामायणमतामुल्लेखः स्वग्रन्थेषु विहितः । दान सागराद् ज्ञायते यत् ग्रन्थोऽयं १०९०-९१ खीष्टाब्दे रचितोऽभूत् । तस्मात् बल्लालसेनः द्वादशशतकस्य उत्तरार्द्धे अवश्यमेव भवेदिति प्रतीयते[४१] । अस्योपाधिः महाराजाधिराजः निःशङ्कशङ्करो वाऽऽसीत्[४२] ।

अनन्तदेवः

अनन्तदेवेन स्मृतिकौस्तुभाख्यो ग्रन्थो विरचितः । ग्रन्थोऽयं संस्काराचार-राजधर्म दान-उत्सर्ग-प्रतिष्ठा-सवंत्सरभेदेन सप्तधा विभक्तः । अनेन विज्ञानेश्वर- अपरार्क-हेमाद्रि विश्वेश्वरभट्ट- विश्वनाथ- गङ्गाधर-रत्नाकरादीनां नामानि स्वग्रन्थे उल्लिखितानि । सप्तदशशतकस्योत्तरार्द्धे

---

४०. ध.द्वु. पृ- ८२, ध.शा.इ. १, पृ- ८१

४१. ध.द्वु. पृ- ८२

४२. ध.शा.इ. १, पृ- ८१

एवास्य समयः । महाराष्ट्रस्य सन्त-एकनाथस्यायं वंशजः । अस्याश्रयदाता बाजवहादूर आसीत्[४३] ।

काशीनाथोपाध्यायः

धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे सुप्रसिद्धनिबन्धकाररूपेण काशीनाथोपाध्यायस्य स्थानमतीव प्रख्यातम् । अयं काशीनाथोपाध्यायः सोलापुरमण्डलान्तर्गतपण्ढरपुरवास्तव्यः । मराठीकविः मोरोपन्तः एतस्य कन्यायाः श्वशुर आसीत् । मोरोपन्तस्य द्वैतीयकेन पुत्रेण सह स्वकन्यायाः आवड्याः विवाहो जातः । अयं महाराष्ट्रियब्राह्मणः । अयमपि सम्पूर्णे महाराष्ट्रे वावापाध्ये नाम्ना प्रसिद्धः । अनेन कमलाकरभट्टकृतनिर्णयसिन्धोः मूलश्लोकान् आश्रित्य धर्मसिन्धुः विरचितः । सर्वेषां कृते ग्रन्थोऽयमुपादेयो भवति । धर्मसिन्धोः रचना १७९० तमे ख्रीष्टाब्देऽभूत्[४४] । अयं निबन्धग्रन्थः सम्पूर्णेऽपि दक्षिणभारते परमप्रामाणिक इति मन्यते । काशीनाथोपाध्यायः स्वजीवनस्यान्तिमे समये संन्यासं गृहीतवान् । तस्य मृत्युः १८०५-०६ तमे ख्रीष्टाब्दे जातः । एतद्विरचित धर्मसिन्धोरपरं नाम धर्माब्धिसारः धर्मसिन्धुसारो वा भवति । एतद्भिन्नं प्रायश्चित्तशेखरः, ऋग्वेदमन्त्रसारभाष्यम्, वैष्णवतोषणी, वेदस्तुतिनामुपरि भाष्यं चेत्येते ग्रन्था अपि अनेन विरचिताः । अस्य रचनाकालः १७९०-१८०६ ख्रीष्टाब्दं यावद्भवेत् ।

जगन्नाथतर्कपञ्चाननः

विवादभङ्गार्णवः जगन्नाथतर्कपञ्चाननेन विरचितः । सम्पूर्णेऽपि वङ्गदेशेऽयं सुप्रसिद्धनिबन्धग्रन्थः प्रामाणिकव्यवहारग्रन्थरूपेण आद्रियते । अयं व्यवहारविषयको ग्रन्थः । ग्रन्थोऽयं सर्विलियमजोन्समहोदयस्य संरक्षणे प्रणीतो जातः । अस्य पिता श्रीरुद्रतर्कवागीशः संस्कृसाहित्ये एक उद्भट्टो विद्वानासीत् । दर्शनक्षेत्रे अस्य महती ख्यातिरासीत् । एकादशोत्तरैकशतवर्षाणि जीवितः सन् १८०६ तमे ख्रीष्टाब्देऽयं स्वपार्थिवशरीरं तत्यज । अस्य समयः १७९५-१८०६ ख्रीष्टाब्दं यावद् भवितुमर्हति[४५] ।

४३. ध.शा.इ. १, पृ– ९५

४४. ध.शा.इ. १, पृ– ९६

जितेन्द्रियः

जीमूतवाहनेन स्वकृतदायभाग-कालविवेक–व्यवहारमातृकादिग्रन्थेषु, रघुनन्दनेन च दायतत्त्वे जितेन्द्रियमतानि उद्धृतानि । मासकृत्यतिथिकृत्य-धार्मिकव्रतनियमादिविषयेषु कालविवेके जितेन्द्रियमतानि प्रमाणरूपेण प्रतिपादितानि सन्ति । अस्य कालः १०००-१०५० खीष्टाब्दमध्ये भवेत् । अयं वङ्गीय इति ज्ञायते ।

बालकः

जीमूतवाहनेन दायभागे, रघुनन्दनेन व्यवहारतत्त्वे, शूलपाणिना च दुर्गोत्सवविवेके बालकमतानि उल्लिखितानि । अयं पूर्ववङ्गीय इति ज्ञायते । यतो हि सर्वैः पूर्ववङ्गीयनिबन्धकारैः अस्य चर्चा विहिता । व्यवहारविषये प्रायश्चित्तविषये चैतत्कृतग्रन्थानां परमप्रामाण्यं स्वीक्रियते । अस्य कालः ११००-११५० खीष्टाब्दमध्ये भवितुमर्हति[४६] ।

धारेश्वरभोजदेवः

धारानगर्याः राजा भोजदेवः धारेश्वरभोजदेवनाम्ना प्रख्यातः । अयमनेकेषां विदुषामाश्रयदाताऽऽसीदिति प्रसिद्धिरपि वर्त्तते । सरस्वती-कण्ठाभरणं शृङ्गारप्रकाशश्चेति ग्रन्थद्वयं भोजदेवस्य कृतिरिति ज्ञायते । धर्मशास्त्र- ज्योतिषतथ्यसंवलितभुजबलनिबन्धनाम्ना कश्चन ग्रन्थविशेषः अनेन विरचितः । ग्रन्थोऽयमष्टादशाध्यायेषु विभक्तः । अस्य प्रमुखविषयाः यथा-स्त्रीजातकम्, कर्णवेधः, संस्कारः, व्रतम्, विवाहे मेलकदशकम्, गृहकर्मप्रवेशः, संक्रान्तिस्नानम्, द्वादशमासकृत्यं चेति । भोजदेवकृतः तत्त्वप्रकाशः त्रिवेन्द्रमात् प्रकाशितोऽस्ति । राजमार्तण्डग्रन्थात् ज्ञायते यत् राजमृगांकनामकः आयुर्वेदज्योतिषसंबलितग्रन्थोऽपि अनेन प्रणीत इति । व्याकरणोपरि एको ग्रन्थ अनेन कृत इत्यपि ज्ञायते । धर्मशास्त्रमाश्रित्य एकः सुबृहद्ग्रन्थोऽपि अनेन विरचितः । भीमपराक्रमनामधेयो ग्रन्थोऽपि

---

४५. ध.द्रु. पृ- १०७, ध.शा.इ. १, पृ- ९७

४६. ध.द्रु. पृ- ७७

अनेन विरचितः । भोजप्रबन्धाद् ज्ञायते यत् धारानगर्यां भोजदेवेन पञ्चपञ्चाशद्वर्षाणि राज्यशासनं कृतमिति । जयसिंहस्याभिलेखानुसारं (१०५५-१०५६ खी.) १०५६ खीष्टाब्दात्पूर्वमस्य कालः स्थापयितुं शक्यते । अतः १०००-१०५६ खीष्टाब्दमध्येऽस्य शासनकालः भवितुमर्हति[४७] ।

भवदेवभट्टः

उत्कलप्रेदाशान्तर्गतभुवनेश्वरस्थानन्तवासुदेवमन्दिरे कस्मिंश्चिद् अभिलेखे भवदेववृत्ता चर्चा दृश्यते । यस्याभिलेखस्य समयः खीष्टीयद्वादशशतकं भवतीति वलटन्महोदयस्याभिमतम् । एतत्कृतव्यवहार-तिलके व्यवहारविषयाः विस्तृतेन वर्णिताः सन्ति । रघुनन्दनमित्रमिश्र-नन्दपण्डितानां ग्रन्थेषु भवदेवमतानि आलोचितानि सन्ति । अस्य द्वितीया कृतिस्तु कर्मानुष्ठानपद्धतिः । ग्रन्थोऽयं दशकर्मपद्धतिनाम्नाऽपि प्रसिद्धो वर्त्तते । तृतीया वृत्तिश्च प्रायश्चित्तनिरूपणम् । चतुर्थवृत्तिस्तु तोतातितमततिलकः । अत्र पूर्वमीमांसासिद्धान्तानां विचारो दृश्यते । हेमाद्रिः हरिनाथश्च भवदेवमतानि स्वीकुरुतः । अतोऽस्य समयः द्वादशशतकमिति विज्ञायते[४८] ।

श्रीनाथाचार्यचूडामणिः

अयं श्रीनाथाचार्यचूडामणिः वङ्गीयधर्मशास्त्रकारेषु अन्यतमः । स्मृतितत्त्वकर्त्तुः रघुनन्दनभट्टाचार्यस्यायं गुरुः । यतो हि रघुनन्दनेन स्वकृतिषु बहुत्र गुरुपादाः गुरुचरणाश्चेत्यादि-शब्दैः स्वगुरोः श्रीनाथस्योद्धारः कृतः । अस्य पितुर्नाम श्रीकरः, पुत्रस्य नाम रामभद्रः । रामभद्रेण न्यायालङ्कार-स्मृत्यादिग्रन्थाः विरचिताः । श्रीनाथाचार्येणापि बहवो ग्रन्था विरचिताः, तेषु केचन प्रकाशिता एव । अयं सूक्ष्मदृष्टिसम्पन्नः, उदारः, अतीव प्रतिभासम्पन्नो विद्वान् चासीत् । सः रघुनन्दनं सुयोग्यशिष्यरूपेण गृहीतवान् । श्रीनाथस्यादेशेन प्रोत्साहनेन चानुप्राणितो भूत्वा रघुनन्दनः समाजस्य संस्कारार्थं बहुप्रयत्नं

४७. ध.शा.इ. १, पृ- ७०

४८. ध.शा.इ. १, पृ- ७५

चकार । अयं षोडशशतके मोगलशासकानामत्याचारेण उत्पीडितानां जनानां संरक्षणाय ब्राह्मण्यधर्मस्य पुनःप्रतिष्ठार्थाञ्च स्वशिष्येण रघुनन्दनेन सह मिलित्वा न केवलं महान्तं श्रमं कृतवान्, अपि तु वङ्गभाषया संस्कृतभाषया च ग्रन्थान् विरच्य जनचेतनमपि सृष्टवान् । धर्मशास्त्रस्य सर्वान् विषयानाधारीकृत्य रघुनन्दनवदनेनापि अनेके ग्रन्थाः विरचिताः । धर्मशास्त्रनिबन्धकारेषु श्रीनाथाचार्यः क्रान्तिकारीत्वेन समाजसंस्कारकरूपेण चावतीर्णोऽभूत् । परन्तु रघुनन्दनस्याविर्भावेन श्रीनाथः जनसमाजे विस्मृतोऽभूत् । तथापि वङ्गीयधर्मशास्त्रनिबन्धकारेषु श्रीनाथस्य स्थानमविस्मरणीयं जातम् ।

श्रीनाथाचार्यः वङ्गीय इत्यत्र नास्ति कश्चन संशयः । यतो हि वङ्गीयधर्मशास्त्रकारेषु तस्य प्रसिद्धिः वर्त्तते । वङ्गभाषया स्मृतितत्त्वानां प्रतिपादनमपि तेन विहितम् । एतेन स्पष्टं भवति यत् वङ्गभाषायामपि तस्य सम्यक् ज्ञानमासीदिति, पुनश्च वङ्गीयस्मृतिनिबन्धॄणां शूलपाणि-जीमूतवाहनग्रन्थानामुपरि टीकाऽपि श्रीनाथाचार्येण विरचितेति ज्ञायते । ताष्टीकाः मातृकारूपेण कलिकतास्थसंस्कृतमहाविद्यालये सम्प्रत्यपि सुरक्षिताः सन्ति । अपरा अपि काश्चन कृतयो यथा- गूढार्थदीपिका-श्राद्धदीपिका-विवेकार्णवप्रभृतयः ग्रन्थाः वङ्गसाहित्यपरिषदि संरक्षिताः सन्ति । एतैः सर्वैरपि प्रमाणैः श्रीनाथाचार्यस्य वङ्गीयत्वं स्पष्टं भवति ।

अयं शूलपाणि-जीमूतवाहनयोः परवर्त्ती, रघुनन्दनभट्टाचार्यस्य पूर्ववर्त्ती चेति नास्ति संशयः । अनेन स्वग्रन्थे शूलपाणि-जीमूतवाहनादीनां नामानि उट्टङ्कितानि । शूलपाणिः पञ्चदशशतकस्य प्रथमभागीय आसीत् । येन नूतनस्मृतिग्रन्थानां प्रवर्त्तनं कृतम् । अतस्तत्परवर्तित्वेन श्रीनाथाचार्यः पञ्चदशशतकस्यान्तिमभागीय इति कथनं सर्वथा समीचीनम् । रघुनन्दनः षोडशशतकस्यान्तिमभागीय, यस्तु श्रीनाथाचार्यचूडामणेः शिष्य आसीत् । अतः श्रीनाथस्य समयः पञ्चदशशतकान्तिमभागादारभ्य षोडशशतकाभ्यन्तरे भवितुमर्हति ।

अनेन धर्मशास्त्र-न्यायालङ्कारादिषु विषयेषु बहवो ग्रन्थाः विरचिताः । तेषु केचन निबन्धग्रन्थाः, केचन टीकाग्रन्थाश्च भवन्ति । नारायणकृत-च्छान्दोग्यकृत्यपरिशिष्टस्य सारमञ्जरीनाम्नी टीका, तिथिविवेकस्य

तात्पर्यदीपिकाटीका, जीमूतवाहनकृतदायभागोपरि टीका च तेन विरचिता। मौलिककृतिषु कृत्यतत्त्वार्णवः, गूढार्थदीपका, श्राद्धदीपिका, विवेकार्णवः, शुद्धितत्त्वार्णवः, विवाहतत्त्वार्णवः, आचारचन्द्रिका, श्राद्धचन्द्रिका, दानचन्द्रिका, दुर्गोत्सवविवेकः, शुद्धिविवेकश्चेत्येते ग्रन्थाः प्रसिद्धाः भवन्ति।

दिवाकरभट्टः

धर्मशास्त्रसाहित्यवाङ्मये स्मृतिनिबन्धकारपरम्परायां यावन्तः स्मृतिनिबन्धारः सन्ति तेषु वस्तुगत्या श्राद्धनिबन्धॄणां स्थानं सर्वोच्चं भवति। तत्प्रणीताः ग्रन्था अपि भारतीयस्मार्त्त-परम्परायां प्रमुखं स्थानमधिरोहन्ति। यद्यपि डॉ. पाण्डुरङ्गवामनकाणेकृतधर्मशास्त्रेतिहासे श्रीराजेन्द्रप्रसादपाण्डेयकृत धर्मद्रुमे अन्येष्वपि धर्मशास्त्रेतिहाससंबलितग्रन्थेषु श्राद्धनिबन्धॄणां वा नामगणनाप्रसङ्गे श्राद्धचन्द्रिकाकारदिवाकरभट्टस्य नाम नैव दृश्यते, तथापि मध्यकालीन-स्मृतिनिबन्धकाराणां नाम स्मरणावसरे श्रीदिवाकरभट्टस्य नाम स्मृतिपथारूढं भवति। प्रौढपाण्डित्यपूर्णानां पण्डितानां लेखनीतो यथा शब्दगुम्फो निःसरति, तथा दिवाकरभट्टस्य ग्रन्थप्रणयनशैली तदीयपाण्डित्य-वैभवं ज्ञापयति। सन्दर्भेऽस्मिन् विचारे क्रियमाणे प्रश्नोऽयं विदुषां स्मृतिपथमागच्छति यत् कोऽयं दिवाकरभट्ट इति। यतो हि भारद्वाजकुल-परम्परायां प्रायशो दिवाकरनाम्ना दिनकरनाम्ना च त्रयः पुरुषाः दृश्यन्ते। एकः श्राद्धचन्द्रिकाकारो दिवाकरभट्टः, द्वितीयो दानदिनकरग्रन्थस्य कर्त्ता दिवाकरभट्टश्च। वस्तुतः श्राद्धचन्द्रिकाकारो दिवाकरभट्टः सुप्रख्यातः। श्राद्धचन्द्रिका-कर्त्तारश्च दिवाकरातिरिक्ता बहवः सन्ति। यथा- नन्दपण्डित-रामचन्द्रभट्ट-रुद्रधर-श्रीनाथाचार्यचूडामणिप्रभृतयः। तत्र तु मया श्राद्धचन्द्रिकाकारदिवाकरभट्टस्य परिचयविषये सम्यग् विहङ्गावलोकनं क्रियते।

त्रिभुवनविदिते निर्मले भारद्वाजकुले श्रौतस्मार्त्तक्रियाकलाप-परिशीलनपूतान्तःकरणः साहित्यपारावारधुरीणः पण्डितशिरोमणिर्भूदेवाग्रणीः श्रीबालकृष्णभट्टः समजनि। तत्सूनुर्विपश्चिद्पश्चिमो नैयायिकाग्रणीर्महादेवभट्टो

बभूव । तत्पुत्रो दिवाकरभट्टः पण्डित-प्रकाण्डभट्टकुलावतंसभगवन्त-भास्करादिस्मृतिनिबन्धकर्त्तुः श्रीनीलकण्ठभट्टस्य दौहित्रः । श्राद्धचन्द्रिकाग्रन्थादौ[४९] नीलकण्ठभट्टमयं दिवाकरविघ्ननिवारणार्थं ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये च स्तौति । आत्मनो वंशपरिचयप्रदातुमिच्छता श्रीमता दिवाकरभट्टेन स्वप्रणीत[५०]श्राद्धचन्द्रिकान्ते लिखितं यत्—

भारद्वाजकुलोद्भवो सम्भवच्छ्रीवालकृष्णाभिधः ।
सोमो लाञ्छनवर्जितः प्रतिदिनं सन्तोषकृद्विद्वताम् ।।
तत्सूनुः प्रथमो महामणिरिव श्रीमान्महादेव इ-
त्यासीच्छैवपुरे विमुक्तिफलदे गङ्गातरङ्गकुले ।।
तत्पुत्रेण दिवाकरेण विदुषां निष्पादितां चन्द्रिकाम् ।
त्यक्त्वाहङ्कृतिमुन्नता स्वमनसः सम्पश्यताहो बुधाः ।।
यद्यस्ति स्वयमेतदीयकृतिनो वाच्यः कथं निर्णय-
स्तर्ह्येवं निपुणं विभाव्य हृदये दुष्यं वषो मामकम् ।। इति ।

अस्य पितामहो बालकृष्णः, पिता महादेवः, मातामहः श्रीनीलकण्ठः, माता च बालनाम्नीति सर्वं लिखति तिथ्यर्के[५१] ग्रन्थे ग्रन्थकर्त्ता दिवाकरभट्टः ।

---

४९. जानकीनयनयुग्मगोचरं मानिनां नयनयोरगोचरम् ।
नीलमेघचिरच्छविं सदा भावये मनसि राघवं मुदा ।।
यत्कीर्त्या धवलीकृतं त्रिभुवनं नाम्ना जगत्पावितम् ।
यन्मूर्त्या विनिवारितं बहुतरं पापं महापापिनाम् ।।
यद्ग्रन्थः कठिनं जगाम कृशतां द्वैतं व्रतादिस्थले ।
तस्याहं शिरसा नमामि चरणो श्रीनीलकण्ठप्रभोः ।।
(श्रा.च. १/२, पृ- १)

५०. श्रा.च. १/२, पृ- १६७

५१. भारद्वाजकुलेऽमले सम्भवच्छ्रीबालकृष्णाभिधः ।
साहित्यामृतवारिराशिरतुलः सर्वद्विजानां गुरुः ।।
तत्सूनुः प्रथमो महामणिरिव प्रख्यातकीर्त्तिगुणै-
र्जातो न्यायनये बृहस्पतिसमो नाम्ना महादेवकः ।।

अस्य पितामहेन श्रीबालकृष्णविदुषा तिथिनिर्णयाख्यः प्रबन्धो विरचित इति श्रूयते । अस्य पित्रा महादेवभट्टेन न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्या न्यायसिद्धान्त-मुक्तावलीप्रकाशाख्या व्याख्या मुक्तावलीदीपिका, मुक्तावली-किरणः, दिनकरीयमित्यादिनामभिर्व्यवह्रियमाणा विरचयितुमारब्धा मरणेन वलबद्विघ्नान्तरेण वा विहितयत्नतया उपमानखण्डान्तमेव निर्मातुं पारितम् । पितृप्रारब्धव्याख्याया अपूर्त्या पितृकीर्त्तेर्जनतायाश्च क्षतिं सम्भावयता तत्कनिष्ठसूनुना दिनकरभट्टेनावशिष्टभागस्यापि व्याख्या सम्पूर्णा । सा च साम्प्रतं दिनकरीयमिति व्यवह्रियते । व्याख्याप्रारम्भे महादेवभट्टेन इत्थं मङ्गलमाचरितम्–

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीवासकृष्णाभिध
भारद्वाजकुलाम्बुधो विधुमिव श्रीगौरस्याम्बुजम् ।
ज्ञात्वाशेषमतं मितेन वचसा सिद्धान्तमुक्तावली-
गूढार्थास्तनुते यथामति महादेवः परेषां मुदे ।।[५२] इति ।

समाप्तौ च दिनकरकृतमङ्गलपद्यं यथा–

भानुं प्रणम्य परिभाव्य च शास्त्रशारं
मुक्तावलीकिरणमेष पितृप्रदिष्टः ।
सयुक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं
नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेस्तु ।।

अस्मादपि ज्ञायते यत् पितृदिष्टः कश्चिदेवांशो दिनकरेण निर्मितो न कृत्स्नो ग्रन्थ इति । दिनकरो दिवाकरनाम्ना प्रसिद्धः । एवं च ये तावन्महाभट्ट-

---

तत्पुत्रेण दिवाकरेण विदुषा श्रीनीलकण्ठप्रभो-
दौहित्रेण बुधैः सुधारससमास्वाद्य परेषां कृते ।।
तिथ्यर्कः क्रियते प्रमथ्य पितरं बालां तथा मातरं ।
श्रीकान्तं तपनं श्रियं पशुपतिं वाचं महादेवताम् ।।
(श्रा.च. भूमिका. पृ– २)

५२. श्रा.च. भूमिका. पृ– २

स्येवोपनाम दिनकर इति प्रलपन्ति तद्भ्रान्तिमूलकमेवेत्यत्र नास्ति सन्देहस्यावसरः । अस्य मातामहो मीमांसकाग्रणीः श्रीनीलकण्ठपण्डितो विद्वन्मण्डलीविदिततरयशा आसीत् । अनेन द्वादशमयूखात्मकभगवन्त-भास्कराख्यो ग्रन्थः प्रणीतः[५३] । अयं च दिवाकरभट्टः वाराणसी-निवास्यासीदित्यत्रैव श्राद्धचन्द्रिकान्ते[५४] तेन लिखितम् । अस्य दिवाकरभट्टस्य श्रीराम-वैद्यनाथाभिधो द्वावेव पुत्रावास्ताम् । ज्येष्ठः श्रीरामः कनिष्ठस्तु वैद्यनाथ (वैजनाथ) इति नाम्ना ख्यातः । अनेन वैद्यनाथेन पितृकृतश्राद्धचन्द्रिकाया अनुक्रमणिका विलिखिता[५५] । दानचन्द्रिकाकारो दिवाकरोऽस्माद्भिन्न एव । यद्यपि तत्पितुर्नामापि महादेव एव तथापि तत्पितामहो रामेश्वरभट्ट इति । स च न भारद्वाजोपनाम किन्तु कालोपनामकः । अनेन दानचन्द्रिका-आह्निकचन्द्रिका-स्मार्त्तप्रायश्चित्तोद्धार-स्मार्त्तप्रायश्चित्तपद्धति-पतितत्यागविधि-पुनरुपनयनप्रयोगप्रभृतयोः ग्रन्थाः प्रणीताः । तृतीयो दिनकरभट्टस्य पुत्रो दिवाकरभट्टः दानदिनकराख्यग्रन्थस्य कर्त्ता । त्रिवेणी-पद्धतिनामकप्रबन्धकर्त्ता चतुर्थो दिवाकरभट्टः ।

श्राद्धचन्द्रिकाख्यस्मृतिनिबन्धग्रन्थस्य कर्त्ताऽयं दिवाकरभट्टः महदेवात्मजः । अत्र च प्रतिपाद्यविषयावगतिर्ग्रन्थनाम्नैव व्यक्तिर्भवति । संक्षेपेण श्राद्धप्रशंसा-श्राद्धलक्षण-श्राद्धकाल-श्राद्धाधिकारि-श्राद्धोपयोगिता-

---

५३. ध.शा.इ. पृ- १३, ध.द्रु. पृ- ३

५४. तत्सूनुः प्रथमो महामणिरिव श्रीमान्महादेव इ-
त्यासीच्छैवपुरे विमुक्तिफलदे गङ्गातरङ्गकुले ।। श्रा.च. पृ- १६७

५५. दिवाकरतनुजेन वैद्यनाथेन धीमता ।
श्रीश्राद्धचन्द्रिकाग्रन्थे रम्येतातविनिर्मिते ।।
विषयानुक्रमः सर्वः कथ्यते श्लोकमालया ।
इत्थं दिवाकरसुतेन कनीयसा श्री-
रामानुजेन गुरुभक्तिपरायणेन ।
श्रीतातपादरचिते सुजनप्रियेऽस्मिन् ग्रन्थे ।
क्रमो विलिखितः सवितुः प्रसादात् ।। श्रा.च. अनुक्रमणिका १/५६

श्राद्धयोगिद्रव्य-श्राद्धप्रयोगादिकं सम्यक्तया विवृतमस्ति । बह्वृचशाखानुसारेण्येव पद्धतिर्ग्रस्थकृतान्तराङ्गीकृता । पार्वणैकोद्दिष्टादिश्राद्धानि विवेचितानि । अस्य लेखसरणिः सरला सुव्यक्ता च । लघुकलेवरोऽपि प्रायशः श्राद्धविषयक-कृत्स्नान्नेव विषयान् प्रतिपादयति । अनेन च विदुषा महान् श्राद्धसुधानिधिर्नाम निबन्धो विरचितः । अस्यैव ग्रन्थस्य सूर्यादिपञ्चायतन-प्रतिष्ठापद्धतिः, तिथ्यर्कः, आचारार्कः, दानहीरावलीप्रकाशः, प्रायश्चित्त-मुक्तावली, अन्त्येष्टिप्रकाशः, श्राद्धचन्द्रिका चेति सप्तभागाः सन्ति । तेष्वेवान्यतमोऽयं श्राद्धचन्द्रिकाभागः ।

श्राद्धचन्द्रिकाकारस्यास्य दिवाकरभट्टस्य रचनाकालविषये यद्यपि कुत्रापि इतिहासग्रन्थेषु किमपि नैवावाप्यते तथापि स्वप्रणीत तिथ्यर्कसमाप्तौ तेन"[५६] लिखितं यत्–

श्रीबालकृष्णात्मजसूनुनिर्मितां वर्षे खवेदाश्वहिमांशुसंयुते ।

कृतिं विलोक्याखिलकालनिर्णयं निःशङ्कमाशंसतु पण्डितो जनः ।।

इति ग्रन्थकृता स्वयमुल्लिखितवान् । अर्थात् खं-०, वेदः-४, अश्वः-७, हिमांशुः-१ इत्येते शब्दार्थाः आपतन्ति । अङ्कानां वामतो गतिरिति ज्योतिःशास्त्रोक्तन्यायेन १७४० विक्रमाब्द इति तिथ्यर्कविरचनसमयः सम्पद्यते । तदनुसारं १६८३ खीष्टाब्दः पर्यवस्यति । तिथ्यर्के च पुनः बहुत्र विषयेषु वक्ष्यते, विवेचयिष्यते इति भविष्यत्कालनिर्देशनात् तिथ्यर्कानन्तरमेव श्राद्धचन्द्रिका दिवाकरेण विरचितेति स्पष्टं भवति । ग्रन्थकर्त्तुः दिवाकर-स्यापराऽपि कृतिर्वर्त्तते वृत्तरत्नाकरटीका, वृत्तरत्नाकरादर्श इति । तत्राब्दावसाने तेन प्रतिपादितं यत्–

पूर्णाब्धिसप्तैकमिते प्रबर्धे सत्कार्त्तिके मासि विशुद्धपक्षे ।

तार्तीयपूर्णे दिवसे सुपुण्ये ह्यादर्श इत्थं घटितः समाप्तः ।।[५७]

इति लिखनात् स एव तिथ्यर्ककालः १७४० विक्रमाब्दः समागच्छति ।

---

५६. श्रा.च. भूमिका. पृ- ३

५७. श्रा.च. भूमिका. पृ- ४

एतस्मात् ज्ञायते यदेकस्मिन्नेव वर्षे ग्रन्थद्वयं समापितमिति । अत एवोपर्युल्लिखितप्रमाणानुसारं स्पष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते यत् श्राद्धचन्द्रिकायाः रचनाकालः १६८३ ख्रीष्टाब्दात्परं न ततः पूर्वमित्यलं विस्तरेण ।

वरदराजः

पवित्रतमेऽस्मिन् भारतवर्षे धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे यावन्तो व्यवहारविषयकस्मृतिनिबन्धारः सन्ति, तेषु व्यवहारनिर्णयकार-वरदराजोऽन्यतमः । वरदराजः श्रीवैष्णव इति प्रसिद्धिरस्ति । तामिल-देशान्तर्गत (तामिलनाडु) आर्कटनामके स्थाने वरदराजः लब्धजन्मा । तन्नाम्ना वैष्णवमन्दिरमेकं काञ्च्यामस्ति । व्यवहारनिर्णयस्य ताडपत्रमातृकातः (OR.MSS. LIB.No. R-530) विज्ञायते यत् विष्णुकांचीमार्गेण प्रवहत्याः वेगवतीनद्यास्तीरे श्रीमतो वरदराजस्य निवासस्थानमासीदिति । अस्य पितुर्नाम रङ्गराजः, पितामहस्य नाम देवराजः, प्रपितामहस्य नाम प्रणतार्तिहरश्चेति । प्रपितामहप्रणतार्तिहरस्यापरं नाम श्रीरामानुजः । किदाम्बीवंशे आत्रेयगोत्रे च एतस्य जन्म अभूत् । श्रीवैष्णवेतिहासात् ज्ञायते यत् 'किदाम्बी अक्कन' तस्य प्रसिद्धनाम आसीदिति । किदाम्बीवंशः काञ्च्यामेवावस्थित आसीत् । वरदराजस्य गुरोर्नाम सुदर्शनाचार्यः[५८] । अयमेव मीमांसान्यायविवेकदीपिकायाः प्रणेता, इयं मीमांसान्यायविवेकदीपिका भवनाथकृतन्यायविवेकस्य भाष्यरूपा । एतत्कृतापरस्याः कृतेर्नाम श्रौतप्रकाशिका, इयमपि रामानुजकृतश्रीभाष्यस्य भाष्यस्वरूपा । वरदराजः धर्मशास्त्र-मीमांसा-न्यायादिशास्त्रेषु महान् विद्वानासीत् ।

व्यवहारनिर्णयकर्त्तुर्वरदराजस्य देशविषये यदा चर्चा क्रियते तदा तस्य जन्मभूमेः तामिलदेशान्तर्गत-आर्क्टप्रदेशस्य स्मरणं भवति । दक्षिणदेशीयतामिलनाडुप्रान्ते आर्कटनामकस्य स्थानविशेषस्योपलब्धिः सम्प्रति भवति । वर्नेलमहोदयस्य मतानुसारं वरदराज एको दक्षिणभारतीय-विद्वान् इति ज्ञायते । एतस्मिन् विषये "एलिस्महोदयेनापि लिखितं यत्

---

५८. व्य.नि.भूमिका, पृ- ६३

५९. व्य.नि.भूमिका, पृ- ४७

तामिलदेशे आर्कटनामके प्रान्ते वरदराजः सर्वसाधारणेषु सुविदित आसीदिति । वरदराजनाम्ना एकं मन्दिरमपि कांच्यां विराजते, यत्तु दक्षिणभारतस्यैकं सुप्रसिद्धं मन्दिरं भवति । इतिहासात् ज्ञायते यत् वरदराजस्य प्रपितामहः रामानुजः बहुदिनं कांच्यां यापितवान् । श्रीवैष्णवानां प्रसिद्धक्षेत्ररूपेण कांची प्रख्याता । विष्णुकांच्यामपि वेगवतीनदी प्रवहति, तस्याः कुले वरदराजस्य जन्म अभूदिति प्राग् अस्माभिः प्रतिपादितम् । उपर्युक्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रमाणवचनेभ्यो विज्ञायते यदयं वरदराजो दक्षिणभारतीय इति ।

कृत्स्नस्यापि भारतवर्षस्य धर्मनिबन्धॄणां चर्चा यदा क्रियते तदा धर्मनिबन्धक्षेत्रे तुलनात्मकदृष्ट्या दक्षिणभारतं दुर्बलमिति विज्ञायते । व्यवहारविषये दक्षिणभारतीयस्मृतिनिबन्धॄणां योगदानमित्यस्मिन् प्रसङ्गे यदा विचारः क्रियते तदा वरदराज-माधवाचार्य-देवणभट्ट-विज्ञानेश्वरादीनां महामनीषिणां नामानि स्मृतिपथारूढानि भवन्ति । व्यवहारविषये माधवाचार्यस्य पराशस्मृत्यन्तर्गतव्यवहामाधवीयः, देवणभट्टस्य स्मृतिचन्द्रिका, विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरा, वरदराजस्य व्यवहारनिर्णयश्चेत्येते ग्रन्थाः सुप्रसिद्धाः । ब्रीटिश्-भारतीयन्यायालयमाध्यमेन येषां पारम्परिकनियमानां निर्धारणमभूत् तत्र भारतीयविचारकाः टी. कृष्णस्वामीमहोदयाः, वर्नेलमहोदयाश्च सुप्रसिद्धाः भवन्ति । अनुमीयते यत् तदानीन्तनसमये कयाऽपि दक्षिणभारतीय-भाषया व्यवहारविषयः लिपिबद्धो नासीत् । परन्तु केवलमात्रं [६०]टी.फौलकेश्-महोदयेन आंग्लभाषया सरस्वतीविलासान्तर्गतदायभागस्य अनुवादः १८८१ तमे वर्षे विहितः । ततः परं १९२९ तमे संवत्सरे महीशूरसंस्कृत-सीरीजद्वारा व्यवहारविषयोऽनुदितो जातः । एम्.एम्. वामनशास्त्रीमहोदयसंस्थापित-बम्बेसंस्कृतसीरीज्द्वारा वरदराजीयस्यापि प्रकाश अभूदिति ज्ञायते ।

सर्वे विद्वांसः जानन्ति यत् धर्मशास्त्रे यो व्यवहारभागो दृश्यते तस्य सर्वोऽप्यंशः हिन्दु-आइन्मध्ये लिपिबद्धोऽस्तीति । व्यवहारविषयेषु यावन्तः स्मृतिनिबन्धारः सन्ति तेषु वरदराजः तत्प्रणीतव्यवहारनिर्णयश्च प्रधानभूतः ।

---

६०. व्य.नि. भूमिका, पृ- २४

तत्राधुनिकहिन्दुनियमानां सम्यक्विश्लेषणं दृश्यते । तदर्थमेव वरदराजकृतव्यवहारनिर्णयस्योपरि सर्वेषां दृष्टिः । एकोनविंशशतकस्य प्रारम्भे सरथोमास्महोदयः[६१] दक्षिणभारतस्य तांजोरमहाराज्ञः सभापण्डितानामुपदेशं बाधितवान् । तस्मिन् समयेऽपि तेन पण्डितानामुपदेशानुसारं वरदराजकृत-व्यवहारनिर्णयात् यत्किमपि सारसंग्रहं कृत्वा 'एलिमेण्टस् ऑफ् हिन्दु ल' इत्यस्मिन् पुस्तके तत्सर्वं निवेशितम्। हिन्दुविधावपि तेषां तेषां नियमानां सन्निवेशोऽभूत् । वङ्गे प्रचलितानां नियमानामपि प्रचलनं दक्षिणभारते जातम् । खीष्टीयसप्तदशशताब्द्यां व्यवहारनिर्णयः हिन्दुविधौ प्रचलित आसीदिति विज्ञायते । मालावार-कोचिन्-त्राभाकारप्रभृतिषु स्थानेष्वपि वरदराजोद्धृत-नियमानां प्रचलनमपि दृश्यते । तांजोरमहाराजासरफोजिकृतव्यवहार-सम्बन्धिग्रन्थाः प्रायशो वरदराजीयस्योपरि एव पर्यवसिताः सन्ति । अत्रेदमेवावधेयं यत् महाराजसरफोजीमहोदयः खीष्टीय १७९८-१८३३ खीष्टाब्दं यावत् राज्यशासनं[६२] कृतवान् इति ।

वरदराजविषये बहूनां बहुकथनं दृश्यते । आधुनिकाः विद्वांसो वरदराजीयमधित्य यत्किमपि लिखन्ति तत्सर्वं सप्तदशशतकस्येति मन्यते । वर्नेलमहोदयेन वरदराजविषये बह्वनुसन्धानं विहितम् । तस्मात् ज्ञायते यत् माधवाचार्य-देवणभट्ट-विज्ञानेश्वर-जीमूतवाहनादीनां स्मृतिनिबन्धॄणां प्रभावो व्यवहारनिर्णयस्योपरि पतित इति । उत्कलीयस्मृतिनिबन्धकार-प्रतापरुद्रदेवस्य सरस्वतीविलासस्योपरि वरदराजीयस्य प्रभावो नूनमेव पतितो भवेदित्यनुमीयते । एतन्मतमपि काणेप्रभृतयः समालोचकाः स्वीकुर्वन्ति । षोडशशतकीयेन श्रीमता [६३]वैद्यनाथदीक्षितेन वरदराजीयस्य बहवोऽंशाः स्मृतिमुक्ताफलादेव प्राप्ता इति ज्ञायते । वरदराजीयस्य बहवो विषयाः हारीतभेङ्कटाचार्यकृतनिबन्धेषु प्राप्यन्ते । आसुकशतकव्याख्यायामपि व्यवहारनिर्णयस्य केचन अंशाः लभ्यन्ते ।

---

६१. व्य.नि.भूमिका, पृ- २४

६२. व्य.नि.भूमिका, पृ- २६

६३. व्य.नि.भूमिका, पृ- ३६

वंशस्तम्भः—

किदाम्बीवंशावतंश आत्रेयगोत्रीयः प्रणतार्त्तिहरः

रामानुजः

|

देवराजः

|

रङ्गराजः

(व्यवहारनिर्णयकारः मीमांसान्यायविवेकदीपिकाकर्त्तुः

सुदर्शनाचार्यस्य शिष्यश्च)

श्रीमता वरदराजेन व्यवहारनिबन्धकारेषु मूर्द्धन्यभूतो भवति। यतो हि यावन्तः एतद्विषयकस्मृतिनिबन्धारः सन्ति तेषां ये व्यवहारविषयकग्रन्थाः ते प्रायशो वरदराजीयापेक्षया गौणाः भवन्ति । यतो हि वरदराजीये ये विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति ते प्रायशः नूतनतथ्य-सम्बलिताः । वरदराजस्य व्यवहारनिर्णयाभिधः सुप्रख्यातस्मृतिनिबन्धग्रन्थोऽन्यतमः । व्यवहारनिर्णयं विहाय तस्य काऽपि अन्या कृतिः दृष्टिपथारूढा न भवति ।

व्यवहारनिर्णये त्रयोदशसंख्यकाः काण्डाः सन्ति । यथा- व्यवहार-परिकरकाण्डम्, आवेदनकाण्डम्, व्यवहारमातृकाकाण्डम्, मानुष-प्रमाणकाण्डम्, दिव्यप्रमाणकाण्डम्, मानसंग्रहः, ऋणादानकाण्डम्, निक्षेपकाण्डम्, अस्वामिविक्रयकाण्डम्, सम्भूयसमुत्थानादिदशपदकाण्डम्, दायविभागकाण्डम्, द्यूतसमाह्वयादिषट्पदकाण्डम्, प्रकीर्णकं चेति । एतेषु प्रकरणेषु वरदराजेन व्यवहाराणां साङ्गोपाङ्गवर्णनं विहितम् । अत्र सर्वत्रैव काण्डान्ते लिखितमस्ति यत् "श्रीमद्वरदराजीयव्यवहारनिर्णय" इति । परन्तु एकस्मिन्नेव द्यूतसमाह्वयादिषट्पदकाण्डान्ते "श्रीमद्वरदराजीयधर्म-शास्त्रव्यवहारनिर्णय"[६४] इति उल्लेखो दृश्यते । व्यवहारनिर्णयस्य बहुप्रकरणेभ्यो ज्ञायते यत् तत्कालीनलेखकेषु बहुसामञ्जस्यमासीदिति ।

६४. व्य.नि.भूमिका, पृ- ३७

वरदराजेन स्वकीयस्मृतिनिबन्धग्रन्थे बहुषु स्थलेषु मिताक्षरायारुल्लेखः कृतः । अनुमीयते यत् व्यवहारकाण्ड-मिताक्षरा-स्मृतिचन्द्रिका-व्यवहारमाधवीयादीनां प्रभावो वरदराजस्योपरि पतित इति । पितुः धने पुत्रस्योत्तराधिकारिता, पुत्रधने मातुश्चोत्तराधिकारिताप्रभृतयो विषयाः स्मृतिचन्द्रिकायां समालोचिताः सन्ति । विज्ञानेश्वरापेक्षयाधिकं लिखित्वोक्तं यत् भ्रातुष्पुत्रा अपि धने उत्तराधिकारिणो भवन्तीति । वरदराजमतेन शवसत्कारकर्त्तुरपि कियदंशेन भागस्तिष्ठतीति । एतन्मतमपि वर्नेलमहोदयेनाङ्गीकृतम् ।

व्यवहारनिर्णयस्योपकारितापकारितादिविषयो यदा विविच्यते तदा मीमांसान्यायादिविचारेभ्यः सर्वं ज्ञायते । व्यवहारमातृकादपि एतस्मिन् विषये अवगम्यते । वर्नेलमहोदयानां मतानुसारं वरदराजः विशेषरूपेण मनुस्मृति-स्मृतिनिबन्धॄणामुपरि आकृष्य आसीदिति । बृहस्पतेः ग्रन्थात् ज्ञायते यत् मनोः धार्मिकविषयाणामुपरि स महत्त्वं दत्तवानिति । वरदराजमतानुसारं स्मृतिचन्द्रिकायाः प्रतिपादनशैली युक्तिश्च समीचीना । वेदानुसारं नारी इन्द्रियहीना, तस्याः दायेऽधिकारो नास्ति । एतन्मतमपि श्रीमता वरदराजेन स्वीकृतम् । यथा- 'तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति श्रुतिः[६५] । बृहस्पतेः प्रारभ्य वरदराजं प्रजापतिं च यावत् नारी पत्युरर्धाङ्गिनीति सर्वे प्रतिपादितवन्तः । वर्नेलमतानुसारं 'नारी अर्द्धाङ्गिनी' यस्मिन् विषये यदा बहुभिः बहुनिबन्धाः लिखिताः तदानीं ते निबन्धाः समालोचिता अभूवन् । यः कोऽपि लेखको ग्रन्थकारो वा भवतु नाम स सर्वादौ ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्तये मङ्गलं विदधाति । परन्तु अत्र तस्य नियमस्य व्यतिक्रमो दृश्यते । वरदराजकृतव्यवहार-निर्णयेषु कुत्रापि मङ्गलाचरणं नास्ति । वरदराजेनापि कुत्रापि किमपि स्वविषये नैव लिखितम् । केवलमात्रं तत्कृतव्यवहारनिर्णयाख्यस्मृतिनिबन्धग्रन्थात्तस्य पाण्डित्यस्य परिचयः प्राप्यते । मङ्गलश्लोकस्याभावादेव ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यविषये ग्रन्थकर्त्तुः परिचयविषये च सम्यक् किमपि ज्ञातुं नैव शक्यते । मङ्गलश्लोको भवति

---

६५. व्य.नि.भूमिका, पृ- ४५६

ग्रन्थस्य मूलाधारः । ग्रन्थेऽस्मिन् तस्य व्यतिक्रमः सर्वथा सन्देहमेवोत्पादयति । वरदराजस्य विषये ग्रन्थेऽस्मिन् कुत्रापि किमपि नोपलभ्यते । मङ्गलश्लोकव्याख्याभावेन ग्रन्थकारस्योद्देश्यमपि स्पष्टं न भवति, तथापि यत्किमपि भवतु नाम ग्रन्थोऽयं व्यवहारनिबन्धग्रन्थेषु प्रमुखतम इत्यत्र नास्ति सन्देहस्यावसरः ।

व्यवहारनिर्णयकर्त्तुर्वरदराजस्य समयविषये यद्यपि किमपि सुदृढं प्रमाणं कस्मादपि नैवावाप्यते तथापि धर्मशास्त्रेतिहासकारेण महामहोपाध्याय-पाण्डुरङ्गवामनकाणेमहोदयेन[६६] स्वकीयेतिहासग्रन्थे लिखितं यद् वरदराजकृतव्यवहारनिर्णयस्य परिप्रकाशः १५५० ख्रीष्टाब्दे जातः, अथवा १४५७ ख्रीष्टाब्दादारभ्य १५०० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेदित्यनुमीयते। १९४२ वर्षे आड्यारपुस्तकालयद्वारा प्रकाशितो यो व्यवहारनिर्णयस्तत्र भूमिकाभागस्य प्राक्कथने आंग्लभाषायां के.वी.रङ्गास्वामिमहोदयेन प्रतिपादितं यत् १९३७ वर्षस्य फेवृयारीमासस्य तृतीयतारिकायां श्रीमता काणेमहोदयेन प्रेषितस्वकीयव्यक्तिगतपत्रे उल्लिखितं यत् प्रतापरुद्रदेवकृतसरस्वतीविलासे वरदराजमतानि सन्तीति । यस्य सरस्वतीविलासस्य समयः १५१५ ख्रीष्टाब्दात् पूर्वं भवति । अस्मिन् सरस्वतीविलासे वरदराज 'आधुनिक' इति उल्लेखो दृश्यते । परन्तु ग्रन्थस्याध्ययनात् परमनुभूयते यदयं ग्रन्थो ग्रन्थकारश्च पुरातन इति । माधवाचार्येण स्मृतिचन्द्रिकाकारेण देवणभट्टेनापि न कुत्रापि वरदराज उद्धृतः । माधवाचार्येण[६७] १३७७ तमे ख्रीष्टाब्दे संन्यासदीक्षा गृहीता, १३८६ तमे वर्षे च पञ्चत्वमवाप्तमिति । देवणभट्टकृतस्मृतिचन्द्रिकायाः समयो निश्चितो नास्ति । परन्तु यतो हि तेन मिताक्षरा-अपरार्क-स्मृत्यर्थसाराणामुल्लेखो विहितस्तस्मात्तस्य समयः ११५० ख्रीष्टाब्दात्पूर्वं भवितुं नार्हति । हेमाद्रौ स्मृतिचन्द्रिकामतानामुल्लेखः प्राप्यते, अतः १२२५ ख्रीष्टाब्दस्यैकवर्षात्पूर्वमेव ग्रन्थोऽयं रचितोऽभूदिति[६८] । वरदराजीयस्य (व्यवहारनिर्णयस्य)

६६. History of Dharamashastra, Vol-1, 1930, p-536,580

६७. ध.शा.इ. १, पृ- ८६

सर्वप्रथमप्रकाशनं १९३७ तमे वर्षेऽभूत् । माधवाचार्यस्य मृत्युकालात्-पूर्वमेव वरदराजेन स्मृतिसंग्रहाभिधः स्वकीयनिबन्धग्रन्थः प्रस्तुत इति प्रतापरुद्रदेवेन लिखितम् । परन्तु माधवीये वरदराजीयस्य सत्ता नास्ति । वर्नेलमहोदयेन दायभागविषयमाधारीकृत्य लिखितं यद् वरदराज एकः प्राचीनलेखक इति । प्रतापरुद्रदेवेन[६९] सरस्वतीविलासे प्रतिपादितं यद् वरदराज आधुनिक इति । यथा- ''आधुनिकानां वरदराजादीनामपि सम्मतमेतत्'' इति । यद्यपि वरदराज आधुनिक इति प्रतापरुद्रदेवेन स्वकीयग्रन्थे लिखितं तथापि वरदराजः माधवाचार्य-देवणभट्टादीनामपेक्षया ज्ञानी । तस्मात् वरदराजः एकः सर्वश्रेष्ठलेखक इति सर्वैरुच्यते । वरदराजस्य बहुभिः स्मृतिनिबन्धृभिः समालोचकैः सह च सुसम्पर्क आसीत् । यथा भवस्वामी, स्मृतिचन्द्रिका (देवणभट्टः) माधवीयः, वेदान्त-देशिकश्चेति । डॉ. पी.वी.काणेमहोदयेन, पी.के.गेटेमहोदयस्य[७०] वचनाधारेणोक्तं यत् माधवाचार्यस्य मृत्युः १३८५ तमे वर्षेऽभूत्, अयमेव समयो भवति वसन्तराजीयस्य, यतो हि तत्र वरदराजीयस्योल्लेखो दृश्यते । तस्मात्कारणात् १३५० खीष्टाब्दो वरदराजीयस्य समयो भवितुमर्हतीत्यनुमीयते । हेमाद्रिणा स्मृतिचन्द्रिका उद्धृता, अतः हेमाद्रेः रचनासमयः १२६०-१२७१ खीष्टाब्दो भवेत् । काणेमहोदयेन देवणभट्टस्य समयः हेमाद्रेः पूर्वमेव स्थापितः । अर्थात् स्मृतिचन्द्रिकायाः लेखनं १२२५ खीष्टाब्दे जातः । वेदान्तदेशिकेन वरदराजस्योल्लेखो विहितः । तस्मात्तस्य समयः १२९७ खीष्टाब्दो भवेत् । तदनुसारं वरदराजस्य समयः १२२५ खीष्टाब्दान्न्यूनो न भवेत् । पुनश्च यदा वरदराजस्य परिचयः के.वी.रङ्गास्वामिमहोदयेन प्रदत्तस्तत्र उल्लेखोऽस्ति यत् व्यवहारनिर्णयस्य समयः ११५०-१२५० खीष्टाब्दो भवेदिति । उपर्युक्तप्रमाणवचनेभ्यो विज्ञायते यद् वरदराजस्य व्यवहारनिर्णयः युगानुसारमुपयोगीत्वेनाधुनिकोंऽपि शैलीदृष्ट्या प्राचीनो भवति, तदनुसारं वरदराजस्य समयः ११५०-१२५० खीष्टाब्दमध्ये भवेदिति ।

---

६८. ध.शा.इ. १, पृ- ८२

६९. स.वि. पृ- ३२५

७०. व्य.नि.भूमिका, पृ- ४३

मित्रमिश्रः

पवित्रेऽस्मिन् भारतवर्षे स्मृतिनिबन्धसाहित्याकाशे विद्वच्छेखरस्य मित्रमिश्रस्य योगदानमतीव महत्त्वपूर्णम् । सम्प्रति स मृतोऽपि विद्वत्सभासु स्मृतितत्त्वविदां हृदि अमररूपेण तिष्ठति । धर्मशास्त्रनिबन्धसाहित्ये तस्य यादृशः पाण्डित्यप्रकर्षो यादृशी च विद्वत् प्रतिभा सा सर्वथाऽन्यत्र विरलैव । धर्मशास्त्रस्य प्रमुखविचार्यविषयो भवति दायभागः, तस्य विचारदशायां स्मृतिपण्डितो मित्रमिश्रोऽवश्यमेव सर्वेषां स्मृतिपथि आयाति । केवलमत्रमस्य पाण्डित्यं दायभागे सीमितं नासीदपि तु धर्मशास्त्रस्य निखिलेष्वपि विषयेषु अस्य प्रवेशोऽस्ति । अनेन विभिन्नेभ्यः प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धग्रन्थेभ्यः प्रामाणिकस्मृतिवचनानि संगृह्य निजग्रन्थो विरचितः ।

पण्डिप्रकाण्डोऽयं मित्रमिश्रो गोपाचल[७१] (ग्वालियर) निवासी दूरवारकुलजनिः पञ्चगौडान्तःपाति सनाढ्याभिधब्राह्मणजातीय आसीत् । अस्य पितामह श्रीमान् हंसपण्डित आसीत्, पिता च परशुराममिश्रो यज्ञादिकर्मनिरतः काशीनिवासिश्रौतस्मार्त्तक्रियाकलापनिपुणाच्चण्डीश्वरपण्डिताद्यधिगतविद इति सिद्ध्यति । गोत्रञ्चास्य शाण्डिल्यमासीदित्यानन्दकन्दचम्पूभूमिकाकारेण प्रतिपादितमस्ति । प्रमाणत्वेन च धर्मदीक्षितकृतायामद्वैतविद्यातिलक-दर्पणाख्यायां टीकायां[७२] स्थितम्–

अस्ति प्रज्ञस्तचरितो भुवि मित्रमिश्रः
शाण्डिल्यगोत्रकलशाम्बुधिलब्धजन्मा ।
पुंसः परस्य हृदयङ्गमकौस्तुभोऽसौ
सर्वासु दिक्षु विततोर्जितकीर्त्तिराशिः ।।

---

७१. गोपाचलस्थधरणीसुरवंशपद्म चण्डांशुराविरभवद्द्विजजातिबन्धुः ।
श्रीनन्दनन्दनपदद्वयचित्तवृत्तिः श्रीहंसपण्डित इति प्रथमानकीर्त्तिः ।।
यो दूरवारकुलभूरनुभूतसौख्यः श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।
आसीद्विवेकचतुरश्चतुरः समग्रान् वेदानधीत्य कृतकर्मकलाकलापः ।।
इत्यादि । वी.मि., प.प्र., उपोद्. पृ-२८-३६

७२. आ.क.च. भूमिकायाम् ।

इति पद्यं लिखितमस्ति । आनन्दकन्दचम्पूसमाप्तौ च मित्रमिश्रेण स्वस्य त्रयो भ्रातरो द्वौ ज्यायासंवेकश्च कनिष्ठः स्वसा चैकेत्युक्तम् । तत्र मुख्यो वीरेश्वरस्तदनुजन्मा चक्रपाणिरिति कनीयान् योगादित्यनाम्ना, श्वसा च सुनीतिनाम्नी इति ।

मित्रमिश्रेण स्वप्रणीतवीरमित्रोदयाख्ये सुप्रसिद्धस्मृतिनिबन्धग्रन्थे द्वाविंशतिसंख्यकाः[७३] प्रकाशाः निबद्धाः । यथा- परिभाषाप्रकाशः,[७४] संस्कारप्रकाशः,[७५] आह्निकप्रकाशः,[७६] पूजाप्रकाशः,[७७] प्रतिष्ठाप्रकाशः, राजनीतिप्रकाशः,[७८] व्यवहारप्रकाशः,[७९] शुद्धिप्रकाशः,[८०] श्राद्धप्रकाशः,[८१]

---

७३. श्रीमित्रमिश्रकृतिना समाज्ञया वीरसिंहस्य ।
द्वाविंशतिप्रकाशाः प्रकाशिता धर्मशास्त्रेऽस्मिन् ।।
वी.मि. परि. पृ- ८

७४. तत्रादौ परिभाषाया पदार्थक्रम उच्यते ।
धर्मप्रमाणं प्रथमं तत्र वेदनिरूपणम् ।। वी.मि. प.प्र. पृ- ८

७५. श्रीवीरसिंह स्फुरदमलदृशाऽऽदेशितः शुद्धबुद्धिः ।
संस्कारास्याप्रकाशे कलयति सुकृती पण्डितो मित्रमिश्रः ।।
वी.मि. प.प्र. पृ- १२४

७६. इत्याह्निकप्रकाशेऽस्मिन्नर्था एते महाशयैः ।
प्रसक्तानुप्रसक्तान्ये मित्रमिश्रैर्निरूपिताः ।। वी.मि. आ.प्र. पृ- ९

७७. पूजाप्रकाशनामा कथितस्तदनु प्रतिष्ठाख्यः' । वी.मि. पू.प. पृ- ७

७८. प्राचां वाचां प्रपञ्चे परिकलितमहाराजधर्मादवान्तः ।
सारं निष्कृत्य बुद्धा रचयति रुचिरं राजनीतिप्रकाशः ।।
वी.मि. रा.प्र. पृ- ८

७९. स्वस्तिश्रीयुतवीरसिंहनृपतेराज्ञावशादुत्सुकः
श्रीमित्राभिधपण्डितः प्रतिदिशे कीर्त्यानिशे मण्डितः ।
नानानिर्णयवर्णनव्यसनिनां संख्यावतां प्रीतिदं
संप्राप्तव्यवहारसाधकमिमं कुर्वे प्रकाशं परम् ।।
वी.मि. व्य.प्र. २, पृ- १

तीर्थप्रकाशः,[८२] दासप्रकाशः, व्रतप्रकाशः, समयप्रकाशः,[८३] ज्योतिषप्रकाशः, शान्तिप्रकाशः, कर्मविपाकप्रकाशः, चिकित्साप्रकाशः, प्रायश्चित्तप्रकाशः, प्रकीर्णप्रकाशः, लक्षणप्रकाशः, [८४] भक्तिप्रकाशः, [८५]मोक्षप्रकाशश्चेति । एषु चाद्याश्चत्वारप्रकाशाः अनुक्रमेण, राजनीति-तीर्थ-लक्षणप्रकाशाः बहुलविद्वज्जनानुरोधवशतो व्युत्क्रमेणेति सप्तप्रकाशा मुद्रयित्वा प्रकाशिताः सन्ति ।

व्यवहारप्रकाशे प्रजापरिपालनात्मकगुणधर्म एव सुविचारितोऽस्ति । प्रजापरिपालनस्य दुष्टनिग्रहणदुष्टानुग्रहं च विनाऽसम्भवात् दुष्टादुष्टत्वयोश्च व्यवहारदर्शनमन्तरेण दुर्निरूपत्वात् प्रजापालनाधिकर्त्तुर्व्यवहारदर्शनमावश्यकमिति 'व्यवहारान् स्वयं पश्येत् सभ्यैः परिवृत्तोऽन्वहम्'' इत्यादिना याज्ञवल्क्यादिभिः प्रतिपादितम् । तत्र व्यवहारत्वं तु ऋणादानादिलौकिकार्थविषयककथात्वमेव । कथात्वस्य शास्त्रीयपदार्थविषयकत्त्वेन

---

८०. भूमण्डलाखण्डलवीरसिंहनृपाज्ञया हंसकुलावतंसः ।
श्रीमित्रमिश्रः कृतशुद्धबुद्धिः शुद्धिप्रकाशे विशदीकरोति।।
वी.मि.शु.प्र.४८, पृ–६

८१. विद्वद्वृन्दाशिरोमणिर्गुणनिधिः श्रीमित्रमिश्रः कृती ।
तर्कव्यूहविभावुकः प्रकुरुते श्राद्धप्रकाशे परम् ।।
वी.मि. श्रा.प्र. २, पृ– १

८२. श्रीमत्पण्डितहंसवंशतिलकः श्रीमित्रमिश्रः सुधी–
र्विद्वद्वृन्दैशिरोमणिर्वितनुते तीर्थप्रकाशं परम् ।।
वी.मि.ती.प्र. ३८, पृ–७

८३. श्रीवीरसिंहनृपदंशितमित्रमिश्रो विद्वन्मणिः प्रकुरुते समयप्रकाशम् ।।
वी.मि.स.प्र.४८, पृ– ६

८४. क्षितितिलकसुधीरवीसिंहप्रणयकृताऽऽग्रहधीरमित्रमिश्रः ।
गुणिगणहृदयानुरागहेतुं कलयति लक्षितलक्षणप्रकाशम् ।।
वी.मि.ल.प्र.४८,पृ–८

८५. 'भक्तिप्रकाशमोक्षप्रकाशकौ द्वौ ततःपरं गदितौ ।। वी.मि.भ.प्र. पृ–८

तदभावान्न व्यवहारस्य कथापदव्यपदेश्यता । अस्मिन् व्यवहारप्रकाशे परिभाषापरिष्कार-प्रमाणनिरूपण-विवादपदनिर्देश-प्रकीर्णकाख्यानि चत्वारि प्रकरणानि । तत्र प्रथमे प्रकरणे व्यवहारलक्षणं, सलक्षणास्तद्भेदाः, सामान्यविशेषाभ्यां परिभाषायाः निरूपणं, धर्माधिकरणे क्षमं, व्यवहारदर्शन-विधिविवेचनम्, प्राड्विवाकादिस्वरूपनिरूपणम्, आदेयानादेयव्यवहार-विवेचनम्, प्रत्यभियोगनिरूपणम्, निह्नवादिविवेचनम् चेत्यादयो विषयाः । द्वितीये साक्ष्यादिलक्षणं, साक्षिप्रश्नविधिस्तद्द्वैधे निर्णयः, लिखितरूपं तद् भेदाः, भुक्तिः, लौकिकप्रमाणाभावे दिव्यप्रमाणानि तेषां भेदाः स्वरूपाणि चेत्यादयः । तृतीये ऋणादानादीन्यष्टादशपदानि तद्भेदाश्चेत्यादयः । चतुर्थे पूर्वप्रकरणोपयोगिनः पूर्वमनुक्ताः सुनिरूपिताः सन्ति ।

वंशावली–

ग्वालियरनिवासी शण्डिल्यगोत्रः दूरवारकुलसमुत्पन्नः सनाढ्यब्राह्मणः ।

श्रीहंसमिश्रः

|

परशुराममिश्रः

|

वीरेश्वरः | चक्रपाणिः | मित्रमिश्रः | योगादित्यः | सुनीतिः(कन्या)

मित्रमिश्रेण स्वकृतिषु तत्र तत्रोपपाद्यते स महाराजो बहुशः स्तवनकर्मीकृतोऽस्ति । ‘‘[८६]परिभाषाप्रकाशगतप्रशस्तितो विज्ञायते यत् श्रीवीरसिंहमहीपतेर्वदान्यताधर्माभिमानिताशौर्यादयो गुणा लोकोत्तरा आसन्निति प्रतीयते । अस्य च राजधानी ‘ओडच्छा’ नाम्नी नगर्यपि अमरपुरीव परममनोहरासीदिति मित्रमिश्रेण तत्र तत्र स्वकीयग्रन्थोपोद्घाते विशेषतः स्वकृतानन्दकन्दचम्पूनामके चम्पूकाव्येऽनेकधा वर्णितमस्ति । अस्मिन् चम्पूग्रन्थे श्रीमता मित्रमिश्रेण राजधान्याः विषद्वर्णनं कृतम् । तत्र

---

८६. वी.मि.प.प्र. उपोद्घातः द्रष्टव्यः ।

श्रीवीरसिंहमहाराजेन कृत्वा मधुराणां स्वद्वारा निर्मापितमस्य श्रीभगवतो राधिकारमणस्य मन्दिरनिर्माणेतिवृत्तमुक्तचम्पूग्रन्थे पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमित्रमिश्रेणेत्थमुपवर्णितम् । श्रीमित्रमिश्रेण परिभाषाप्रकाशोपद्घाते[८७] बुन्देलाधिपतिनां वंशक्रमः प्रदर्शितः । यथा-

मेदिनीमल्लः (काशीराजवंशः)

|

अष्टर्जुनः

|

मलसानः

|

प्रतापरुद्रः (प्रतिष्ठापकः)

|

मधुकरशाहः

|

वीरसिंहदेवः (श्रीमित्रमिश्रस्याश्रयदाता)

|

जुहारसिंहः

|

श्रीविक्रमादित्यदेवः

|

नरसिंहदेवः

वीरसिंहमहाराजस्य राज्यशासनसमयः १६०५ आरभ्य १६२७ ख्रीष्टाब्दं यावत् । स एव समयो मित्रमिश्रस्यापि भवति । आनन्दकन्दचम्पूसमाप्तौ[८८]

८७. आ.क.च. प्रस्तावना पृ- ७

८८. H.O.D.S., p- 948

ग्रन्थस्यास्य निर्माणसमयो ग्रन्थकर्त्रा उपवर्णितः । यथा–

प्राप्य श्रीमित्रमिश्रोऽयमतमिश्रत्रयोदशीम् ।
अतुलां स तुलां सूरे गते चम्पूमपूरयत् ।।
मीनारोहिणिं रोहिणीसहचरे कृत्वान्तिमे रेवतीम् ।
याते चण्डमरीचिमालिनि तुलां वारे च वाचस्पतेः ।
शाके साष्टगजर्तुभूपरिमिते ह्यानन्दकन्दाभिधाम् ।
चम्पूं पूरितवान् मितस्मरतिथौ श्रीमित्रमिश्रसुधी ।।

एतेन अष्ट-८, गज-८, ऋतु-६, भूः-१, एतासां संख्यानां प्रातिलोम्येन १६८८ इति जायते। १६८८ तमे शकाब्दे १७६० तमे ख्रीष्टाब्दे मूलस्थे सूर्ये कृष्णपक्षत्रयोदश्यां गुरुवासरेऽस्य ग्रन्थस्य पूरणं सञ्जातमिति सिद्धम् । अकव्बरपुत्रजहाङ्गीरसमय एव मित्रमिश्रस्य समय इति तु वीरसिंहमहाराजाश्रयणेन सिद्धमेव । अतो विज्ञायते यत् १७६६ मिते ख्रीष्टाब्दे स जीवित आसीदिति । अतः डॉ.पी.वी.काणेमहोदयाः मित्रमिश्रस्य कालः १६०५-१६२७ ख्री.मध्ये स्यादिति यदुच्यते तत् कथं वा स्वीकर्तुं शक्यते ।

मदनरत्नः

मदनरत्ननामधेयो बृहन्निबन्धग्रन्थः प्राप्यते यस्य नामान्तरं मदनरत्नप्रदीपो मदनप्रदीपो वेति । मदनसिंहः दिल्लीश्वरस्य महिपालदेवस्य षष्ठपुरुषोत्पन्नो भवति । अस्य नामानुसारं ग्रन्थस्य नाम मदनरत्नमासीत् । मदनरत्नस्य स्वलिखितमातृकातः ज्ञायते यत् शक्तिसिंहपुत्रस्य मदनसिंहस्याश्रये ग्रन्थस्यास्य रचनाऽभूदिति । अस्मिन् ग्रन्थे सप्तोद्योतानां समावेशो वर्त्तते, यथा- समयोद्योतः, आचारोद्योतः, व्यवहारोद्योतः, प्रायश्चित्तोद्योतः, दानोद्योतः, शुद्ध्युद्योतश्चेति । ग्रन्थेऽस्मिन् मिताक्षरा-कल्पतरु-हेमाद्रिप्रभृतीनां नामानि उट्टङ्कितानि वर्त्तन्ते । अतोऽयं ग्रन्थः १३०० ख्रीष्टाब्दादनन्तरं प्रणीतो भवेत् । षोडश-सप्तदशशतकयोः नारायणभट्ट-कमलाकरभट्ट-नीलकण्ठभट्ट-मित्रमिश्रप्रभृतयो स्मृतिनिबन्धारो ग्रन्थस्यास्य

नामोल्लेखं कुर्वन्ति, तस्मादस्य मदनरत्नस्य रचनासमयः १३५०-१५०० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेदिति डॉ. पी.वी.काणेमहोदयानामभिमतम्[८९] ।

मिसरुमिश्रः

विवादचन्द्र-पदार्थचन्द्रिकयोः प्रणेतुः मिसरुमिश्रस्य नाम व्यवहारस्मृतिनिबन्धसाहित्या-काशेऽतिप्राचीनमस्ति । अत्र ऋणादान-न्यास-अस्वामिविक्रय-सम्भूयसमुत्थान-दायभाग-स्त्रीधन-अभियोगोत्तर-साक्षिप्रमाणानामुपरि विचारो दृश्यते । चण्डेश्वरकृत रत्नाकरस्य मतमत्र बहुवारमुट्टङ्कितमस्ति । विवादचन्द्रेऽन्यान् बहून् स्मृतिकारान् ग्रन्थान् च विहाय पारिजातप्रकाश-बालरूप-भवदेव-स्मृतिकाराणामपि नामानि प्राप्यन्ते । मिसरुमिश्रेण मिथिलायाः कामेश्वरवंशस्य भैरवसिंहदेवकनिष्ठभ्रातुः कुमारचन्द्रसिंहस्य पत्न्याः राजकुमार्याः लक्ष्मीदेव्याराज्ञया ग्रन्थोऽयं लिखितः । श्रीमती लक्ष्मीदेवी भवेशस्य प्रपौत्रपत्नी आसीत् । अस्याः लक्ष्मीदेव्याः पतिरूपेण चन्द्रसिंहः[९०] पञ्चदशशतकस्य मध्यभागीयो भवितुमर्हति । विवादचन्द्रो मिथिलायाः सर्वबृहद्व्यवहारनिबन्धग्रन्थो भवति ।

नारायणभट्टः

वाराणसीस्थसुप्रसिद्धभट्टकुलस्य सुप्रख्यातो विद्वान् नारायणभट्टः । अस्य पिता रामेश्वरभट्टः प्रतिष्ठानात् काशीं प्रत्यागतवान् । रामेश्वरभट्टः सुमहान् विद्वानासीत् । अस्य पुत्रः शङ्करभट्टः स्वपितुः जीवनचरित्रमलिखत । तदनुसारं नारायणभट्टस्य जन्म १५१३ तमे ख्रीष्टाब्देऽभूत् । नारायणभट्टः जगद्गुरुपदवीमवाप । यद्यप्ययं दाक्षिणात्यब्राह्मणस्तथापि वाराणस्यामेतस्य प्रसिद्धिः प्रतिष्ठा च शनै शनैः संवर्द्धिता । अनेन धर्मशास्त्रस्योपरि बहवो ग्रन्थाः विरचिताः । तेषु अन्त्येष्टिपद्धति-त्रिस्थलीसेतु-प्रयोगरत्नप्रभृतयः प्रसिद्धाः ग्रन्थाः भवन्ति । त्रिस्थलीसेतौ प्रयाग-काशी-गयादितीर्थस्थाना-नामुपरि विस्तृतविचारो दृश्यते । प्रयोगरत्ने गर्भाधानादारभ्य विवाहान्तानां संस्काराणां सम्यक् वर्णनमस्ति । अस्य पुत्रेण रामकृष्णभट्टेन कर्मनिर्णयनाम्ना

८९. ध.शा.इ. १, पृ- ८७

९०. ध.शा.इ. १, पृ- ८९

सुमहान्निबन्धग्रन्थोऽपि विरचितः । अस्य रचनाकालः १५४०-१५७० ख्रीष्टाब्दाभ्यन्तरे भवितुमर्हतीति काणेमहोदयस्याभिमतम् । बहूनि भाष्याण्यपि अनेन विरचितानि[११] ।

टोडरानन्दः

अवधमण्डलान्तर्गतलहरपुरग्रामस्यैकस्मिन् क्षत्रियपरिवारे टोडरमललब्धजन्मा । स्वयोग्यताबलेन एकदा मोगलसम्राज आकबरस्य वित्तमन्त्रीत्वेन नियुक्त आसीत् । एतत्कृतकृतेर्नाम टोड़रानन्दः । ग्रन्थोऽयमस्य बहुमुखीप्रतिभायाः परिचायको भवति । अयं शिवोपासको भवति । आचार-व्यवहार-दान-श्राद्ध-विवेक-प्रायश्चित्त-समयादिभेदेन सुसमृद्धोऽयं विश्वकोशः । निबन्धग्रन्थोऽयं सौख्यनाम्ना द्वाविंशतिभेदेषु विभक्तोऽस्ति । सौख्यमपि कतिपयहर्षेषु विभाजितो दृश्यते । व्यवहारसौख्ये भगवतः शिवस्याराधनादारभ्य पारसिकसम्राज आकबरस्य विषयेऽपि चर्चा दृश्यते । स्मृतिसूत्रग्रन्थान् विहाय कल्पतरु-पारिजात-भवदेव-मिताक्षरा-रत्नाकर-हरिहर-हलायुधादीनामुल्लेखोऽनेन विहितः । विवाहसौख्ये त्रयोविंशतिसंख्यकानां निबन्धॄणां नामोल्लेखोऽस्ति । ज्योतिःसौख्ये ग्रह-नक्षत्र-राज्यादीनां व्याख्या दृश्यते । अस्य रचना १५७२ तमे ख्रीष्टाब्देऽभूत् । अस्य जन्म अवधान्तर्गत-लहरपुरे मृत्युश्च १५८९ तमे ख्रीष्टाब्दे लाहोर-नगरे जातः । अतोऽस्य समयः १५००-१५८९ ख्रीष्टाब्दमध्ये भवितु-मर्हति । परन्तु रचनासमयः १५७२-१५८९ ख्रीष्टाब्दाभ्यन्तरे अवश्यमेव भवेत्[१२] ।

शङ्खधरः

उत्कलीयस्मृतिनिबन्धृषु अयमन्यतमः, स्मृतिसमुच्चयनामकस्य सुप्रसिद्धोत्कलीय-स्मृतिनिबन्धग्रन्थस्य कर्त्ता शङ्खधरः प्रामाणिकस्मृति-निबन्धकाररूपेण गौडोत्कलमिथिलास्मृतिनिबन्धकारैः बहुशः उद्धृतः ।

---

११. ध.शा.इ. १, पृ- ९१, ध.द्रु. पृ- १००

१२. ध.शा.इ. १, पृ- ९१, ध.द्रु. पृ- १००

वङ्गीयस्मृतिनिबन्धकारेण जीमूतवाहनेन स्वकालविवेके प्रायशो विंशतिवारं स्मृतिसमुच्चयस्योद्धारः कृतः । अन्यत्रापि तेन शङ्खधरस्य मतं समालोचितम् । शूलपाणि-श्रीकराचार्य-रघुनन्दनादिवङ्गीयधर्मशास्त्रकारैः शङ्खधर उद्धृतः । चतुर्दशशतकीयेन मिथिलाधर्मशास्त्रकारेण श्रीमता चण्डेश्वरेण स्वगृहस्थरत्नाकरे स्मृतिसमुच्चयस्य नाम गृहीतम् । तत्रत्येन विद्यापतिठाकुरेण गङ्गावाक्यावल्लामपि वारद्वयं स्मृतिसमुच्चयस्योल्लेखो विहितः । वाचस्पतिमिश्रकृतव्यवहारचिन्तामणौ शुद्धिचिन्तामणौ च शङ्खधरकृत-स्मृतिसमुच्चयस्य नाम प्राप्यते । उत्कलीयधर्मशास्त्रकारेण बृहस्पतिसूरिणा कृत्यकौमुद्यां पञ्चवारमेव स्मृतिसमुच्चय उद्धृतः । षोडशशतकीयेन नरसिंहवाजपेयिनाऽपि नित्याचारप्रदीपे वारद्वयमेव शङ्खधरकृत-ग्रन्थस्य नाम उट्टङ्कितम् । विश्वनाथमिश्रेण स्मृतिसारसंग्रहे शङ्खधरकृतस्मृतिसमुच्चयस्य नाम वारचतुष्टयमेवोद्धृतम् । कविकर्पटीहास्यार्णवश्चेति ग्रन्थद्वयस्यायं प्रणेता । मिथिलायाः सुप्रसिद्धस्मृतिनिबन्धृणा चण्डेश्वरेणायमुद्धृतः, अतोऽस्य समयः[१३] ख्रीष्टीयत्रयोदशशतकात्पूर्वमेव स्वीकर्त्तुं शक्यते । अस्यानुमानिकरचनासमयः १२५०-१३०० ख्रीष्टाब्दमध्ये भवेदिति[१४] ।

हरिनाथः

अनेन स्मृतिसारनामकः स्मृतिनिबन्धग्रन्थो विरचितः । हरिनाथः मूलतः कुत्रत्य इत्ययं विषयो विवादास्पदोऽस्ति, परन्तु गौडीयक्रियासंस्काराणां वर्णनादयं मैथिल इति काणेमहोदयेनोक्तम्[१५] । एतदीयग्रन्थात् हरिनाथस्य परिचयविषये किमपि नैववाप्यते । परन्तु तत्र हरिनाथस्य महामहोपाध्यायोपाधिविषये उल्लेखोऽस्ति । चण्डेश्वरस्य चर्चा स्मृतिसारे नैव प्राप्यते, परन्तु गणेश्वरमिश्रस्य चर्चा हरिनाथेन कृता । एतस्मात् ज्ञायते यत् चण्डेश्वरस्य समकालिकोऽयं हरिनाथ इति । अतः स्मृतिसारस्य रचनाकालः १३००-१४०० ख्रीष्टाब्दमध्ये स्थापयितुं शक्यते । शूलपाणिना

१३. D.C.S.M.O., Vol-1, pp- 4 & 5

१४. ओ.सं.ले.ले. पृ- १४

१५. ध.शा.इ. १, पृ- ८५

दुर्गोत्सवविवेके, मिसरुमिश्रेण च विवादचन्द्रे हरिनाथलिखितस्मृतिसार-मतानामुल्लेखो विहितः । अनेन सप्तषष्ठिसंख्यकानां धर्मशास्त्रग्रन्थानां तेषां कर्त्तॄणाञ्चोल्लेखः कृतः । यथा- कर्मप्रदीपः, कल्पतरुः, कामधेनुः, कुमारः, विज्ञानेश्वरः, गणेश्वरमिश्रः, विलम्बः, स्मृतिमञ्जूषा, हरिहरश्चेति । वाचस्पतिमिश्र-रघुनन्दन-कमलाकर-नीलकण्ठादिभिः स्वस्वग्रन्थेषु हरिनाथः उद्धृतः[१६] ।

कामधेनुः

अयमेकः स्मृतिनिबन्धग्रन्थः । अस्य सम्पूर्णभागः नैव प्राप्यते । मेधातिथिभाष्ये मिताक्षरायाञ्च कामधेनोश्चर्चा नास्ति । अतः मिताक्षराया अनन्तरमेव भवेत् । कृत्यकल्पतरौ लक्ष्मीधरेण कामधेनोरुद्धरणं गृहीतम् । एतस्मात् ज्ञायते यत् ११०० खीष्टाब्दात्पूर्वमेव ग्रन्थस्यास्य रचनाऽभूदिति । ग्रन्थस्यास्य कः कर्त्ता इत्ययं विषयो विवादास्पदोऽस्ति । जायसवालेन[१७] भोज एव कामधेनोः रचयिता इति मन्यते । चण्डेश्वरकृतव्यवहाररत्नाकरे गोपालनामकः कश्चन व्यक्तिविशेषः कामधेनोः प्रणेता भवेदिति प्रतीयते । स्मृत्यर्थसार-विवादरत्नाकर-श्राद्धक्रियाकौमुदी-श्राद्धविवेक-समयप्रदीपादिषु क्रमशः श्रीधर-चण्डेश्वर-शूलपाणि-श्रीदत्तादिभिः कामधेनुमतानामुल्लेखो विहितः । आफ्रेरुतेन शम्भुः कामधेनोः रचयिता इति मन्यते । अस्य कालः १०००-११०० खीष्टाब्दमध्ये भवितुमर्हति[१८] ।

हलायुधः

हलायुधः सुप्रख्यातधर्मशास्त्रनिबन्धकारत्वेन ११०० खीष्टसंवत्सरा-दनन्तरं धर्मशास्त्रक्षेत्रे प्रमाणीक्रियते । लक्ष्मीधरस्य कृत्यकल्पतरौ, चण्डेश्वरस्य विवादरत्नाकरे, हरिनाथस्य स्मृतिसारे, वाचस्पतेः विवादचिन्तामणौ, रघुनन्दनस्य दायतत्त्व-व्यवहारतत्त्व-दिव्यतत्त्वेषु,

---

१६. ध.द्रु. पृ- ८९

१७. ध.द्रु. पृ- ७४

१८. ध.शा.इ. १, पृ- ७४

मित्रमिश्रेण वीरमित्रोदये च व्यवहारकोविदहलायुधस्य चर्चा दृश्यते । कृत्यकल्पतरौ हलायुधस्य प्रमाणं स्वीक्रियते, अतोऽयं ११०० खीष्टाब्दात्पूर्वमेव भवितुमर्हति । मेधातिथिना विज्ञानेश्वरेण च हलायुधस्य चर्चा नैव विहिता । यतो हि धारेश्वर-जितेन्द्रियादिवत् स्वाभिमतमेभिरुप-स्थापितम् । अतः १००० खीष्टाब्दात्पूर्वमस्य समयः स्वीकर्त्तुं नैव शक्यते । हलायुधस्य समयः १०००-११०० खीष्टाब्दमध्ये कदाचिद्भवितुमर्हति । हलायुधनाम्ना बहवः निबन्धकाराः दृश्यन्ते । अभिधानरत्नमाला-कविरहस्य-मृतसंजीवन्यादिग्रन्थानां कर्त्ता हलायुधः १००० खीष्टाब्दात्पूर्वं भवितुं शक्नोति । ब्राह्मणसर्वस्वादिकृतीनां कर्त्ता हलायुधः गौडीय इति मन्यते । अनेन वङ्गीयराजालक्ष्मणसेनस्य पृष्ठपोषकतायां स्थित्वा ग्रन्थाः विरचिताः । अतोऽस्य रचनासमयः ११६०-१२०० खीष्टाब्दमध्ये भवेत् । कात्यायनश्राद्ध-कल्पसूत्रोपरि 'प्रकाश'नामकं भाष्यमपि केनचित् हलायुधेन विरचितम् । यस्य समयः १५०९-१५५० खीष्टाब्दमध्ये भवति[९९] । कर्मोपदेशिनीकारः हलायुधः सर्वापेक्षयाऽपि भिन्नः, यस्य समयः खीष्टीयपञ्चदशशताब्दी भवेदिति । अतः स्पष्टं भवति यत्तेषां हलायुधानामपेक्षया धर्मशास्त्रकारः हलायुधः सर्वथा भिन्नः । यस्य स्मृतिनिबन्धग्रन्थविषये किमपि प्रकृष्टं प्रमाणं नैवावाप्यते ।

श्रीकरः

मिताक्षरा-स्मृतिसार-दायभाग-स्मृतिचन्द्रिका-सरस्वतीविलास-व्यवहारमयूख-राजनीतिरत्नाकरादिषु धर्मशास्त्रस्य प्रमुखनिबन्धग्रन्थेषु श्रीकरमतानि प्राप्यन्ते । हेमाद्रिणाऽपि श्रीकरमतमुल्लिखितम् । असहायेन विश्वरूपेण च श्रीकरमतं नैव गृहीतम् । अतः श्रीकरः विश्वरूपस्य समकालिको भवितुमर्हति । अतोऽस्य समयः ८००-१०५० खीष्टाब्दमध्ये कदाचित् भवितुं शक्नोति । श्रीनाथपितुः श्रीकरापेक्षयाऽयं स्मृतिनिबन्धकारः श्रीकरः सर्वथा भिन्नः । अनेन धर्मशास्त्रोपरि कोऽपि निबन्धग्रन्थः किमपि भाष्यं वा लिखितमिति कथनं कष्टसाध्यमेव ।

---

९९. H.O.D. (BKS), p- 49

बर्द्धमानः

मिथिलाधर्मशास्त्रकारेषु बर्द्धमानः सुप्रसिद्धः । दण्डविवेकस्तस्य प्रथमा कृतिः । दोषदुष्टानाम् अपराधीनाञ्च कृते दण्डदानार्थमयमेक एव प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धग्रन्थः । अनेन त्रयस्त्रिंशद्वारमेव हलायुध उद्धृतः । मिथिलाराज्ञः भैरवस्य समये ग्रन्थोऽयमनेन विरचित इति ज्ञायते । अस्य पूर्वजः गण्डकमित्रः, बर्द्धमानस्य गुरुरूपेण शङ्करस्य वाचस्पतेश्च नाम प्राप्यते । नवसंख्यकाः ग्रन्थाः बर्द्धमानेन विरचिताः । निश्चित्तरूपेणास्य समयः १४९६ ख्रीष्टाब्दात्पूर्वमेव भवेत् ।

नृसिंहप्रसादः

अयं शुक्लयजुर्वेदस्य याज्ञवल्क्यशाखायाः भारद्वाजगोत्रीयबल्लभस्य पुत्र आसीत् । दलाधीशनाम्ना दलपतिनाम्ना वाऽयं परिचित आसीदिति विज्ञायते । धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थेषु नृसिंहप्रसादस्य स्थानं प्रसिद्धमस्ति । नृसिंहभगवत आराधनादेव ग्रन्थस्यास्य मङ्गलाचरणमभूत्, तस्मादेव कारणान्मन्ये ग्रन्थस्य नाम नृसिंहप्रसादो जातः । अत्र सारसंज्ञकाः द्वादशभागाः सन्ति । यथा- संस्कारः, आह्निकः, श्राद्धम्, कालः, व्यवहारः, प्रायश्चित्तम्, कर्मविपाकः, व्रतम्, दानम्, शान्तिः, तीर्थम्, प्रतिष्ठा चेति । प्रत्येकसारस्यान्ते नृसिंहस्य वन्दनं दृश्यते । अत्र बहूनां ग्रन्थ-ग्रन्थकाराणां नामानि प्राप्यन्ते । तथापि विश्वेश्वरभट्टकृतमदनपारिजातस्य, माधवाचार्यकृतपराशरमाधवीयस्य च सर्वाधिकोद्धरणानि प्राप्यन्ते । अतोऽयं ग्रन्थः १४०० ख्रीष्टाब्दादनन्तरमेव प्रणीतो भवेत् । शङ्करभट्टकृतद्वैतनिर्णये, नीलकण्ठभट्टकृतभगवन्तभास्करे च ग्रन्थोऽयं प्रामाणिकत्वेन मन्यते । अतः १५७५ ख्रीष्टाब्दात्पूर्वमेव ग्रन्थस्यास्य रचनाऽभूत् । अत्र स्पष्टं भवति यत् नृसिंहप्रसादस्य समयः षोडशशताब्दी भवितुमर्हतीति[१००] ।

नागोजिभट्टः

महाराष्ट्रब्राह्मणकुलेषु लब्धजन्मा नागोजिभट्टः एक उद्भट्टविद्वान्रूपेण

---

१००. ध.शा.इ. १, पृ- ९९, ध.द्रु. पृ- ९७

परिगण्यते । उत्तरभारते तदीयविद्वत्तायाः परिप्रकाशो जातः । प्रयागं निकषा शृङ्गवेरपुरराजाविशेनवंशीयरामस्य पृष्ठपोषकतां लब्ध्वाऽनेन प्रायशस्त्रिंशत्संख्यकनिबन्धग्रन्थाः विरचिताः । यद्यप्यस्य विशिष्टं ज्ञानं शब्दशास्त्रेषु व्याकरणेष्वासीत्तथापि धर्मशास्त्रसाहित्ययोगादिशास्त्रेष्वपि अस्य महान् अधिकार आसीत् । सुप्रसिद्धवैयाकरणभट्टोजिदीक्षितस्य परम्परायामयं सुप्रख्यातो विद्यते । अयं नागोजिभट्टः भट्टोजिदीक्षितपौत्रस्य शिष्य आसीत् । धर्मशास्त्रोपरि अस्यानेके ग्रन्थाः सन्ति । यथा- आचारेन्दुशेखरः, अशौचनिर्णयः, तिथीन्दुशेखरः, तीर्थेन्दुशेखरः, प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः (प्रायश्चित्तसारसंग्रहः), श्राद्धेन्दुशेखरः, सापिण्डीमञ्जरी, सापिण्ड्यदीपकः, सापिण्ड्यनिर्णयश्चेति । भट्टोजीदीक्षितः सप्तदशशतकस्य प्रथमार्धभागे जातः, अतो नागोजिभट्टस्य समयः अष्टादशशतकस्य प्रथमभागो भवितुमर्हतीति काणेमहोदयानां मतम्[१०१] ।

विश्वम्भरदीक्षितः

पवित्रतमेऽस्मिन् भारतवर्षे धर्मशास्त्रसाहित्याकाशे स्मृतिनिबन्धकारपरम्परायां यावन्तः स्मृतिनिबन्धारः सन्ति तेषु विश्वम्भरदीक्षितोऽन्यतमः । परमप्रशस्तस्वेतरसमस्तपुरुषार्थसार्थहेतुजीवातुधर्मतत्त्वनिर्णयार्थम् अनेकमहर्षिप्रणीतानां स्मृतिवचसामतिसंक्षिप्तानामतिगूढव्यूढभावभावनाऽभिभूतमिथोऽर्थभेदबुद्धीनां व्यवस्थायौ निबन्धानां रचितवतां मिताक्षराकारविज्ञानेश्वरप्रभृतीनां देवदर्शनानां विदुषां गतानुगतिकः श्रीमानयं विश्वम्भरदीक्षितः धर्मशास्त्रविश्वकोशात्मकस्मृतिसारोद्धारनामानमिमं बृहत्स्मृतिनिबन्धग्रन्थं प्रणिनाय । अयं च स्मृतिनिबन्धकारो विश्वम्भरः कदा कुत्र चासीदिति जिज्ञासयोच्यते यत्-

> अमुं चक्रनारायणीयं निबन्धोत्तमं भीममल्लक्षितीशात्मजस्य ।
> व्यधान्मल्लनारायणक्षोणिभर्तुस्त्रिवेदी निदेशेन विश्वम्भराख्यः ।।

इत्यनेन स्वप्रणीतग्रन्थान्तिमश्लोकेन[१०२] ज्ञायते यद् विश्वम्भरदीक्षितेन राज्ञः

---

१०१. ध.शा.इ. १, पृ- ९५, ध.द्र. पृ- १०५

१०२. स्मृ.सा.उ. पृ- ३६५

भीममल्लपुत्रनारायणमल्लस्याज्ञया ग्रन्थोऽयं प्रणीत इति । ग्रन्थस्यास्य प्रस्तावनायामेतस्मिन् विषये सम्पादकेन मङ्गलदेवशर्मणा इत्थं स्पष्टीकृतं यत्- जगत्प्रख्यातसरयूपारदेशस्य मध्यपल्लीराजधानीस्वामिन्या विश्वसेनाख्यक्षत्रराजमहामणिमालाया घटकस्य महाप्रतापश्रीभीममल्लपुत्र-श्रीमन्नारायणमल्लराजस्याज्ञानुसारेण 'श्रीमच्चक्रनारायणेत्यादिविविध-विरुदावलीविराजमान'' इत्याद्युक्तराजवंशप्रशस्तिसमुल्लिखितविरुदावली-सन्निविष्टचक्रनारायणशब्दमुद्राङ्कितश्चक्रनारायणीयनिबन्धनामाऽयं निबन्धो रचितः । एतच्चोक्तराजवंशकरीरधीरवीरवरमहाराजश्रीखड्गवहादूरमल्ल-प्रणीतायां विश्वसेनवंशवाटिकायामपि षष्ठपरिच्छेदे महाराजनारायणमल्ल-वर्णनावसरे तेन लिखितं[१०३] यदेतेषां समये यावन्तः स्मृतिपण्डिता आसन् तेषु त्रिपाठीविश्वम्भरपण्डितो महान् भवति, तेन राजाज्ञया स्मृतिधर्मसार-नामको ग्रन्थः प्रणीत इति । महाराजनारायणमल्लपित्रे वर्षीयसे महाराजभीम-मल्लाय च पञ्चाधिकषोडशतमे खीष्टाब्दे (१६०५) भारतेश्वरेण जहाङ्गीरशाहेन पारितोषिकं दत्तम्, अतश्च महाराजनारायणमल्लः सप्तदशशतकस्य प्रथमपादे आसीदिति निश्चीयते । एतेन सुस्पष्टं यत् गोरक्षपुरमण्डलान्तर्गतमध्यपल्ली राजधानीप्रान्ते खीष्टीयसप्तदशशतकस्य प्रारम्भे विश्वम्भरपण्डितोऽभूदिति न विस्मर्तुं शक्यते ।

अयं विश्वम्भरो उत्तरप्रदेशान्तर्गतगोरक्षपुरमण्डलस्थपिण्डीग्राम-निवासिनः श्रीनीलकण्ठदीक्षितस्य पौत्रो भवति । [१०४]विश्वम्भरकृतग्रन्थान्तिम-श्लोके स्वं त्रिपाठ्यपरपर्यायं त्रिवेदिनं मध्ये ग्रन्थं च । 'अस्मत्पितामहचरणाः श्रीनीलकण्ठदीक्षितास्तु' इति स्वपितामहं दीक्षितं वदता ग्रन्थकृता तदाप्रभृति सम्प्रति यावत् प्रचलिता जनश्रुतिः सत्याप्यते । सा यथा 'पिण्डीग्रामत्रिपाठी-

---

१०३. इन्ह के समय में अच्छे अच्छे पण्डित वर्त्तमान थे, जिन में पिण्डी के त्रिपाठी विश्वम्भरपण्डित वडे विद्वान् थे, इन्होने राजा की आज्ञा से स्मृतिधर्मसार नामक वड़ी पुस्तक वनाई । (स्मृ.सा.उ.प्रस्ता. पृ-२)

१०४. स्मृ.सा.उ. पृ- ३६५

नीलकण्ठशर्ममध्यपल्लीराजप्रार्थनया मध्यपल्लीसमीपस्थवनकटाग्रामे यज्ञे दीक्षितो भूत्वा दीक्षितपदवीमवाप' इति ।

ग्रन्थकर्त्तुर्विश्वम्भरस्यापरा कापि कृतिः दृष्टिपथारूढा न भवति । केवलमात्रं स्मृतिसारोद्धारनामकं स्मृतिनिबन्धग्रन्थस्तेन विरचितः । ग्रन्थस्यास्यापरं नाम चक्रनारायणीयनिबन्धः । महाराजनारायणमल्लदेवानुज्ञया विश्वम्भरेण विरचित इति स्मृतिसारोद्धारस्य पुष्पिकातो ज्ञायते । यथा- ''इति श्रीमच्चक्रनारायणेत्यादिविविधविरुदावलीविराजमानमानोन्नतमध्यावलीनरेशश्रीमन्महाराजाधिराजभीममल्लदेवात्मजश्रीमहाराजनारायणमल्लदेवानुज्ञया श्रीमन्महामहोपाध्यायपण्डितश्रीविश्वम्भरदीक्षितकृतश्चक्रनारायणीयनिबन्धापरपर्यायः स्मृतिसारोद्धारः सम्पूर्णः'' इति । स्मृतिनिबन्धकारेण विश्वम्भरेण स्वग्रन्थप्रणयनावसरे [१०५]मीमांसकपार्थसारथिसरणी अनुसृता इति मङ्गलश्लोकादेव ज्ञायते । अस्मिन् स्मृतिसारोद्धारे द्वादशोद्धाराः सन्ति । तत्र मुख्यरूपेण व्रत-काल-श्राद्ध-व्यवहार-प्रायश्चित्ताशौचादिषु विषयेषु विचारो दृश्यते । एते च प्रतिपादिताः विषयाः कारिकारूपेण विश्वम्भरेण लिखिताः[१०६] ।

सामान्यसमयनिर्णयनामाऽगात्प्रथम उद्धारः ।
सिद्धोऽभवद्द्वितीयः शुभैकभक्तादिनिर्णयोद्धारः ।।

\+ + + +

व्यवहारो विवादश्चैकादशे दर्श्यते लघु ।
द्वादशे तु समुद्धारे प्रायश्चित्तं निरूप्यते ।।

स्मृतिसारोद्धारे उद्धृतानां प्रमुखग्रन्थग्रन्थकाराणां नामानि ग्रन्थकारेण कारिकारूपेण स्वग्रन्थस्यान्तिमभागे प्रतिपादितानि[१०७] । यथा-

स्मृतिहेमाद्रिहलायुधमिताक्षराकालमाधवीयेभ्यः ।
कालादर्शकलानिधिनिर्णयपीयूषनिर्णयाब्जनात् ।।

१०५. स्मृ.सा.उ. पृ- १

१०६. स्मृ.सा.उ. श्लो-१-१२, पृ- २

१०७. स्मृ.सा.उ. पृ- ३६५

रुपनारायणभोजप्रतापमार्त्तण्डहोरिलस्मृतितः ।

आनन्दकरनिबन्धादनन्तभट्टीयगृह्यभाष्येभ्यः ।।

सिद्धान्तसुधोद्धारस्मृतिसारप्रथितभारतादिभ्यः ।

इतिहासपुराणेभ्यः कल्पद्रुमपारिजाताभ्याम् ।।

अन्येभ्योऽपि हि मैथिलगौडनिबन्धेभ्य उचितेभ्यः ।

विश्वम्भरेण विदुषा स्मृतिसारोद्धार आचरितः ।। इति ।

स्मृतिसारोद्धारं विहाय विश्वम्भरस्यान्ये ग्रन्थास्तेषां नाम अपि नैवावाप्यते । सुबृहत्स्मृतिनिबन्धग्रन्थस्यास्य भाषा नातिक्लिष्टाऽपि तु बोधगम्या भावगाम्भीर्या च । ग्रन्थकारेणात्र स्वल्पेन शब्देन निखिलार्थानेव एकीकरोतीत्यस्य गौरवमतीव महत्त्वपूर्णम् ।

उपसंहारः

स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।
एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते ।।[1] इति ।

तत्र स्मृतिरनुमेयश्रुतिमूलं मन्वादिशास्त्रम् । प्रत्यक्षं श्रोत्रग्राह्योऽकृतिमो वेदाख्योऽक्षरराशिर्योगिप्रत्यक्षमौपनिषदाभिमतं साक्षिप्रत्यक्षं वा, ऐतिह्यमितिहासपुराणादिकम् तत्र ज्योतिःशास्त्रस्याप्यन्तर्भावः, अनुमीयते स्वमूलभूतस्मृतिवाक्यमनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारश्चेति । अस्य च शिष्टाचारस्य स्मृत्यनुमापकत्वमाचार्यैर्विस्पष्टमभिहितम् । एतानि स्मृत्यादीनि यथा कालसाधकानि तथैवापि प्रत्यक्षादीनि स्मृतिसाधकानि स्मृतेः प्रमाणभूतानि च भवन्ति । ''आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पम्'' इतीदं प्रमाणवचनं सर्वथा तस्यैवार्थस्य द्योतकं भवति । तदेव धर्मशास्त्रं यादृशं प्राचीनं तादृशमपि अतीव गहनम् । तस्यैव धर्मशास्त्रस्येतिहासलेखनं सर्वापेक्षया दुष्करं दुःसाध्यञ्च । अत एव–

तर्कोऽप्रतिष्ठःश्रुतयो विभिन्ना
न वा ऋषेर्दशनमस्ति किञ्चित् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।।

इति [2]व्यासोक्तमहाभारतीयवचनाधारेण पूर्वाचार्याणां मतमाधारीकृत्य तेषामेव कृतिं पथप्रदर्शकरूपेण सम्मुखीकृत्य चात्र केचन विचाराः मया प्रस्तुताः । भारतीयसंस्कृतेः समुद्धारकत्वेन सूत्र-स्मृति-भाष्य-निबन्धकाराः सम्पूर्णजीवनपद्धतेः पथप्रदर्शनं बहुकालात्पूर्वं कुर्वन्तः सन्ति । देशस्यास्य सामाजिक-धार्मिक-नैतिकतत्त्वानां निर्माणे अस्मद्देशीयधर्माचार्याणां योगदानमवि-

१. का.मा., पृ- १०
२. महा.भा. ३/२/११

स्मरणीयम् । अत्र स्थितान् सर्वानेव भारतीयान् एकेनैव सूत्रेण निबद्धुं शास्त्रस्यास्य यादृशं महत्त्वं तादृश अपि प्रयासः धर्मशास्त्रकाराणामस्तीति कदापि विस्मर्त्तुं नैव शक्यते ।

एतैः धर्मशास्त्रकारैस्तु देशभेदेन कालभेदेन चात्र समागत्य न केवलं देशस्य नापि केवलमात्रं समाजस्यापि तु समग्रमानवजातेः समुद्धाराय समुन्नतये च स्वस्वकृतिमाध्यमेन सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः । एषु केचन सूत्रकाराः, अपरे स्मृतिकाराः, अन्ये भाष्यकाराः, इतरे च निबन्धकाराः भवन्ति । एतेषां समेषामेव धर्मशास्त्रकाराणां देश-काल-वृत्त्यादिनिरूपणं न केवलमसम्भवम्, अपि तु नितान्तं दुःसाध्यम् । यद्यपि पूर्वाचार्याणां मतानि संगृह्यात्र 'धर्मशास्त्रेतिहासा'भिधो ग्रन्थः प्रस्तुतस्तथापि ग्रन्थोऽयं संक्षेपरूपः । यदि वा सर्वविधधर्मशास्त्रकाराणामितिहासप्रतिपादनं मम प्रकृष्टमभीष्टमासी-त्तथापि समेषामेकत्रीकरणेन ग्रन्थस्यास्य महान् कलेवरः बहुसमयसापेक्ष्यश्च स्यादिति मत्वा ''मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मीता'' इति वचनाधारेणावश्यकतानुसारं ग्रन्थोऽयं मया प्रस्तुतः । बहूनामुत्कलीय-धर्मशास्त्रकाराणां परिचयोऽत्र मया नैव प्रदत्तः । एतदर्थं मत्कृत 'उत्कलीधर्मशास्त्रकाराः' इत्याख्यो ग्रन्थो द्रष्टव्य इति दिक् ।

गङ्गाधरं स्वजनकं जनकार्यदक्षं
स्नेहाशयाञ्च जननीं परमान्नपूर्णाम् ।
तं धर्मशास्त्र इतिहासवरं विरच्य
स्मृत्वा समर्पितमिमं कुरुते खगेशः ।।

परिशिष्टम्

पारिभाषिकशब्दाः

अक्षता	-	अस्पृष्टमैथुना स्त्री ।
अगारदाही	-	गृहदाहकः ।
अग्निहोत्रम्	-	गृह्याग्नौ सायंप्रातर्विहितो नित्यो होमः ।
अग्नीन्धनम्	-	होमः ।
अग्नौकरणम्	-	अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहा इति श्राद्धे विहितमाहुतिद्वयम् ।
अग्न्याधेयम्	-	हविर्यज्ञसंस्थासंस्कारकर्मविशेषः ।
अग्रेदिधिषूः	-	ज्येष्ठायाम् अनूढायाम् ऊढा अनुजा ।
अग्रेदिधिषूपतिः	-	प्रथमविवाहितायाः अनुजायाः पतिः ।
अतिरात्रम्	-	यज्ञीयदिवसः ।
अधमर्णः	-	ऋणकर्त्ता ।
अधिगमः	-	प्रणष्टस्य अज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः स्वीकारः।
अध्यायः	-	वेदः ।
अध्वरः	-	यज्ञः ।
अनुमानः	-	शिष्टाचारः ।
अनुलोमः	-	अनुक्रमः, Sucession.
अनुलोमजः	-	उच्चवर्णपुरुषेण हीनवर्णस्त्रियां विवाहितायां जातः।
अन्तेवासी	-	गुरुकुलवासी शिष्यः ।
अन्वयः	-	वंशः ।
अपूर्वः	-	कर्मजन्यमदृष्टम् ।
अभिलेखः	-	शिलालेखः ।

अर्थः	-	अभिलाषः, प्रयोजनम्, धनम् ।
आगमः	-	वेदः, तन्त्रशास्त्रम्, जनप्रवादः, आचारः ।
आचारः	-	अनुमानः,परम्परा,Customs of holymen.
आत्मतुष्टिः	-	आत्मेच्छा ।
आर्षम्	-	ऋषेरिदम् आर्ष प्रवर इत्यर्थः ।
आसेधः	-	राजाज्ञयाऽवरोधः ।
आह्निकम्	-	प्रत्यहकर्त्तव्यं सन्ध्यावन्दनादिकम् ।
उतथ्यपुत्रः	-	गौतमस्य नामान्तरम् ।
उत्तमर्णः	-	महाजनः ।
उत्तरमीमांसा	-	वेदान्तदर्शनम् ।
उद्बन्धनः	-	Hanging, दण्डविशेषः ।
उद्वाहः	-	उद्वहनम्, कन्यास्वीकारः ।
उपकुर्वाणः	-	यः ब्रह्मचारी गुरुकुलात् गृहं प्रति सववर्त्तते सः ।
उपाकर्म	-	उपाकरणम्, वेदाध्ययनारम्भकर्म, वेदोपक्रमः, साग्निककर्मविशेषः ।
उपोद्घातः	-	आमुखम्, उपक्रमः ।
कर्मविपाकः	-	असत्कर्मजन्यफलभोगः, Suffering due to action.
कलञ्जः	-	विषाक्तशरविद्धमांसम् ।
कल्पः	-	वेदाङ्गविशेषः, वेदविहितानां कर्मणां कल्पनाशास्त्रम् ।
कामः	-	कामना ।
कुण्डः	-	जीवत्पतिकायाः जारजः पुत्रः ।
कुसीदम्	-	वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः ।
कृतयुगः	-	सत्ययुगः ।

गुणधर्मः - शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापरिपालनादिः ।

गृह्यसूत्रम् - गृह्याग्निसाध्यकर्मणां होमपञ्चमहायज्ञादीनां विधायकं सूत्रम् ।

गोलकः - विधवायाः जारजः पुत्रः ।

गौड़देशः - वङ्गदेशः ।

चतुर्वर्गः - पुरुषार्थचतुष्टयम्, (धर्मार्थकामोक्षाः) ।

चम्पाहट्टीयः - वङ्गदेशीयब्राह्मणविशेषः ।

चोदना - प्रेरणा ।

जगद्गुरुविरुदम् - जगद्गुरूपाधिः ।

जयपत्रम् - जयसूचकं पत्रम्, Record of victory.

ज्योतिष्टोमः - सोमयागविशेषः ।

टीका - Commentary, विवृत्तिः, व्याख्यानम् ।

तत्त्वाभियोगः - चिह्नं दृष्ट्वा यः अभियोगो भवति ।

त्रयी - ऋग्-यजुः-सामवेदाः ।

दमः - मनसो दमनम् ।

दानम् - स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्त्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्त्वापादनम् ।

दायभागः - The division of paternal wealth.

देवयानमार्गः - निवृत्तधर्मस्य फलम् ।

धर्माधिकरणम् - धर्मस्थानम्, Low-court.

धृतिः - धैर्यम् ।

निबन्धः - रचनाविशेषः, A kindof composition.

नियोगः - प्राचीनपुत्रोत्पादनविधिविशेषः।

निरुक्तम् - वेदाङ्गेषु अन्यतमः ।

निवृत्तधर्मः	-	पञ्चमहाभूताद्यतिक्रम्य मोक्षप्राप्तिः ।
नैष्ठिकः	-	यावज्जीवब्रह्मचारी ।
पक्षिणी	-	दिवसद्वयमध्यगता रात्रिः ।
पतनम्	-	द्विजातिकर्मभ्यो हानिः ।
परिवित्तिः	-	परिवेत्तुरग्रजः ।
परिवेत्ता	-	अग्रजेऽनूढे यो दाराग्निहोत्रस्वीकारं करोति ।
पर्षत्	-	परिषत्, सभा, धर्मव्यवस्थासभा ।
पश्चात्कारः	-	कत्यायनमतेन उग्रवादविवादादनन्तरं यो निर्णयो दीयते सः ।
पारणम्	-	कर्मान्तभोजनम् ।
पिशुनः	-	नारदः ।
पितृयानमार्गः	-	प्रवृत्तधर्मस्य फलम् ।
पुरुषार्थः	-	पुरुषप्रयोजनम्, चतुर्वर्गः (धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षश्च) The four ends of life.
पूर्तः	-	खननादिकर्म ।
पूर्वमीमांसा	-	जैमिनिदर्शनम् ।
प्रकीर्णः	-	नृपायत्तव्यवहारः ।
प्रकीर्णकम्	-	ग्रन्थविच्छेदः, Miscellaneous chapter.
प्रतिज्ञा	-	पक्षः, भाषा, आवेदनम् ।
प्रतिभूः	-	लग्नकः जामिनदार इति ।
प्रतिलोमः	-	प्रतिकूलः, Hostile.
प्रतिलोमजः	-	उच्चवर्णस्त्रियां नीचवर्णपुरुषेण जातः ।
प्रतिवादी	-	प्रत्यर्थी, Defendant.
प्रवरः	-	ऋषेरिदमार्षं नाम प्रवरः गोत्रप्रवर्त्तकः ।

प्रवृत्तधर्मः - ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गप्राप्तिः ।

प्राड्विवाकः - विचारकः, विचारपतिः, Judge.

प्रायश्चित्तम् - पापनाशककर्मविशेषः ।

बन्धघटीयः - वङ्गीयब्राह्मणसंज्ञाविशेषः ।

बुरुडः/बरुडः - कोष्ठभूरः, अन्त्यजविशेषः ।

भाष्यम् - Commentary, सूत्रार्थव्याख्यानविशेषः ।

भिल्लः - म्लेच्छजातिविशेषः, Name of hill tribe.

महामहोपाध्यायः - उपाधिविशेषः ।

मोक्षः - अपवर्गः, मुक्तिः ।

यज्ञः - देवतोद्देश्येन द्रव्यत्यागरूपकर्मविशेषः ।

यास्कः - निरुक्तकारः ।

राढीयः - राढदेशोद्भवः, Belonging to the western part of Bengal.

रिक्थम् - पैतृकसम्पत्तिः, अन्यदीयं द्रव्यम् अन्यस्य क्रयादि-व्यतिरेकेण यत् स्वीयं भवति ।

वार्त्तिकम् - व्याख्यानग्रन्थविशेषः, A kind of expository text.

वाहुदा - नदीविशेषस्य नाम ।

विकल्पः - यत्र समानबलविरोधः ।

विवेकतीर्थः - उपाधिविशेषः ।

विष्णुगुप्तः - अर्थशास्त्रकारः कौटिल्यः ।

वैखानसः - वानप्रस्थः ।

व्यवहारः - Case, विवादः ।

व्यवहारविज्ञानम् - Legal procedure.

व्याख्या - Commentary, Exposition, विवरणात्मकम् ।

शङ्काभियोगः	-	असतां संसर्गात् यः अभियोगो भवति ।
शारदवाजपेयः	-	वैदिकयागविशेषः ।
शीलम्	-	स्वभावः ।
शुल्वसूत्रम्	-	वैदिकनिर्माणादिकर्मणां मापनविधायकसूत्रम् ।
षोड़शी	-	यज्ञपात्रविशेषः ।
सनातनः	-	शाश्वतः ।
समाह्वयः	-	प्राणिभिरुपकरणैः क्रीड़नम्, प्राणिकरणिका द्यूतक्रीडा, Betting on animals.
साहुडियाल	-	वङ्गदेशीयब्राह्मणसंज्ञाविशेषः ।
सुद्युम्नः	-	मनुपुत्रः ।
सौदायिकम्	-	सुदायसम्बन्धिभ्यो लब्धं धनम् ।
स्मृतिः	-	धर्मशास्त्रम् ।
स्वाध्यायः	-	स्वशाखायां अध्ययनम् ।
हिन्दुविधिः	-	Hindu Law.
होढा	-	लोप्त्रं चिह्नं वा ।
होमः	-	त्यक्तस्य द्रव्यस्य वह्नौ प्रक्षेपः, देवतोद्देश्येन प्रक्षेपान्तः स्वत्वत्यागः ।

धर्मशास्त्रकाराणां संक्षिप्तविवरणम्

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः	टीका	टीकाकाराः
सूत्रकाराः—						
१.	गौतमः	-	६००ख्री.पू.-४००ख्री.पू.	गौतमधर्मसूत्रम्	असहायटीका	असहायः
					मस्करी	मस्कराचार्यः
					मिताक्षरा	हरदत्तः
					भर्तृयज्ञटीका	भर्तृयज्ञ
					सूक्ष्मा	पं. कुलमणिमिश्रः
२.	बौधायनः	-	५००ख्री.पू.-२००ख्री.पू.	बौधायनधर्मसूत्रम्	विवरणटीका	गोविन्दस्वामी
३.	आपस्तम्बः	-	६००ख्री.पू.-३००ख्री.पू.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	उज्ज्वलावृत्तिः	हरदत्तः
४.	वसिष्ठः	-	३००ख्री.पू.-१००ख्री.पू.	वसिष्ठधर्मसूत्रम्	-	यज्ञस्वामी
					विद्वन्मोदिनी	कृष्णपंडितधर्माधिकारी
					तत्त्वप्रकाशिका	पं. कुलमणिमिश्रः
५.	विष्णुः	-	३००ख्री.पू.-१००ख्री.पू.	विष्णुधर्मसूत्रम्	(केशव)वैजयन्ती	नन्दपण्डितः
					भारुचिटीका	भारुचिः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः	टीका	टीकाकाराः
६.	हिरण्यकेशी	कोङ्कणः	४००ख्री.पू.-२००ख्री.पू.	हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्	उज्ज्वला	महादेवदीक्षितः
७.	हारीतः	कश्मीरः	५००ख्री.पू.-३००ख्री.पू.	हारीतधर्मसूत्रम्	-	-
८.	शङ्खलिखितधर्मसूत्रम्	उत्कलाः	३००ख्री.पू.-१००ख्री.पू.	शङ्खलिखितधर्मसूत्रम्	-	-
९.	कौटिल्यः		ख्री.पू ३००	कौटिल्यार्थशास्त्रम्	श्रीमूलटीका	पं.टी.गणपतिशास्त्री
					प्रतिपदपञ्चिका	भट्टस्वामी
					नयचन्द्रिका	माधवयज्ज्वा
					प्रज्ञा	पं.कुलमणिमिश्रः
१०.	वैखानसः	-	-	वैखानसधर्मप्रश्नः	-	-
११.	उशना	-	-	औशनसधर्मसूत्रम्	-	-
स्मृतिकाराः—						
१२.	मनुः	-	३००ख्री.पू.-१००ख्री.पू.	मनुस्मृतिः	मनुभाष्यम्	मेधातिथिः
					मन्वर्थमुक्तावली	कुल्लूकभट्टः
					मनुटीका	गेविन्दराजः
					मन्वर्थनिबन्धः	सर्वज्ञनारायणः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः	टीका	टीकाकाराः
					मन्वर्थचन्द्रिका	राघवानन्दसरस्वती
					मनुव्याख्यानम्	नन्दनः
					मनुभावार्थचंद्रिका	रामचन्द्रः
					मन्वर्थबोधिनी	मणिरामः
					भारुचिटीका	भारुचिः
					असहायटीका	असहायः
१३.	याज्ञवल्क्यः	मिथिला	१००ख्री.पू.-३००ख्री.पू.	याज्ञवल्क्यस्मृतिः	बालक्रीडा	विश्वरूपः
					मिताक्षरा	विज्ञानेश्वरः
					दीपकलिका	शूलपाणिः
					अपरार्कयाज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धः-	अपरार्कः
					वीरमित्रोदयः	मित्रमिश्रः
					बालम्भटी	बालम्भट्टः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः	टीका	टीकाकाराः
					मिताक्षरोपरि प्रमिताक्षरा प्रतीताक्षरा वा-	
						नन्दपण्डितः
					,, सुबोधिनी	विश्वेश्वरभट्टः
१४.	पराशरः	-	१००ख्री.-५००ख्री.	पराशरस्मृतिः	पराशरमाधवीयः	माधवाचार्यः
					विद्वन्मनोहरा	नन्दपण्डितः
१५.	नारदः	-	१००ख्री.-३००ख्री.	नारदस्मृतिः	असहायटीका	असहायः
१६.	बृहस्पतिः	-	२००ख्री.-४००ख्री.	बृहस्पतिस्मृतिः	-	-
१७.	कात्यायनः	-	४००ख्री.-६००ख्री.	कात्यायनस्मृतिः	(कर्मप्रदीपः)	-
१८.	अङ्गिराः	-	६००ख्री.-७००ख्री.	आङ्गिरसस्मृतिः	-	-
१९.	व्यासः	-	२००ख्री.-५००ख्री.	व्यासस्मृतिः	-	-
२०.	दक्षः	-	६००ख्री.-८००ख्री.	दक्षस्मृतिः	-	-
२१.	हारीतः	-	४००ख्री.-७००ख्री.	हारीतस्मृतिः	-	-
२२.	संवर्त्तः	-	४००ख्री.-७००ख्री.	संवर्त्तस्मृतिः	-	-
२३.	यमः	-	३००ख्री.-६००ख्री.	यमस्मृतिः	-	-

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
२४.	पुलस्त्यः	-	४००ख्री.-६००ख्री.	पुलस्त्यस्मृतिः
२५.	पितामहः	-	४००ख्री.-७००ख्री.	पितामहस्मृतिः
	भाष्यकाराः—			
२६.	असहायः	-	७००ख्री.-७५०ख्री.	नारदस्मृतेः भाष्यम् मनुस्मृतेः भाष्यम् गौतमधर्मसूत्रस्य भाष्यम्
२७.	भर्तृयज्ञः	-	७००ख्री.-८००ख्री.	गौतमधर्मसूत्रस्य भाष्यम् कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यम्
२८.	विश्वरूपः	-	७५०ख्री.-८५०ख्री.	याज्ञवल्क्यस्मृतेः टीका 'बालक्रीडा' विश्वरूपसमुच्चयः
२९.	मेधातिथिः	कश्मीरः	८२५ख्री.-९००ख्री.	मनुस्मृतिभाष्यम् - मनुभाष्यम्
३०.	भारुचिः	-	८००ख्री.-९००ख्री.	मनुस्मृतिटीका विष्णुधर्मसूत्रटीका

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
३१.	देवस्वामी	-	१०००ख्री.-१०५०ख्री.	आश्वलायनश्रौतसूत्रभाष्यम्
				आश्वलायनगृह्यसूत्रभाष्यम्
				स्मृतिसमुच्चयः
३२.	विज्ञानेश्वरः	-	१०७०ख्री.-११००ख्री.	याज्ञवल्क्यस्मृतेः टीका- मिताक्षरा
				अशौचदशकम्
				दशश्लोकी
३३.	गोविन्दराजः	-	१०५०ख्री.-१११०ख्री.	मनुस्मृतिटीका - मनुटीका
				स्मृतिमञ्जरी
३४.	अपरार्कः	उत्तरीकोङ्कणः	११९५ख्री.-१२००ख्री	याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या-'अपरार्कयाज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धः'
३५.	हरदत्तः	दाक्षिणात्यः	११००ख्री.-१२००ख्री.	आपस्तम्बधर्मसूत्रस्य व्याख्या- 'उज्ज्वला'
				गौतमधर्मसूत्रटीका - 'मिताक्षरा'
				आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्य भाष्यम्- 'अनाकुला'
				आश्वलायनगृह्यसूत्रभाष्यम्- 'अनाविला'
				आपस्तम्बमन्त्रपाठभाष्यम्

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
३६.	कुल्लूकभट्टः	वङ्गः	११५०ख्री.-१३५०ख्री.	मनुस्मृतिटीका-'मन्वर्थमुक्तावली' स्मृतिसागरः
३७.	शूलपाणिः	वङ्गः	१३५०ख्री.-१४५०ख्री.	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका- 'दीपकलिका' स्मृतिविवेकः
३८.	गोविन्दानन्दः	वङ्गः	१४७५ख्री.-१५४०ख्री.	श्रीनिवासकृतशुद्धिदीपिकाटीका शूलपाणिकृततत्त्वार्थकौमुदीटीका क्रियाकौमुदी
३९.	नन्दपण्डितः	दाक्षिणात्यः	१५६०ख्री.-१६३०ख्री.	विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षरोपरि- प्रमिताक्षरा प्रतीताक्षरा वा । विष्णुधर्मसूत्रटीका- 'केशववैजयन्ती' पराशरस्मृतिटीका- 'विद्वन्मनोहरा' श्राद्धकल्पलता शुद्धिचन्द्रिका, दत्तकमीमांसा
४०.	बालकृष्णभट्टः (बालम्भट्टः)	दाक्षिणात्यः	१७३०ख्री.-१८२०ख्री.	विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षरोपरि- बालम्भटी (लक्ष्मीव्याख्यानम्)

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
निबन्धकाराः—				
४१.	श्रीकरः	मिथिला	८००ख्री.-१०५०ख्री.	-
४२.	धारेश्वरभोजदेवः	धारानगरी	१०००ख्री.-१०५५ख्री.	सरस्वतीकण्ठाभरणम्
				शृङ्गारप्रकाशः
				राजमार्त्तण्डः
				राजमृगाङ्कः
				भूपालपद्धतिः
				भुजबलनिबन्धः
				तत्त्वप्रकाशः
४३.	जितेन्द्रियः	वङ्गः	१०००ख्री.-१०५०ख्री.	व्यवहारविधिः
४४.	शतानन्दः	उत्कलाः	१०९९ख्री.११००ख्री.	शतानन्दसंग्रहः
				भास्वती,(पञ्चसिद्धान्तभास्वती)- द्वाविंशतिसंख्यकाः टीकाः सन्ति
				शतानन्दरत्नमाला
४५.	बालकः	पूर्ववङ्गः	११००ख्री.-११५०ख्री.	-

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
४६.	योग्लोकः	-	९५०ख्री.१०५०ख्री.	बृहद् योग्लोकः
				स्वल्प-योग्लोकः
४७.	कामधेनुः	-	१०००ख्री.-११००ख्री.	निबन्धग्रन्थः, (लेखकः- गोपालः / भोजः / शम्भुः)
४८.	हलायुधः	-	१०००ख्री.-११००ख्री.	-
४९.	भवदेवभट्टः	-	११००ख्री.-१२००ख्री.	व्यवहारतिलकम्
				कर्मानुष्ठानपद्धतिः (दशकर्मपद्धतिः)-संसारपद्धतिरहस्यभाष्यम्
				प्रायश्चित्तनिरूपणम्
				तोतातितमततिलकम्
५०.	प्रकाशः	-	१०००ख्री.-११००ख्री.	याज्ञवल्क्यस्मृतेभाष्यम्
				महार्णवप्रकाशः
५१.	पारिजातः	-	१०००ख्री.-११२५ख्री.	निबन्धग्रन्थः
५२.	वरदराजः	तामिलनाडु	११५०ख्री.-१२५०ख्री.	व्यवहारनिर्णयः
५३.	लक्ष्मीधरः	मिथिला	११००ख्री.-११५०ख्री.	कृत्यकल्पतरुः (कल्पतरुः कल्पवृक्षो वा)
५४.	जीमूतवाहनः	वङ्गः	११००ख्री.-१४००ख्री.	धर्मरत्नः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
५५	प्रदीपः	-	११००ख्री.-११५०ख्री.	निबन्धग्रन्थः
५६.	श्रीधरः	दाक्षिणात्यः	११५०ख्री.-१२००ख्री.	स्मृत्यर्थसारः
५७.	अनिरुद्धः	वङ्गः	११३०ख्री.-११८०ख्री.	दानसागरः
				हारलता
				पितृदयिता (कर्मोपदेशिनीपद्धतिः)
५८.	बल्लालसेनः	वङ्गः	११४५ख्री.-१२००ख्री.	आचारसागरः
				प्रतिष्ठासागरः
				दानसागरः
				अद्भुतसागरः
५९.	हरिहरः	-	११५०ख्री.-१२५०ख्री.	व्यवहारोपरि निबन्धः
				पारस्करगृह्यसूत्रभाष्यम्
६०.	शङ्खधरः	उत्कलाः	१२५०ख्री.-१३००ख्री.	स्मृतिसमुच्चयः
६१.	देवणभट्टः	दाक्षिणात्यः	११००ख्री.-१३००ख्री.	स्मृतिचन्द्रिका

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
६२.	हेमाद्रिः	दाक्षिणात्यः	१२५०ख्री.-१३००ख्री.	चतुर्वर्गचिन्तामणिः (हेमाद्रिः)
				शौनकप्रणवकल्पभाष्यम्
				कात्यायनीयश्राद्धकल्पः
				वोपदेवकृतमुक्ताफलस्य कैवल्यदीपकभाष्यम्
				वाग्भट्टकृत अष्टाङ्गहृदयस्य आयुर्वेदरसायनीटीका
६३.	श्रीदत्तोपाध्यायः	मिथिला	१२००ख्री.-१४००ख्री.	आचारादर्शः
				छन्दोगाह्निकः
				पितृभक्तिः
				श्राद्धकल्पः
				समयप्रदीपः
६४.	चण्डेश्वरः	मिथिला	१३००ख्री.-१३७०ख्री.	स्मृतिरत्नाकरः
				कृत्यचिन्तामणिः
				राजनीतिरत्नाकरः
				शिववाक्यावलिः
				दानवाक्यावलिः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
६५.	हरिनाथः	मिथिला	१३००ख्री.-१४००ख्री.	स्मृतिदारः
६६.	माधवाचार्यः	दाक्षिणात्यः	१३३०ख्री.-१३८५ख्री.	कालमाधवः
				सर्वदर्शनसंग्रहः
				परासरस्मृतेः पराशरमाधवीयटीका।
				पुराणसारस्य व्याख्या
				जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ।
६७.		दाक्षिणात्यः	१३५०ख्री.-१४५०ख्री.	मदनपारिजातः
				स्मृतिमहार्णवः (मदनमहार्णवः)
				तिथिनिर्णयसागरः
				स्मृतिकौमुदी
				सूर्यसिद्धान्तविवेकः
				मदनविनोदः
				निघण्टुः
				आनन्दसंजीवनम्

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
६८.	मदनरत्नः	-	१३५०ख्री.-१५००ख्री.	(निबन्धग्रन्थः)
				(मदनरत्नप्रदीपः मदनप्रदीपो वा)
६९.	रुद्रधरः	मिथिला	१४२५ख्री.-१४६०ख्री.	शुद्धिविवेकः
				श्राद्धविवेकः
				वर्षकृत्यम्
७०.	मिसरुमिश्रः	मिथिला	१४१५ख्री.-१४७०ख्री.	विवादचन्द्रः
				पदार्थचन्द्रिका
७१.	वाचस्पतिमिश्रः	मिथिला	१४२०ख्री.-१५२५ख्री.	तिथिनिर्णयः
				द्वैतनिर्णयः
				महादाननिर्णयः
				शुद्धिनिर्णयः
				आचारचिन्तामणिः
				शुद्धिचिन्तामणिः
				कृत्यचिन्तामणिः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
				तीर्थचिन्तामणिः
				द्वैतचिन्तामणिः
				विवादचिन्तामणिः
				नीतिचिन्तामणिः
				व्यवहारचिन्तामणिः
				शूद्राचारचिन्तामणिः
				आह्निकचिन्तामणिः
				श्राद्धचिन्तामणिः
				कृत्यमहार्णवः
				आचारमहार्णवः
				विवादमहार्णवः
				व्यवहारमहार्णवः
				दानमहार्णवः
				शुद्धिमहार्णवः
				पितृपक्षमहार्णवः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
७२.	प्रतापरुद्रदेवः	उत्कलाः	१४९७ख्री.-१५३५ख्री.	सरस्वतीविलासः
७३.	वर्द्धमानः	मिथिला	१४९६ख्रीष्टाब्दात्पूर्वम्	दण्डविवेकः
७४.	नृसिंहप्रसादः	-	षोडशशताब्दी	नृसिंहप्रसादः
७५.	नरसिंहवाजपेयी	उत्कलाः	१५२०ख्री.-१५८०ख्री.	चयनप्रदीपः
				भक्तिप्रदीपः
				वर्षप्रदीपः
				प्रायश्चित्तप्रदीपः
				श्राद्धप्रदीपः
				प्रतिष्ठाप्रदीपः
				शाबरभाष्यप्रदीपः
				प्रतिमाप्रदीपः
				शान्तिप्रदीपः
				शान्तिकपौष्टिकप्रदीपः
				समयप्रदीपः

क्र.सं. धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
			व्यवस्थाप्रदीपः
			नित्याचारप्रदीपः
७५.श्रीनाथाचार्यचूडामणिः	वङ्गः	पञ्चदशशताब्दी	कृत्यतत्त्वार्णवः
			गूढार्थदीपिका
			श्राद्धदीपिका
			विवेकार्णवः
			शुद्धितत्त्वार्णवः
			विवाहतत्त्वार्णवः
			आचारचन्द्रिका
			श्राद्धचन्द्रिका
			दानचन्द्रिका
			दुर्गोत्सवविवेकः
			शुद्धिविवेकः
			नारायणकृतच्छान्दोग्यकृत्यपरिशिष्टस्य सारमञ्जरीटीका

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
				तिथिविवेकस्य तात्पर्यदीपिकाटीका
				जीमूतवाहनकृतदायभागस्य टीका
७७.	गोविन्दानन्दः	वङ्गः	१४७५ख्री.-१५४०ख्री.	दानकौमुदी
				श्राद्धकौमुदी
				शुद्धिकौमुदी
				वर्षक्रियाकौमुदी
				श्रीनिवासकृतशुद्धिदीपिकाभाष्यम्
				शूलपाणिकृततत्त्वार्थकौमुदीभाष्यम्
७८.	रघुनन्दनः	वङ्गः	१४९०ख्री.-१५७०ख्री.	स्मृतितत्त्वम्
				गयाश्राद्धपद्धतिः
				तीर्थतत्त्वम्
				रासयात्रापद्धतिः
				त्रिपुष्करशान्तितत्त्वम्
				द्वादशयात्रातत्त्वम्
				जीमूतवाहनकृतदायभागस्य भाष्यम्

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
७९.	नारायणभट्टः	दाक्षिणात्यः	१५१३ख्री.-१५७०ख्री.	अन्त्येष्टिपद्धतिः
				त्रिस्थलीसेतुः
				प्रयोगरत्नः
				तिथिनिर्णयः
८०.	टोडरमलः	अवधः	१५००ख्री.-१५८९ख्री.	टोडरानन्दः
८१.	कमलाकरभट्टः	महाराष्ट्रः	१६१०ख्री.-१६४०ख्री.	निर्णयसिन्धुः
				दानकमलाकरः
				शान्तिरत्नः
				पूर्तकमलाकरः
				व्रतकमलाकरः
				प्रायश्चित्तरत्नः
				विवाहताण्डवः
				बह्वृचाह्निकः
				गोत्रप्रवरदर्पणः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
				कर्मविपाकरत्नः
				शूद्रकमलाकरः
				सर्वतीर्थविधिः
				काव्यप्रकाशटीका
८२.	नीलकण्ठभट्टः	महाराष्ट्रः	१६१०ख्री.-१६४५ख्री.	भगवन्तभास्करः
				व्यवहारतत्त्वम्
				शास्त्रदीपिका
				विधिरसायनदूषणम्
				मीमांसाबालप्रकाशः
				द्वैतनिर्णयः
८३.	मित्रमिश्रः	गोपाचलः (ग्वालियर)	१६००ख्री.-१६४०ख्री.	वीरमित्रोदयः
				याज्ञवल्क्यस्मृतेः वीरमित्रोदयटीका
८४.	दिव्यसिंहमहापत्रः	उत्कलाः	सप्तदशशताब्दी	कालदीपः
				श्राद्धदीपः

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
८५.	दिवाकरभट्टः	महाराष्ट्रः	१६८३ख्रीष्टाब्दात्परम्	श्राद्धसुधानिधिः
				वृत्तरत्नाकरटीका
				वृत्तरत्नाकरादर्शः
८६.	अनन्तदेवः	महाराष्ट्रः	१६७०ख्री.-१७००ख्री.	स्मृतिकौमुभः
८७.	विश्वम्भरदीक्षितः	गोरक्षपुरम्	सप्तदशशतब्दी	स्मृतिसारोद्धारः
८८.	गदाधरराजगुरुः	उत्कलाः	अष्टादशशताब्दी	गदाधरपद्धतिः
८९.	नागोजिभट्टः	महाराष्ट्रः	अष्टादशशताब्दी	आचारेन्दुशेखरः
				प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः
				तीर्थेन्दुशेखरः
				श्राद्धेन्दुशेखरः
				प्रायश्चित्तसारसंग्रहः
				सापिण्ड्यनिर्णयः
				अशौचनिर्णयः
				सपिण्डीमञ्जरी

क्र.सं.	धर्मशास्त्रकाराः	देशः	आनुमानिकसमयः	कृतयः
९०.	काशीनाथोपाध्यायः		महाराष्ट्रः	१७९०ख्री.-१८०६ख्री. धर्मसिन्धुः (धर्माब्धिसारः)
				प्रायश्चित्तशेखरः
				विट्ठलऋग्मन्त्रसारभाष्यम्
९१.	जगन्नाथतर्कपञ्चानन	वङ्गः	१६९५ख्री.-१८०६ख्री.	विवादभङ्गार्णवः
९२.	पं.कुलमणिमिश्रः	उत्कलाः	१९१८ख्री.-१९९०ख्री.	धर्मशास्त्रशब्दकोशः
				पारस्करगृह्यसूत्रस्य मार्गदर्शिनीटीका
				वसिष्ठस्मृतेः तत्त्वप्रकाशिकाटीका
				गौतमधर्मसूत्रस्य सूक्ष्माटीका
				कालदीपस्य तेजनीटीका
				दर्शदीपिकायाः वर्त्तिकाटीका

ABBREVIATIONS

ग्रन्थसंकेतसूची

अथर्व.	-	अथर्ववेदः
अ.को.	-	अमरकोशः
आ.क.च	-	आनन्दकन्दचम्पूः
आ.ध.सू.	-	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
उ.मी.	-	उत्तरमीमांसा
उ.आ.	-	उत्तराङ्गिरसः
उ.ध.	-	उत्कलीयधर्मशास्त्रकाराः
ऋ.वे.	-	ऋग्वेदः
ऐ.ब्रा.	-	ऐतरेयब्राह्मणम्
ओ.सं.च.प.	-	ओडिशारे संस्कृत चर्चार परम्परा
ओ.सं.ले.ले.	-	ओडिशार संस्कृत लेखा ओ लेखक
का.मा.	-	कालमाधवः
कौ.अ.	-	कौटिल्यार्थशास्त्रम्
ग.पु.	-	गरुडपुराणम्
गौ.ध.सू.	-	गौतमधर्मसूत्रम्
छा.ब्रा.	-	छान्दोग्यब्राह्मणम्
छा.उ.	-	छान्दोग्योपनिषद्
त.वा.	-	तन्त्रवार्त्तिकम्
ति.नि. (भूमि.)	-	तिथिनिर्णयः (भूमिकायाम्)
तै.श्रु.	-	तैत्तिरीयश्रुतिः
तै.सं.	-	तैत्तिरीयसंहिता

तै.आ.	-	तैत्तिरीयारण्यकम्
तै.उ.	-	तैत्तिरीयोपनिषद्
त्रि.शे.	-	त्रिकाण्डशेषः
द.स्मृ.	-	दक्षस्मृतिः
दा.भा.	-	दायभागः
ध.द्रु.	-	धर्मद्रुमः
ध.शा.इ.	-	धर्मशास्त्र का इतिहास
ध.शा.को.	-	धर्मशास्त्रशब्दकोशः
ना.स्मृ.	-	नारदस्मृतिः
नि.सि.	-	निर्णयसिन्धुः
परा.मा.	-	परारमाधवीयः
प.स्मृ.	-	पराशरस्मृतिः
पा.गृ.सू.	-	पारस्करगृह्यसूत्रम्
पू.मी.	-	पूर्वमीमांसा
बौ.ध.सू.	-	बौधायनधर्मसूत्रम्
भ.गी.	-	भगवद्गीता
भ.भा. (आ.म.)	-	भगवन्तभास्करः (आचारमयूखः)
भ.भा. (स.म.)	-	भगवन्तभास्करः (समयमयूखः)
भा.वृ.	-	भारतीयं वृत्तम्
मत्स्यपु.	-	मत्स्यपुराणम्
मनु.(मन्वर्थ.)	-	मनुस्मृतिः (मन्वर्थमुक्तावली)
म.भा. (अनु.)	-	महाभारतम् (अनुशासनपर्व)
म.भा. (आदि.)	-	महाभारतम् (आदिपर्व)
म.भा. (कर्ण.)	-	महाभारतम् (कर्णपर्व)

म.भा. (शान्ति.)	-	महाभारतम् (शान्तिपर्व)
मेदिनी	-	मेदिनी
यजु.वे.	-	यजुर्वेदः
याज्ञ.स्मृ.	-	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
रामा.(कि.का.)	-	रामायणम् (किष्किन्ध्याकाण्डम्)
ल.य.स्मृ.	-	लघुयमस्मृतिः
व.ध.सू.	-	वसिष्ठधर्मसूत्रम्
वाच.	-	वाचस्पत्यम्
वायुपु.	-	वायुपुराणम्
विष्णुपु.	-	विष्णुपुराणम्
वी.मि. (आ.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (आह्निकप्रकाशः)
वी.मि. (ती.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (तीर्थप्रकाशः)
वी.मि. (प.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (परिभाषाप्रकाशः)
वी.मि. (पू.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (पूजाप्रकाशः)
वी.मि. (भ.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (भक्तिप्रकाशः)
वी.मि. (रा.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (राजनीतिप्रकाशः)
वी.मि. (ल.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (लक्षणप्रकाशः)
वी.मि. (व्य.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (व्यवहारप्रकाशः)
वी.मि. (शु.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (शुद्धिप्रकाशः)
वी.मि. (श्रा.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (श्राद्धप्रकाशः)
वी.मि. (स.प्र.)	-	वीरमित्रोदयः (समयप्रकाशः)
वै.वा.ए.अ.	-	वैदिकवाङ्मय एक अनुशीलन
वै.सू.	-	वैशेषिकसूत्रम्
व्य.नि.	-	व्यवहारनिर्णयः

श.क.द्रु.	-	शब्दकल्पद्रुमः
श्रा.च.	-	श्राद्धचन्द्रिका
श्री.भा.	-	श्रीमद्भागवतम्
स.वि.	-	सरस्वतीविलासः
स्मृ.सा.उ.	-	स्मृतिसारोद्धारः
ह.व.	-	हरिवंशम्
D.C.S.M.O.	-	Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscript of Orissa, Vol-1
H.O.D.	-	History of Dharmashastra Vol-1
H.O.D. (BKS)	-	History of Dharmashastra (Prof. B.K. Swain

BIBLIOGRAPHY

सहायकग्रन्थसूची

अथर्ववेदः - ओंकारयन्त्रणालयः, प्रयागः, १९१२

अमरकोशः - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९७०

आनन्दकन्दचम्पूः - बृहत्पण्डितभुवनेश्वरमिश्रप्रणीतः

आपस्तम्बधर्मसूत्रम् - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९७१

उत्तरमीमांसा - आनन्दाश्रमः, पुना, १९७७

उत्कलीयधर्मशास्त्रकाराः-डॉ. खगेश्वरमिश्रः, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, २००४

ऋग्वेदः - अजमेरीयवैदिकग्रन्थालयः, अजमेर, राजस्थानम्

ऐतरेयब्राह्मणम् - आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुण्यपतनम्, १८९६

ओडिशारे संस्कृत चर्चार परम्परा - ओडिशा-साहित्य-एकाडेमी, भुवनेश्वरः, १९८२

ओडिशार संस्कृत लेखा ओ लेखक - ओडिशा साहित्य एकाडेमी, भुवनेश्वरः, १९६२

कालमाधवः - चौखम्बा-संस्कृत-संस्थानम्, वाराणसी, १९८९

कौटिल्यार्थशास्त्रम् - चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, १९७७

कौटिल्यार्थशास्त्रम् - आर.पी.काङ्गले, मुम्बई, १९६६

गरुडपुराणम् - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९६४

गौतमधर्मसूत्रम् - प. कुलमणिमिश्रः, हावेलीगलिः, पुरी, १९९१

छान्दोग्यब्राह्मणम् - निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्बई, १९५०

छान्दोग्योपनिषद् - निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्बई, १९५०

तन्त्रवार्त्तिकम् - चौखम्बा-संस्कृत-संस्थानम्, वाराणसी, १९६१
तिथिनिर्णयः (भूमिका)- -
तैत्तिरीयश्रुतिः - आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुण्यपतनम्, १८९८
तैत्तिरीयसंहिता - श्रीपाददामोदरसातवलेकर, स्वाध्यायमण्डलः, पारडी, चतुर्थसंस्करणम्, १९८३
तैत्तिरीयारण्यकम् - आनन्दाश्रमः, पुना, १९११
तैत्तिरीयोपनिषद् - आनन्दाश्रमः, पुना, १९११
त्रिकाण्डशेषः - श्रीपुरुषोत्तमदेवः, वेङ्कटेश्वरमुद्रणालयः, बम्बे
दक्षस्मृतिः - चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी
दायभागः - जीमूतवाहनः, मोतिलालवनारसीदासः, दिल्ली, १९८२
धर्मद्रुमः - राजेन्द्रप्रसादपाण्डेयः, किशोरविद्यानिकेतनम्, वाराणसी, १९८०
धर्मशास्त्र का इतिहास- उत्तरप्रदेश-हिन्दीसंस्थानम्, लखनउ, १९८०
धर्मशास्त्रशब्दकोशः - पं. कुलमणिमिश्रः, ओडिशाराज्यपर्यटन-क्रीडा-संस्कृति-निर्देशालयः, भुवनेश्वरः, १९८१
नारदस्मृतिः - चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी
निर्णयसिन्धुः - श्रीकमलाकरभट्टः, निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्बई, १९४९
पराशरमाधवीयः - माधवाचार्यः, एसियाटिक् सोसाइटि, कलिकता, १९७४
पराशरस्मृतिः - एसियाटिक् सोसाइटि, कलिकता, १९७४
पूर्वमीमांसा - आनन्दाश्रमः, पुना, १९७७
बौधायनधर्मसूत्रम् - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९७२

भगवद्गीता - मुंशीराममनोहरलाल, १९७८

भगवन्तभास्करः (आचारमयूखः) - श्रीनीलकण्ठभट्टः, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, १९८६

भगवन्तभास्करः (समयमयूखः) - श्रीनीलकण्ठभट्टः, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, दिल्ली, १९८६

भारतीयं वृत्तम् - वी.एस्. वेङ्कटराघवाचार्यः, केन्द्रीयसंस्कृत-विद्यापीठम्, तिरुपतिः, १९६८

मत्स्यपुराणम् - दरियागञ्ज, दिल्ली, १९८४

मनुस्मृतिः (मन्वर्थमुक्तावली) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९७०

महाभारतम् (अनुशासनपर्व) - भण्डारकर-ओरियण्टाल-रिसर्च-सन्ष्टिच्युट्, पुना, १९७२

महाभारतम् (आदिपर्व)- भण्डारकर-ओरियण्टाल-रिसर्च-सन्ष्टिच्युट्, पुना, १९७२

महाभारतम् (कर्णपर्व)- भण्डारकर-ओरियण्टाल-रिसर्च-सन्ष्टिच्युट्, पुना, १९७२

महाभारतम् (शान्तिपर्व)- भण्डारकर-ओरियण्टाल-रिसर्च-सन्ष्टिच्युट्, पुना, १९७२

मेदिनी - श्रीमन्मेदिनीकारप्रणेणा, सारसुधानिधिमुद्रणालयः, कलिकता, १८७२

यजुर्वेदः - चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, १९८२

याज्ञवल्क्यस्मृतिः - निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्बई, १९४९

रामायणम् (किष्किन्ध्याकाण्डम्) - गीताप्रेस, गोरखपुरम्, उत्तरप्रदेश

लघुयमस्मृतिः - -

वसिष्ठधर्मसूत्रम् - भण्डारकरप्राच्यविद्यासंशाधनागारः, पुण्यपतनम्, १९३०

वाचस्पत्यम् - चौखम्बासंस्कृतसीरीज्ऑफिस्,वाराणसी, १९६९

वायुपुराणम् - एसियाटिक्सोसाइटि, कलिकता, १८८०

विष्णुपुराणम् - नागपब्लिसर्स, दिल्ली, १९८४

वीरमित्रोदयः (आह्निकप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (तीर्थप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (परिभाषाप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (पूजाप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (भक्तिप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (राजनीतिप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (लक्षणप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (व्यवहारप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (शुद्धिप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (श्राद्धप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वीरमित्रोदयः (समयप्रकाशः) - चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९८७

वैदिकवाङ्मय एक अनुशीलनम् - कात्यायनवैदिकसाहित्यप्रकाशनम्, होशियारपुरम्, १९७२

वैशेषिकसूत्रम् - व्रजभूषणदासः, वाराणसी, १९१७

व्यवहारनिर्णयः - वरदराजः, आड्यारपुस्तकालयः, मद्रास, १९४२

शब्दकल्पद्रुमः - मोतिलालवनारसीदासः, दिल्ली, १९६१

श्राद्धचन्द्रिका - दिवाकरभट्टः, चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९३४

श्रीदेवयानः १९६७-७७- सं. पण्डितकुलमणिमिश्रः, धर्मशास्त्रविभागः, श्रीसदाशिवकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, पुरी

श्रीमद्भागवतम् - गीताप्रेस, गोरखपुरम्, उत्तरप्रदेश

सरस्वतीविलासः - प्रतापरुद्रदेवः, ओरियण्टाल लाइब्रेरी पब्लिकेसन्, संस्कृत-सीरीज्, महीशूरः, १९२७

स्मृतिसारोद्धारः - श्रीविश्वम्भरदीक्षितः, चौखम्बा-संस्कृत-बुक्डिपो वनारस्, १९९१

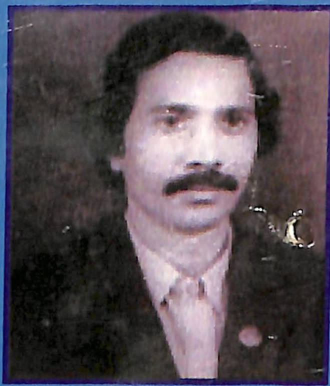
हरिवंशम् - वेङ्कटेश्वरमुद्रणालयः, मुम्बई, १९८२

Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts of Orissa. - Kedarnath Mohapatra, Orissa State Museum Bhubaneswar, 1958

History of Dharmashatra - Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1968

History of Dharmashatra - Prof. B.K. Swain, Post-Graduate Deptt. of Dharma-Shastra, S.J.S.V., Srivihar, Puri, 2002

—★—

ABOUT THE AUTHOR

Dr. Khageswar Mishra *born in 1958 to late Gangadhar Mishra and late Annapurna Devi at Jemadeipur of Jajpur Dist., Orissa. Had primary education in this village.*

Studied from Madhyama to Acharya (Dharma Shastra) and Shikshashastri (B.Ed) at Shree Sadashiva Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Puri under Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi.

Awarded Vidyavaridhi (Ph.D.) from RSKS, New Delhi and Vidyavachaspati (D.Litt.) from K.S.D.S. University, Darbhanga, Bihar.

Started Career as Jr. Lecturer and later became Lecturer. Presently has been working as Sr. Reader and Head of the Department of Dharma Shastra since 1995 at Puri Campus.

Penned "Kalachandrika", published by SKSV, Puri, "Utkaliya Dharmashastra Karah" (Scholars of Dharmashastra in Orissa - A critical analysis), "Muktichintamani with Purusottamatapani" & "Kalanirnaya" with Bharatitippani.

Till now 25 research scholars awarded Ph.D. degree under has supervision.